

श्रीपरमात्मने नम ।

सनातनजैनग्रंथमालायाः

दशमांकः ।

आचार्यवर्य श्रीसमंतभद्रस्वामिविरचिता

७

आप्तमीमांसा

स्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानंदस्वामिविरचिता

८

प्रमाणपरीक्षा च ।

न्यायशास्त्रिणा श्रीयुत-पंडितगजाधरलालजैनेन संपादिते ।

ते च

ब्रह्मनावाद्निवासि-स्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यगांधीकस्तूरचंद्रस्यात्मजबालचंद्रस्य स्मरणार्थं

काशीस्थ-भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनिसंस्थाया व्ययस्थापकेन

श्रीपन्नलालजैनेन

काशीस्थ-कृष्णयत्रालये चंद्रप्रभानाभि यत्रालये च प्रकाशिते ।

श्रीबीरनिर्वाणसवत्सर २४४० मिशाब्द १९१४

प्रथमसंस्करण ।

अस्याकस्य मूल्यमेको रूप्यक ।

PUBLISHED BY PANDIT PANNALAL JAIN BAKALIWAL
SECRETARY BHARATIY JAIN SIDDHANT PRAKASHINI SANSTHA *Benares City.*

PRINTED BY BABU GAURI SHANKER LAL MANAGER
CHANDRAPRABHA PRESS Benares City

प्रस्तावना आप्तमीमांसा

विद्वन्महोदया !—

प्रत्यपस्तत नाम वैफल्यं पुरा स्वपरहितापादनाकुचितशेमुपीनामार्हतमतप्रवर्तकमानिनामार्हतानां पुरस्तात् सविनयमपि कृताभ्यर्थना. श्रीमताममलतरनस्वरूपावबुमुत्सुनामवदाततया । परतु नाद्यत्वे ते जैना । प्रतिपति कतिपयास्तेष्वार्हततत्त्वप्रवर्तनफल । समाधिरमात्रि तैस्तत्त्वरूपप्रकाशनाय सनातनजैन-ग्रंथमालाभिधोऽनुपमप्रभाकरः । रसयंतु रसिका. तत्त्वरूपसुधां निर्व्यूहतया साप्रतमिति समभ्यर्थना ।

समुपानीयते प्रथरन्नद्वयमिदमस्माभिरथ श्रीमतां पुरस्तात् । आदिम — **आप्तमीमांसा** दृश्यदृशतीति विशदटीकाद्धितयविभूषिता । अपर—अमलप्रमाणस्वरूपावबोधिका **प्रमाणपरीक्षा** । आदिमस्य प्रणंता कित् प्रथरन्नस्य समजनि श्रीमत्स्वामिसमंतभद्रः समतभद्र । सर्वथा परहितप्रणिहितात्माय महात्मा कदा भारतभूमिमम् विभूषयामासात्मवैदुष्येणेति नास्ति किमपि निर्णायक गमक ।

साप्रतिकेतिवृत्तवेत्तृणा मतमिदमस्य पायनात्मानो निषये यदजनिष्ठाय पठ्याया स्वीदृशताब्दै । नदि-संघपद्मवलीतश्च व्यङ्गायीद समपद्यताय सपादप्रथमाया शताब्दै । कामयाचकार च मैसूरुप्रांतस्वर्कांची-पुरमवदातयात्मनीनवासेन । परं नोभयत्रापि समयनिर्णये प्रत्यायक किमपि सुनिर्णय प्रमाण । किंतु नात्र संशीति* प्रवादिमर्हाधराशानिनानेन मुनिना भरितव्य नियत प्रखरविदुषा चिरतनतमेन च । जतश्रुति-रप्येतद्विपयिणीय—

आसीरिक्त विविचमतिमन्त्रिकरपरिपालितनिदेश. शेमुपीमधनमथितानैकागमोदधिसमवात्तानवद्यसुधा-परिपूरितस्वात श्रीसमतभद्रो भगवान् मुनिराट् । स चैरुदा पुरा समुपार्जितनैकाशुभकर्मसंपातात् समुपात् प्रखरभस्म-याधि कठिनतम मुनित्रय परिपालयितुमशक्नुवन् व्याधिपरिहरपाधिया विमुच्य मुनिलिंग समियाय वाराणस्यां । तदात्वे च वाराणस्या कश्चित् स्वप्रतापपराभूतविबुधपति. शिवकोटिमहोपतिरासीत् स च परमशैवत्वात् विनिर्माय कमपि शिवालय समादिशत् बहुलसुरसमोदकादिसामान्या शिःमर्चयितु । यदा च रामतभद्र समश्रीपीत बहुलया सागम्या शिवस्य पूजा तदाधिक गनसि तुतोप । समेत्य च नरपतिशिव-कोटिपरिपदि, उपदर्श्य कमपि लौकैतरार्तिशय, प्रपदे शिवपूजकपद राजानुमत्या । भक्षंश्च सुरसपदार्थ-जात शमयामास च स्वोदरव्याधिं सानद । कियता कालेन व्याधिस्तस्योपशशाम । व्याप्युपशमे च कदाचि-स्पुनः शिवकोटिपरिपदि समागत्य, आविर्भाव्य च विचित्रातिशय स्वमंत्रवचनव्याहूताष्टमजिनचद्रप्रभ, चकार शिवकोटिमहोपतिं दिगवरदीक्षादीक्षित । भगवत्समतभद्र स्वव्याध्युपशमनकामनया वाराणसी-प्राप्तिः पूर्वमपि बहुत्र वज्राम । अतो यदा शिवकोटिमहोपति स्वामिपरिचिकीपया तदीपवृत्तमप्राक्षीत् तदा परिचायित स पथेनामुना स्वामिना ।

काच्या नगनाटकोऽह मलमलिनतनुर्लावशे पाडुपिंड

पुढेंद्रे शक्यभिर्क्षुर्दशपुरनगरे मिष्टभोजी परिव्राट् ।

वाराणस्यामभूव शशधरध्वज. पाण्डुरागस्तपस्वी

राजन् यस्वास्ति शक्तिः स वदतु पुरतो जैननिर्मथनादी ॥१॥

नेमिचंद्र धर्षिचिताराधनाधारस्य पद्य म्रैदे

मल्लिपेणप्रशस्तौ च समुल्लेखोऽयं स्वामिविपयकः—

वयो भस्मकभस्मसात्कृतिपटुः पद्भानतीदेवता—

दत्तोदात्तपदः स्वमंत्रवचनव्याहूतचद्रप्रभः ।

आचार्य .स समतभद्रगणभृद्येनेह काले कलौ

जैन वर्त्म समतभद्रमभवद्भद्र समतामुह ॥ १ ॥

शिषकोटिनरपतिपुरस्तादा मनीनपरिचय —

पूर्व पाटलिपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता

पश्चांमाल्यसिंधुदकविषये काचीपुरे वैदिश ।

प्राप्तोऽहं करहाटक बहुभट विद्योक्त सकट

वादार्या विचराम्यहं नरपते शार्दूलविक्रीडितं ॥ १ ॥

अवदुतटमटति क्षटिति स्फुटचट्टुमाचाटधूर्जटेर्जिह्वा

वादिनि समतभद्रे स्थितवति सति का कथायेषां ॥ २ ॥

यद्यपि परात्मन किलैतस्य स्वामिन न क्वापि दृष्टिपथमनतरति नियतसमयादिसमुल्लेखस्तथापि तत्कृतिव्यामुग्धप्रतिभे प्राशास्यपमनेकैर्गरीयोभिराचार्यै —

नम समतभद्राय महते कविप्रेधसे यद्वचोब्रजपतिन निर्भिन्ना कुमताद्रय ॥ ४३ ॥

कवीना गमकाना च वादिना वारिमनामपि यदा सामतभद्रीय मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥ ४४ ॥

अमाषवपगुरु महत्पुराणकर्ता भगवान्नवेनाक्षयः

सरस्वतीस्रैरविहारभूमय समतभद्रप्रमुखा मुनीश्वरा ।

जयति वाग्वज्रनिपातपाटितप्रतापद्भ्यातमहाध्रकाटय ॥

महाकाषधीवादीभक्षिह

लक्ष्मीभृपरम निरुक्तिनिरत निर्माणसौख्यप्रद

तुल्य तातपवारणाय विधुत उत्र यथा भासुर ।

सज्जानिर्नययुक्तिमौक्तिकरसै सशोभमान पर

वद तद्गतकालदापममल सामतभद्र मत ॥

श्रवणुनदिसिद्धां तदकचकषतां

समतभद्रादिकवीद्रभास्वता स्फुरति यत्रामलसूक्तिरमय

व्रजति खद्योतवदेन हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलयाद्धता जना ।

प्राशानार्णवकर्ता श्रीशुभचद्राचार्य

गुणाचिता निर्मलवृत्तिमौक्तिका नरात्म कठविभूषणीकृता

न हारयष्टि परमेव दुर्लभा समतभद्रादिभवा च भारती ।

महाकविश्रीवीरनदी

शिषकोटैर्जनरनिर्णायो वरीवर्ति साप्रतमपि तन्निर्मित प्राकृतभाषाया-भगवत्याराधनासारा-
भिधः परमप्रथ । त्रियते च तत्र मुनिधर्मसमुपवर्णना । शिषकोटिमहीर्षेति कदा शनास भारतीति
भूषिता वाराणसीमिति निश्चितं तु नियत स्वामिसमतभद्रसमयो निर्णीत स्यात् ।

समतभद्राभिधयाऽपरोऽप्याचार्य प्रतिश्रुतो वर्तते यस्य चिंतामणिव्याकरणस्य टिप्पणी, अष्टसहस्री
विषमपदव्याख्येतिप्रथद्वयमुपलभ्यते । यद्ययमपर समतभद्र पद्यतमाया शताब्दो भवेद्विनिर्णीतस्तदा
न कापि क्षति ।

स्वामिसमतभद्रनिर्मितग्रंथाः ।

गद्यहरितमहामाष्य १ देवागमस्तोत्र २ जिनसत्तालकार ३ विजयधवलटीका ४ तत्वानुशासन ५
शुक्लानुशासन ६ वृहत्स्वयभूस्तोत्र ७ जिनशतकामित्यादय ।

देवागमस्तोत्रस्यैवापरामिषा—आप्तगीमासा—नायं स्वायत्ततया विरचितो ग्रंथः किंतु ग्रंथहस्तिमहा-
भाष्यस्य मंगलाचरणं । भाष्यस्य चतुरशीतितहस्तपरिमिता ८४००० श्लोकसंख्या । श्रीमद्गुग्गुभाषिण्य-
कुशेशयत्नचिततत्त्वार्थाधिगमग्रन्थो (मोक्षशास्त्रस्य)-परिष्ठातद्भाष्यं । दुर्भाग्येयमेतदास्माकीनं यत्रो
दृष्टिपथमायाति तस्मात्प्रतं ।

एतस्यां: किलाप्तमीमांसाया उपरि कृता सैद्धांतिकचक्रवर्तिना श्रीमद्देसुनंदिना पदवृत्तिः । विरचि-
ता च श्रीमदकालंकदेवस्वामिना भाष्यभूताष्टशती स्वातंत्र्येण कारिकाणामुपरि । विरचयामास चाष्टश-युपरि-
अष्टशतीनाम्नी विवृतिं श्रीमद्विद्यानंदिप्रभुः । भूगंगलं कदा मंडयायासात्मपाण्डित्येन श्रीमदकालंकदेवस्वामी
ति तु समाधिर्भावयामोवयं श्रीमत्तत्त्वार्थराजवार्तिकप्रस्तावनोद्भवसमये । प्रमोर्विद्यानंदिनस्तु व्यलेस्याप्तप-
रीक्षाप्रस्तावनायामवदाततयास्माभिरितिष्टत्तं ।

प्रमाणपरीक्षां ।

अत्राकेऽपरः प्रमाणपरीक्षाभिषेग्रंथः । रचयिता किलैतद्ग्रेपरतस्य समजनि श्रीमद्विद्यानंदिप्रभुः मह-
द्यिन्नमेताद्विरचयंतोऽप्यतलस्पर्शगभीरग्रंथमिमं श्रीमद्विद्यानंदाः न प्रकटयाचकिरे सनामविवृतिं कापि
यशोऽलिप्तया तथापि—

जयंति निर्जिताशेषसर्वधेकांतनीतयः ।

सत्यवाक्याधिपाः शश्वद्विद्यानंदा जिनेश्वराः ॥ १ ॥

इत्यत्र जिनेश्वरविशेषणीभूतेन विद्यानंदपदेन—

७७ तमेपृष्ठे—तस्यानादेरेकस्येश्वरस्याप्तपरीक्षायामुपक्षिप्तत्वादिति वाक्ये आप्तपरीक्षापदो-
ल्लेखेन—आप्तपरीक्षापत्रपरीक्षेतिग्रंथस्य समानकर्तृकत्वप्रतिभासकत्वात्—अंशमंगले च विद्यापददानान्नि-
यत विज्ञायतेऽस्माभिरयमेव श्रीविद्यानंदप्रभुः प्रमाणपरीक्षायाः कर्ता ।

ग्रंथसंपादनसमये अष्टशत्याः पुस्तकद्वयं मया मोहमयीतः समुपलब्धं तत्र क. पुस्तकस्य शुद्धतरत्वेपि
ख. पुस्तकमतीवाशुद्धमासीत् । ततोऽन्वयं बहल कष्ट कठिनतमाप्तमीमांसाग्रंथसंपादनकालं ।

प्रमाणपरीक्षायाः क. पुस्तकं जैनहितैपिसणादकश्रीमत्पांडितानाधुरामजीमहानुभावेः—

ख. पुस्तकं च स्याद्वादमहाविद्यालयप्रधानाध्यापकैः श्रीमत्पांडित-उपरामवसिंहजीमहोदयैः प्रहितमिति
विहितानुग्रहोऽस्त्युक्तविदुषोः । यदपि पंडितमन्याधुनिकलेखकतदनुयायिमहोदयानुकपया प्रमाणपरीक्षायाः
पुस्तकद्वयमप्यतीवाशुद्धं तदपि—एकतः सजातशकाया अपरतः समाधानान् सगपादि महता प्रयात्नेनयं
प्रमाणपरीक्षा । तथापि प्रमत्तयोगादजनिष्ट कापि स्वलनं मामकीनं क्षमयंतु तदशक्यपरिमाणंनस्वलनं
साधरवरा इति सनतिमन्वर्धना । लेखकादिमहानुभावकरकमलखचितग्रंथमाहास्यान्—असामयिक
वैकल्पतश्च विनिचाप्य कुतोऽपि मामकीनं स्वलनं कठिनतमसंपादनकृत्यानुभवबहिर्भूतत्वात् वेधयंति
केचित्स्वरतरकुवचनसायकैः संपादकं । शिक्षयितृत्वे तेषामनुगृहीतोऽस्मि ।

प्रियमित्रवर देवराज ! पठिष्यामीति तावकाग्रहवशंवदतया महतापासेन संपादितापीयं प्रमाण
परीक्षा—असामयिकभवन्निधनतो दुनोति मामकीनं मनो बहलतया ।

अवदातहृदय ! न तावकीनोपकारविनिमये किमपि मत्पार्थे समाचीनं यस्तु येन विगतोपकार-
भारः स्या—ततस्त्वद्गुणस्युतिसमीहया समर्पयाभि तव करकमलयोः श्रीप्रमाणपरीक्षामिमं सनिनयं—
एहि परमनिश्रेपसं त्वमिति मे कामना ।

विद्वत्कृपाभिषापो

गजाधरलालः

सनातनजैनग्रंथमालयां ।

	पृ.स.	गा.सं.
स्तुतिविषयसाध्यकदेवागमादिहेतोर्घ्यभि- चार्त्विषोपाख्यान	१	१
पूरणादिश्वसभविबहिरतरंगमहोदयहेतुरपि व्यभिचारीति प्रतिपादन	२	२
तीर्थकरत्वहेतोरनैकात्मिकत्वस्य सर्वासर्वज्ञत्व- स्य च समुल्लेखः २	३
स्तुतिविषयत्वसाध्यतायां सुपुष्कल - हेतूपादान ३	४
सर्वज्ञत्वसाधने प्रमाणोपन्यासः	४	५
जिनपतिरेव सर्वज्ञो नान्योयुक्तिशास्त्रा- विरोधिवान्त्वादिति विवरण	५	६
स्वेष्टस्य प्रत्यक्षेण बाधितत्वान्न परे सर्वज्ञा इति निवृत्तिः ६	७
स्वेष्टस्य स्वेष्टेन वाधां प्रदर्श्य परसर्वज्ञत्वाभावोपादान	... ७	८
सर्वथा भावैकात्म्युपगमे दूषणोप- न्यासः	... ८	९
केऽभावाः ? कियतोवा ? कान्यनाशन- सानि ! कस्माद्भावार्त्तिकं स्यादिति प्रतिपादनं—	... ८	१०
अन्योन्यान्यंताभावस्वरूप- स्तास्वीकारफलं च	... ९	११
अभौवकांतेऽपि कुशलाकुशलदि- कर्मानुपपत्तिरिति निररण—	१०	१२
भावाभावाभैयैकात्म्यदिनामपि न कापि निष्पत्तिरिति विवेचन— ११	१३
एकात्तेन यदि सर्वथा सदसदुभयावक्तव्य- रूपं तत्त्वं नास्ति कुतस्तदिति सदा- दीना वास्तविकस्वरूपाख्यान	१२	१४
अनेकांतेनाभ्युपगततत्त्वस्वरूपादीना विशेष विवरणं अनवस्थादूषणपरिहरणं च—	१३	१५

	पृ.स.	गा.सं.
स्यादस्ति चावक्तव्यत्वाद्युत्तरभगवत्स्वरूप- निरूपणं	.. १३	१६
अस्तित्वादिधर्माणामेकस्मिन्नधिकरणेऽवि- रोधेनोल्लेखः ... १४-१५	१७-१८-१९	
अंशत्रिधर्माणामविरोधेनैकत्रायस्थान- प्रदर्शनं १६	२०
एकात्म्यनिराकरण १६	२१
स्यादस्तीत्यनेनैव स्याच्छब्देन सर्वभंगाना- ग्रहणे किमर्थं शेषभगोपादानमिति समाहितः १७	२२
स्यादेकत्वानेकत्वसप्तभर्गाद्योतनं	१७	२३
द्वितीयः परिच्छेदः		
अद्वैतैकात्म्यनिराकरण १८	२४-२५
प्रमाणादद्वैतनिराकरणं	... १८	२६
अद्वैत द्वैताविनाभावीति विवरणं	१८	२७
सर्वथा द्वैतैकात्म्युपगमे दोषोद्भावन	१९	२८
द्वैतैकात्म्यविशेषमायासु क्षणिकैकात्म्य- कदर्शनं	. १९	२९
भगवत्तरेण पुनर्द्वैतैकात्म्यखण्डनं	२०	३०
गोणतया सामान्यमभ्युपगच्छता पुरस्तात्सामान्यसत्सिद्धिः	.. २०	३१
द्वैताद्वैतोभयैकात्म्यनिराकरण	. . २१	३२
सामान्यविशेषयोः सापेक्षत्वेऽर्थ- क्रियासमर्थन	... २१	३३
भेदाभेदयोः सघटनव्यवस्था	२१	३४
केपाचिद्विद्यमानस्याविवक्षाऽवियमानस्यैव विवक्षा, अन्येषा वैपाकरणानां विद्य- मानस्यैव विवक्षा नाविद्यमानस्येति । अपरंपा विवक्षैव नास्तीति खण्डनपुर- स्सर तारिकविशेषाख्यापनं	२२	३५
सहृदिकल्पितभेदाभेदजनितदुर्वृत्तानां निहय		

	पृ स	गा स
तारिखभेदाभेदव्यवस्थोपादान	२२	३६
तृतीयः परिच्छेदः		
नित्यवैकांतनिराकरण	२२	३७
नित्यत्वैकांतपक्षाभ्युपगमायाभिमत व्यग्यव्यजकभावे		
दूषणोद्भावन	२२	३८
नित्यत्वैकांतपक्षे परिणामदौर्घ		
व्योपदेश	२३	३९
साध्यमते धधमोक्षाभावप्रतिपादनपुरस्सर मार्हतसिद्धाते तयो सत्त्व		
प्रतिपादन	२३	४०
क्षणिकैकांतपक्षे दूषणोद्भावन	२३	४१
असकार्यवादप्रतिपक्ष	२४	४२
क्षणिकैकांतपक्षे हेतुकलादीनाम सभवप्रतिपादन	२५	४३
सतानकल्पनेन तस्य सवृत्तित्वे दोषोद्भावन	... २५	४४
सतानतद्वतोरवाच्यत्वाभ्युपगमे दोषोपन्यास	२६	४५ ४६
अवाच्यवाभ्युपगमे प्रतिषेध स्यापि दौर्घ्य	२६	४७ ४८
सर्वथायक्तव्यनादिन प्रत्युपालभ	२७	४९ ५०
क्षणिकैकाते हिंसा बधमोक्षादयश्च न सघटते इति विवरण	२७	५१
क्षणिकैकांतवादिबचनाविरोधोल्लुख	२८	५२
विभागार्थं निमित्ताभ्युपगमेऽपि दूष णोल्लेख	... २८	५३
क्षणिकैकांतपक्षे-उत्पादादीनामसभवे पदेश	२८	५४
नित्यत्वानित्यत्वोभयैकांतपक्षे दूषण	२९	५५
अनेकांतसमर्थन	२९ ३०	५६-५७
एकत्रोपादव्यययोर्विराधव्यवस्था	३०	५८
लौकिकदृष्टातेन, उत्पादव्ययधौग्य परिणामविरोधप्रदर्शन	३०	५९ ६०
चतुर्थः परिच्छेदः		
शुण्णिगुणकार्यकारणादीनां भेदाभ्यु पगमे दोषोपन्यास	३१	६१ ६२ ६३
समरापादिसवधाभ्युपगमे दूषण		

	पृ स	गा स
प्रतिपादन	३२—६४	६५ ६६
परमाणूनामेकांतनान्यत्वाभ्युपगम दोषोपन्यास	३२ ३३	६७ ६८ ६९
सर्वान्यवावयवित्यतिरेकाव्यतिरेकपक्षे दूषण	३३	७०
द्रव्यपर्याययोरभेदप्रकार	३३	७१
द्रव्यपर्यायोभेदप्रकार	३४	७२
पंचमः परिच्छेदः		
अपेक्षानपेक्षयो पार्थक्येनेकांताभ्युप- गमे दोषोल्लेख	३४	७३
अपेक्षानपेक्षयोरुभयैकांतपक्षे दूषण	३५	७४
तयोरनेकांतत्वसमर्थन	३५	७५
षष्ठः परिच्छेदः		
सर्वथा सर्वेषां वस्तूना हेतोरगमाच्च सिद्धौ दोषोपन्यास	३५	७६
सर्वथाभयैकाते दूषण	३५	७७
उभयोरनेकांतनिरूपण	३६	७८
सप्तमः परिच्छेदः		
अतस्तत्त्वस्यैव तत्त्वत्वे दूषणप्रति पादन	३६	७९
ज्ञानद्वैतवादिन प्रति दोषानिर्भाज सर्वथा बहिरगतत्त्वाभ्युपगमे दापो पन्यास	३७	८१
बहिरतोभयैकाते दूषण	३८	८२
भाव एव तत्त्व नाभाव इति मतस्य निराकरण	३८	८३
अनुमानप्रणाल्या बाह्यार्थसिद्धि सिद्धसाधनतापरिहारपुरस्सर	३८	८४
बाह्यार्थप्रकटीकण	३९	८५
पुनरपि बाह्यार्थप्रतिपादन	३९	८६
बाह्यार्थं सत्येव प्रमाणाप्रमाणव्यवस्थेति प्रतिपादन	४०	८९
अष्टमः परिच्छेदः		
देवादेवार्थसिद्धिस्वीकारे दोषाख्यान पौरुषादेवार्थसिद्ध्यभ्युपगमे दूषण— प्रतिपादन	४०	८९
सर्वथा दैवपौरुषोभयैकांताभ्युपगमे दूषण	... ४१	९०

	पृ.सं.	गा.सं.
अर्थसिद्धेर्वास्तविककारणोपादनं	४१	९१
नवमः परिच्छेदः		
परदुःखे कृते पापं तस्सुखे पुण्यं स्वदुःख- खास्तुपुण्यं परदुःखात्पापमिति मत- निराकरणं	४१-४२	९२-९३
उभयैकांतान्मुपगमे दूषणं	४३ ९४
सुखासुखसत्त्वप्रकारः	४२ ९५
दशम परिच्छेदः		
सर्वमज्ञानाद्बन्धत्वे स्तोत्रज्ञानान्मोक्षत्वे दोषोपन्यासः	४२ ९६
उभयैकांते दूषणं	४३ ९७
वास्तविकी बंधमोक्षव्यवस्था	४३ ९८
ईश्वरभरणान्मोक्ष इति निराकरणं, कामादीनां कर्मणां च वैचित्र्यम- नादीति द्योतनं वा	४३ ९९
शुद्धशुद्धिस्वरूपप्रतिपादनं	४४ १००
प्रमाणतत्त्वनिरूपणं	४४ १०१
प्रमाणफलोपदर्शनं	४५ १०२
स्याद्वादार्थ्यपदार्थसाधनसमर्थनं	४१ १०३-१०४	
स्याद्वादकेवलज्ञानयोः कथञ्चित्सामा- न्यनिराकरणं	४६ १०५
नयस्वरूपाख्यानं	४७ १०६
नयविषयद्रव्यस्वरूपाख्यानं	४७ १०७
नयानां सापेक्षत्वनिरपेक्षत्वे साफल्य- वैफल्यप्रदर्शनं	४७-४८	१०८-१०९
याक् अस्तित्वनास्तित्वरूपद्विविधियया न भवतीति सिद्धातनिराकरणं	४८	११०
यच्चोपलक्षणाख्यायानं	४८ १११
सामान्यमेव वाचोऽर्थः इति मतस्य कदर्थनप्ररूपणं	४९ ११२
स्याद्वादस्वरूपाख्यानं	४९ ११३
शस्त्रोपसहारकारिका	४९ ११४
अंत्यमंगलं	२० ११५

इत्याप्तमीमांसा समाप्ता

अथ प्रमाणपरीक्षा ।

विषयानुक्रमणिका

भिरुपादिप्रमाणत्वनिश्चितपूर्वकं

	पृ.सं.	गा.सं.
सम्यग्ज्ञानस्य निर्दोषतया प्रमा- णत्वनिर्वाचनं	९१ ४
सम्यग्ज्ञानस्य स्वार्थव्यवसाया- त्मकत्वसमर्थनं	९३ ६
स्वार्थव्यवसायात्मकत्वसाध्यसाधनसम्यग्ज्ञा- नत्वहेतोरप्रयोजकत्वनिराकृतिः	९६ ३५
बाह्यपदार्थसमर्थनं—	९७ १५
सम्यग्ज्ञानमर्थव्यवसायात्मकमेव न स्वव्यव- सायात्मकमिति मतनिराकरणं	९८ ३२
अर्थज्ञानस्य ज्ञानांतरवेद्यत्वमभ्युपगम्य स्वार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीतिर्बाधो- पपत्तौ निराकरणं	६० ७
परोक्षत्वहेतुना स्वार्थव्यवसायात्मकत्वप्रतीतौ बाधोपन्यासे समाहितः	६० ३१
अचेतनत्वहेतुना ज्ञानस्य स्वव्यव- सायात्मकत्वबाधने दोषोपन्यासः	६१ ३१
प्रमाणतत्त्वस्य सर्वथा निषेधकत्वे दो- षोपन्यासोप	६२ १३
प्रमाणभेदप्ररूपणं	६३ ३७
एकातेनाभ्युपगतैकद्विविचतुःपंच- पदप्रमाणवादिना प्रमाणसंख्या विघटनं	६४ ६
तर्काख्यप्रमाणस्य सिद्धिः	६६ ३८
प्रत्यक्षस्य विशदज्ञानत्वसमर्थनं	६७ २८
इंद्रियानीन्द्रियातीन्द्रियभेदात्म्यस्य त्रैविध्यं	६८ ८
स्वसंवेदनाख्यचतुर्धप्रत्यक्षस्य निषेधः	६८ १८
इन्द्रियप्रत्यक्षविवरणं	६९ २५
स्मृत्यादिपरोक्षप्रमाणनिरूपणं	६९ १०
स्मृतिप्रमाणनिरूपणं	६९ २६
प्रत्यभिज्ञानस्वरूपवर्णनं	६९ ३०
अनुमानस्वरूपाख्यानं	७० ३४
श्रुतज्ञानस्वरूपाख्यानं	७१ १०
शब्दस्य पौरोषेयत्वापौरोषेयत्वविचारः	७१ ३७
विषयविप्रतिपत्तिनिराकरणं	७२ १९
फलविप्रतिपत्तिनिराकरणं	७२ २९

नमः सिद्धम्यः ।

७

श्रीमद्भगवत्संमतभद्रस्वामिविरचिता

आप्तमीमांसा ।

देवागमनभोयानचामरादिविभूतयः ।

मायाविष्वपि दृश्यंते नातस्त्वमसि नो महान् ॥ १ ॥

वृत्तिः—सर्वश्रुतिब्रह्मभूषणं क्षतरिपुं सर्वार्थसंसाधनं सर्वोत्तरकलंकभाविभूतयः संस्कारकं सत्पथं ।

निष्णातं नयसागरे यतिपतिं ज्ञानांशुसद्भास्करं भेत्तारं वसुपालभायतमसो बंदामहे बुद्धये ॥ १ ॥

लक्ष्मीभूतपरम निरुक्तिनिरतं निर्वाणसौख्यप्रदं कुञ्जानातपवारणाय विभूतं छत्रं यथा भासुरं ।

सञ्ज्ञानैर्नययुक्तिमौक्तिकफलैः संशोभमानं परं वदे तद्भक्तकालदोषममलं सामंतभद्रं मतं ॥ २ ॥

समीचीनासमीचीनोपदेशविशेषप्रतिपत्तये सकलदोषातीतानतचतुष्टयसमेतप्रकटिताशेषद्रव्यपर्यापसा-
मान्याविशेषपरमात्मपरीक्षाभिधायकं, असह्ययातगुणश्रेणिकर्मनिर्जरणोपायं निराकृतसामान्यापोहशब्दार्थ-
गृहीतविद्वन्मनःसंतोषकरं परमार्थभूतवाच्यवाचकसंबंधमनेकसूक्ष्मार्थप्रतिपादनचटुलं निःश्रेयसाभ्युद-
पसुखफलं स्वभक्तिसंभारप्रेक्षापूर्वकारित्वलक्षणप्रयोजनवद् गुणस्त्वं कर्तुकामः श्रीमत्संमतभद्राचार्यः सर्वज्ञ
प्रत्यक्षीकृत्यैत्रमाचष्टे—हे भट्टारक ! संस्तवो नाम माहात्म्यस्याधिष्णकथन, त्वदीयं च माहात्म्यमतीन्द्रियं मम
प्रत्यक्षागोचरं—अतः कथं मया स्तूपसे ! अत आह भगवान् ' ननु भो वत्स ! यथाऽन्ये देवागमादिहेतांर्मम
माहात्म्यमवबुध्य स्तवं कुर्वन्ति तथा त्वं किमेति न कुरुषे ? । अत आह,—अस्माद्धेतोर्न महान् भवान्
मां प्रति ' व्यभिचारित्वादस्य हेतोः । इति व्यभिचार दर्शयति—

देवास्त्रिदंशास्तेषां स्वर्गावतरण-जन्म-निष्क्रमण केवलज्ञानोत्पत्ति-मुक्तिगमनस्थानेषु आगमनं—आगम-
अवतारः—देवागमः । नभसि गगने हेममयाम्भोजोपरि यानं नभोयानम् । चामराणि वातायनानि तानि
आदिर्यासां विभूतीनां संपदां बाध ता विभूतयश्च चामरादिनिभूतयः । आदिशब्देन अशोकवृक्षसुरदुंदुभि
सिंहासनादीनि परिगृह्यते, एतेषां द्वंद्वः । विभूतयः । मायाविष्वपि इन्द्रजालेष्वपि दृश्यते । न अतः—न
अस्मात् । त्वमसि—त्वं भवसि । नः—अस्माकं महान्—गुरुः । किमुक्तं भवति । देवागमादिहेतोर्नास्माकं
भवान्गुरुर्भवति । यतो देवागमादयः, पूरणादिष्वपि दृश्यते । अतोऽनेकातिको हेतुः ॥ १ ॥

अथ मतम् । अयं तर्हि हेतुर्बहिरतरंगलक्षणा महोदयः पूरणादिष्वसंभवो इत्यपमपि व्यभिचारि-
तथैव प्रतिपादयति—

अष्टशती-उदीपीकृतार्थमार्थमचञ्जयेतिज्वलत्केवलाकेकालीकतलेकालेकमीस्यैरिद्रादिभिर्देवैर्दित् ॥

वदित्वा परमार्हता समुदय गा सप्तभर्गाग्निं स्याद्वादाभृताग्निं प्रतिहतैकाताधकरोदया ॥ १ ॥

तार्थे सर्वपदार्थतत्त्वविषयस्याद्वादपुष्पोदधेर्मव्यानामकल्कभावकृतये प्रामाणि काले कलो ॥

येनाचार्यमग्नमद्रयतिना तस्मै नम सतत कृत्वा वित्रियने स्तत्रो भगवता देवागमस्तकृति ॥२॥

देवागमेत्यादिमगलपुरस्सरस्तत्रोन्नयपरमात्मगुणातिशयपरीक्षासुपक्षिपतैव स्वय श्रद्धागुणज्ञताल-
क्षण प्रयोजनमाक्षिप्त उक्षयत तदन्यतरापायेऽर्थागुणते । सौखन्यापानुमारितया तथैवोपन्यासात्—

आज्ञाप्रदाना हि त्रिदशागमादिक परमेष्ठिन परमात्मचिह्न प्रतिपद्येरन् नास्मदादय तौदशो माया-
शिव्वपि भावात्, ईत्यागमाश्रयः ॥ १ ॥

अध्या मं वहिरप्येष विग्रहादिमहोदयः ।

दिव्यः सत्यो दिगैकस्त्वप्यस्ति रागादिमत्सु सः ॥ २ ॥

वृत्तिः—आत्मनि अधि अध्यात्म । सः अतः । क्षुत्पिपासाजरारुजापमृत्प्याद्यभारं इत्यर्थः ।

वहिरपि बाह्याऽपि । एष प्रत्यक्षनिर्देश । विग्रहो दिव्यशरीरमादिर्येषां निस्वदत्व-निर्मलत्व-

अद्वयशरीरानां तानि त्रिदशादीनि चैव तन्त्रेण च महोदया, विभूतेः पूर्वाख्याया अतिरेको-

ऽतिशयो वा विग्रहादिमहादय, अमानुषातिशय इत्यर्थः । दिशि भयो दिव्य । सत्य अपितथः,

मायास्वरूपो न भवति । दिशि यौ दिशि आंक अस्थान येषां ते दिव्यकृतः नाकसदनाः, तेऽपि दिव्यो-

कस्त्वपि । अथवा दिवादान्द्रोय तैनेष्टव्य । रागो लोभमायत्यादिर्येषां द्वेषादीनां ते रागादयः ते सति

येषां ते रागादिमत, तेषु रागादिमत्सु अक्षीणरूपायैष्वित्यर्थः । स महोदय इति । अय महोदयो यद्यपि

सामेऽनभूतस्तथापि अध्यात्ममहोदय इति सन्नभः कर्तव्य अत्यस्य धृतत्वात् । अथवा वहिर्निग्रहादि-

महोदय अध्यात्म च । किमुक्त भवति । योऽपि विग्रहादिमहोदयो मायाशिव्वमभवी हेतुत्वेनोपन्यस्तः

सोऽपि व्यभिचारी । स्वर्गिषु सभवात् ॥ २ ॥

द्वयोर्हेतोरनैकातिक्रम्य प्रदर्श्य अन्यैर्यस्तीर्थकरत्वेनोपन्यस्तस्तस्य हेतोरसाधकत्वं सर्वसर्वज्ञस्य

प्रदर्शयन्नाह—

अष्टशती—वहिरत शरीरादिमहोदयोऽपि पूरणादिप्रसभवी व्यभिचारी, स्वर्गिषु भावादक्षीणरूपायेषु ।

ततोऽपि न भवान् परमात्मेति स्तूयते ॥ २ ॥

तीर्थकृतसमयानां च परस्परविरोधतः ।

सर्वेषामाप्तता नास्ति कश्चिदेव भवेद्गुरुः ॥ ३ ॥

वृत्तिः—तीर्थे मग्नानिन्मग्नोपाय कर्मतीर्ति तार्थेऽहन् । यतस्तीर्थेऽहन् भवान् अतः सर्वज्ञ ।

इत्यप्यपि हेतुर्नैकानिक मुगतादिषु दर्शनान् इत्यनुक्तोऽपि द्रष्टव्य । अस्मिन्नमरे वेनयिकः प्राह—

इष्टमस्माक सर्वेषां सर्वज्ञस्य न भवति । अथ आह—समयानां च परस्परविरोधतः अन्योऽन्यविमयादात्, सर्वेषामाप्तता

नास्ति-त्रिधा तं सर्वज्ञस्य न भवति । अथवा तीर्थेऽप्यस्य सर्वज्ञे न भवति, मुगतादिषु दर्शनान् । अतः

सर्वे सर्वज्ञा भवन्ति इत्येत सर्वमुक्त्या पश्चादिद वक्तव्ये सर्वेषामाप्तता नास्ति । गुण ! यान्तीर्थेऽहन्ता तत्त-

मयानां च परस्परविरोधात् मन्वन्वप्यस्यैवैवादर्शनान् । अत्रामरे सर्वज्ञमायवादी प्राह—सर्वे युक्तमेव

न कश्चिन् सर्वज्ञो इति । अथ आह—कश्चिदेव भवेद्गुरुः, स्याद्गुरुः—महान् इत्यादी ।

१ अस्मिन्नमरे वेनयिकः २ देवतागमस्य ३ अत्रास्ति इति इति इति अथ ४ परीक्षाप्रदाना ५ देवतागमस्य इति इति ।

६ । इति देव । देवतागमस्य इति इति इति इति ।

किमुक्त स्यात् । न सर्वप्रामाण्यता परस्परविरोधात्समयानामागमना । एतांऽपि न भवति प्रमाणाभावात् । अत केन चिदेव भवितव्यम् । एवमत्र तामावाभावात् कृत । यदि परस्परविरोधात्सर्वज्ञत्वभावे न भवति तर्हि येषां सर्वज्ञत्रिच्छेदक सप्रदायस्तेप्रामाण्यता स्यात् १ अत आह—तीर्थरुद्धिस्यादि । तीर्थ सर्वज्ञ कृतति छिदति इति तीर्थकृत समया आम्नाया सम्प्रदाया येषां ते तीर्थरुद्धिसमयास्तेषां अन्याऽन्यविरोधात् । सर्व निरवशेष अग्रगत अगम्याग्रगमन वा इच्छति अभ्युपगच्छति इति सर्वेषु तेषां सर्वेषां आसत्ता पामार्थ-वादिष्व नास्ति न प्रियते । अत क आत्मजीय चिह्नतनोऽन्ततनो भवत्येव । एवकार अन्वयार्थः ॥ भव सत्तार याति गच्छति इति भवेत् तेषां भवेता शक्यरूपरादीनामित्यर्थ । गुरुराथ । भवेद्गुरु भवता गुरुः । नै च लब्धात्मस्वरूपाणां । किमुक्त भवति—तीर्थरुद्धेदकाज्ञानानामपि सर्वमेकेन प्रमाणेन पद्भिरभ्युपगच्छता आसत्ता नास्ति परस्परविराधात् । अता २ तिवतिरेव स्थानाय ॥ ३ ॥

पूर्वकारिकोपात्तमर्थं समर्थय सुपुण्ड्रहेतुमाह—

अष्टशती-न हि तीर्थकल्पमासतां साधयति शक्रादिष्वसभयि, मुगतादिषु दर्शनात् । न च सर्वे सर्वदर्शिन परस्परविरुद्धसमयाभिधायिन । ततोऽनैकान्तिको हेतु । अत एव न कश्चित् सर्वज्ञ इत्युक्त श्रेतरविशेषा दप्रमाणतोपत्ते । तथेष्टत्वाददोष इत्येकेषामप्रमाणिकैरेष्टि, न खलु प्रत्यक्ष सर्वज्ञप्रमाणतराभावात्प्रियेव अति प्रमगात् । नानुमानमसिद्धे । प्रमाणत सिद्ध नानामसिद्ध नाम-अन्यथा पूर्वस्यापि न सिद्धं भवत् । तदिमे स्वयमेकेन प्रमाणेन सर्वे सर्वज्ञरहित पुरुषसमूह संनिदत एवात्मान निरस्यतीति व्याहृतेमतत् । तीर्थच्छेद-मप्रदायाना तथा सर्वमग्रतमिच्छतामप्यसत्ता नास्ति परस्परविरुद्धाभिधानात् । एकानेकप्रमाणनादिनां स्वप्रमाणावृत्तेर यथानैकान्तिरुत्वात् । सर्वप्रमाणविनिवृत्तेरितरथासप्रतिपत्ते । वागश्रुदुष्प्राप्तापुरुषत्वादिक कचिदनात्रिलक्षण निराकरोति न पुनस्तद्व्यतिषेधनादिषु तथेति परमगहनमेतत् । तदित्थ सिद्ध सुनिश्चितास-भयद्व्यधकप्रमाणत्व । तेन क परमात्मा चिदेव लक्ष्युपयोगसस्काराणामावरणनि गधनानामन्येष भवभूतां प्रभु, न हि सर्वज्ञस्य निराकृते प्राक् सुनिश्चितासभयसाधकप्रमाणत्व सिद्ध येन पूर्व प्रत्यवतिष्ठेत् । नापि बाधकसमभवात्, पर प्रत्यक्षादेरपि विश्वासनिबन्धनमस्ति तत्रकृतेऽपि सिद्ध, यदि तत्सत्ता न साधयत् सर्वे प्राप्यविशेषात् । तदभावे दर्शन नादर्शनमस्ति शतेऽनाश्वासाद्भिन्नमत्र । साधकबाधकप्रमाणयोर्निर्णयाद्वाभावयो-रपिप्रतिपत्तिरनिर्णयादरेका स्यात् । न खलु ज्ञस्वभावस्य कश्चिदगाचरोऽस्ति यन्न क्रमत तस्वभावांतरप्रतिषे-धात् । चेतनस्य सत सबन्धतर माहोदयकारणक मदिरादिवत्, तदभावा साकल्येन विरतमाह सर्वे पश्यति प्रत्यासत्तिविप्रकर्षयोरकिञ्चित्करत्वात् अत एवाक्षानपेक्षा । अजनादिसंस्कृतचक्षुषो यथालोकानपेक्षा ॥१॥

दोषावरणयोर्हानिर्निशेषाऽन्वयतिशयनात् ।

कचिद्यथा स्वहेतुभ्यो बहिरंतमैलक्षयः ॥ ४ ॥

वृत्तिः—दोष अज्ञानादि, कार्यरूप । आवरण कारणभूत कर्म । अथवा मोहातराया दोषा । ज्ञानदर्शनावरणे आवरण । तयोर्हानिर्निनाशो रिच्छेयो दोषावरणयोर्हानि । सिद्धसाधनतानिराकरणार्थं नि दोषा समस्ता समूलनलप्रहाणि इत्युक्त । अस्ति भवति । अतिशयनात् प्रकृत्यमाणाज्ञानहाने पूर्वाव-स्थातिरेकात् । कचित् कस्मिंश्चिदपुरुषविशेषे । यथा शब्दा दृष्टान्तप्रदर्शनफल । स्वस्य आमनो हेतवः कारणानि ते तथाभूतास्तेभ्य स्वहेतुभ्य । बहि किञ्चिकादिक, अभ्यतर कालिमादि तच्च तन्मल च तस्य

१ भवितव्यमवा यनाभावाभावा कृत पाठाऽय लिखितपुस्तके । २ लिखित पुस्तके नचाकञ्चामस्वरूपाणामिति पाठ । ३ चावाकानां । ४ जैनस्यापि । ५ वैनधिकानां । ६ अर्धप्रहणशक्तिरिति अर्धप्रहणव्यापार उपयोगः । ७ नानासकः । ८ सिद्धमाप्यतेति लिखितपुस्तक पाठः- ।

क्षयो विगमः विभ्रंशः बहिर्दर्मलक्षयः । एतदुक्तं भवति । कस्मिंश्चिदतिशायनाशोपावरणयोर्हानिरस्ति । यथा घातुपापाणस्य अतर्मलक्षयः । स काश्चिद्भ्रमस्यैव गुरुरिति संबंधः । एकत्र स्वहेतवः सम्यग्दर्शनादयः । अन्यत्र पिण्डीबन्धनप्रयोगादयः । तथा एकत्र बहिर्मलः शरीरेन्द्रियादिकं । अन्तर्मलः कर्म । अन्यत्र बहिर्मलः किट्टकादिकं । अन्तर्मलः कालिमादि ॥ ४ ॥

ननु विध्वस्तदोषोऽप्यारामा कथं विप्रकार्पणमर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् ? । (इति शङ्कायां) साधनान्तरस्य बाधकाभावस्य भावनिरूपणमाह—

अष्टशती-वचनसामर्थ्यादज्ञानादिदोषः स्वपरपरिणामहेतुः, अत एव लोष्टादौ निःशेषदोषाररणनिवृत्तेः सिद्धसाध्यतेत्यसमीक्षिताभिधानं साध्यापरिज्ञानात् । दोषावरणयोर्हानिरतिशायनात् । निःशेषतायां साध्यायां युद्धेरपि किं न परिक्षयः स्याद्विशेषाभावात् । अतोनेऽकांतिको हेतुरित्यशिक्षितलक्षितं चेतनगुणव्यावृत्तेः सर्वात्मना पृथिव्यादेरभिमत्त्वात् । अदृश्यानुपलभादासासिद्धिरित्युक्तं परचैतन्यनिवृत्तावारेकापत्तेः संस्कर्तृणां पातकित्वप्रसंगात् । बहुलमप्रत्यक्षस्यापि रोगादेर्विनिवृत्तिनिर्णयात् । व्यापारव्याहाराकारविशेषव्यावृत्तिसमयवशात्तादृशं लोको विवेचयति । व्यापारव्याहाराकारविशेषव्यावृत्तेरिति समयशान्तासिद्धांतविश्लोको विवेचयति । यदि पुनरयं निर्बंधः सर्वत्र विप्रकार्पणमभावासिद्धेः, तदा कृतकत्वधूमादेर्विनाशानलाम्यां व्याप्तेरसिद्धे न कश्चिद्धेतुः । ततः शौद्धेदनिशिष्यकाणामनात्मनीनमेतत्, अनुमानोच्छेदप्रसंगात् । तथाहि, यस्य हानिरतिशायवती तस्य कुतश्चित्सर्वात्मना व्यावृत्तिर्यथा युद्धादिगुणस्यात्मनः । तथा च दोषादेर्हानिरतिशायवती कृतध्वनिवर्तयितुमर्हति, सकलं कलंकमिति कथमकलंकसिद्धिर्न भवेत् । मणोर्मलादेर्व्यावृत्तिः क्षयः सतांत्यतविनाशानुपपत्तेः, तादृगात्मनोऽपि कर्मणां निवृत्तौ परिशुद्धिः, । कर्मणोऽपि वैकल्प्यमात्मैकत्वमस्यैव ततो नातिप्रसज्यते । प्रतिपक्ष एवात्मनामागुंतुको मलः परिक्षयी स्वनिर्हासनिमित्तविवर्द्धनवशात् ॥ ४ ॥

ननु निरस्तोपद्रवः सन् आत्मा कथमकलंकोऽपि विप्रकार्पणमर्थं प्रत्यक्षीकुर्यात् ?—

सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः प्रत्यक्षाः कस्य चिद्यथा ।

अनुमेयत्वतोऽन्यादिरिति सर्वज्ञसंस्थितिः ॥ ५ ॥

वृत्तिः—मूष्माः स्वभावविप्रकृष्टाः । अंतरिताः कालविप्रकृष्टाः । दूराः देशविप्रकृष्टाः । ते च ते अर्थाश्च सूक्ष्मान्तरितदूरार्थाः । तथा च स्वभावविप्रकृष्टा मन्त्रौषधिशक्तिचिन्तादयः । कालविप्रकृष्टा लभालाभमुखदुःखप्रहोपरोगादयः । देशविप्रकृष्टा मुष्टिस्थादिद्रव्यम् । दूरा हिमवन्भेदरमकराकरादयः । प्रत्यक्षाः अध्यक्षाः प्रत्यक्षज्ञानगोचराः कस्यचित् । सामान्यकथनमेतत् । अनिर्दिष्टनामधेयस्य—यथा दृष्टांतप्रदर्शकः अनुमेयाः अनुमानगम्याः । अथवा अनुगतं मेयं मानं येषां ते अनुमेयाः प्रमेया इत्यर्थः । तेषां भावस्तस्माद् अनुमेयत्वतः । अग्निः पावकः आदिर्यस्यासावग्नादिः । इत्येवमनेन प्रकारेण सर्वज्ञस्य विश्वदर्शिनः संस्रितिव्यवस्था सर्वज्ञसंस्थितिः सर्वज्ञास्तित्वमित्यर्थः । भागासिद्धान्तैकांतिकविरुद्धहेत्वाभासाभावात् । ये ये प्रमेयास्ते ते प्रत्यक्षाः । यथा अग्न्यादयः । प्रमेयाश्च स्वभावकालदेशविप्रकृष्टा अर्थाः कस्य चित्पुरुषविशेषस्य तस्मात्तेऽपि प्रत्यक्षाः । अथवा ये अनुमानगम्यास्ते प्रत्यक्षाः कस्य चित् । यथा अग्न्यादयः । अनुमानगम्याश्च सूक्ष्मान्तरितदूरार्थास्तस्मात्तेऽपि प्रत्यक्षाः । सुनिश्चितासंभवद्वाचकप्रमाणस्य समर्थनमेतत् । विगतकर्मकलङ्कोऽपि विप्रकृष्टार्थदर्शी सामान्येन यः प्ररूपितः स कः ? इति विशेषं दर्शयन्नाह—

अष्टशती-स्वभावकालदेशविप्रकार्पिणा अनुमेयत्वमसिद्धमिति—अनुमानमुत्तारयति । यावान् कश्चिद्भावः स सर्वः क्षणिकः—इत्यादिव्याप्तेरसिद्धौ प्रकृतोपसंहाराऽयोगात् । अविप्रकार्पिणामनुमतेरानर्थक्यात् । सत्त्वादेरनित्यत्वादिव्याप्तिमिच्छतां सिद्धमनुमेयत्वमनवयवेनेति न किञ्चिद्ब्याहृतं पश्यामः । तेऽनुमेयाः—न कस्य चि-

अत्यक्षुधस्य तु किं व्याहृत्येति इति समानमन्यादीना तथा चानुमानोच्छेद स्यात् । तदभ्युपगमे-अस्त्वन्-
 चिज्ञानव्यक्तिभिरस्यक्ष किं लक्षयेत् प्रमाणतया परमप्रमाणतयेति न किञ्चिदेतत्तया नैतत्तया वा यमभ्यु-
 पगतमर्हति । तदेव प्रमेयप्रसर्यादिहेतुलक्षण पुष्पाति त कथं चेतन प्रतिपेद्भुमर्हति, सशयितु वा ।
 धर्मिण्यसिद्धसत्ताके भागभागेभयधर्माणामसिद्धभिरुद्धानैकातिक्रान्तात् कथं सकल्पिदि सत्प्रसिद्धि ? इति
 द्रुवन्निपि देवानांप्रियः-तद्वर्गिस्वभावन लक्षयति । इन्द्रानित्यप्रताप्नेपे कृतकनादानय विकल्प किं न
 स्यात् ? । निमित्तधिकरणभावापन्नविनाशधर्मिधर्मत्वे कार्यत्वादेरसमब्रह्मधकत्रादेरपि सदिरप्रसद्धानांमं
 धर्मत्व सिद्ध बोद्धव्य । यदि निप्रकृष्टार्थप्रत्यक्षत्वमर्हत् साध्यत पक्षदोष-अप्रसिद्धनिशपणत्वं तत् पर
 न्यासिर्न सिद्धयेत् । अनर्हत्तश्चेत्-अनिष्टानुपगोऽपि क पुन सामान्यात्मा तदुभयव्यतिरेकेण, यस्य निर-
 क्षितार्थप्रत्यक्षत्व, इत्येताद्विकल्पजाल शब्दमित्येऽपि समान न केवल सूक्ष्मादिसाक्षात्करणस्य प्रतिपन्न
 सशीतो वा, तदयमनुमानमुदा भिनत्ति । वर्णाना नित्यत्वमकृतकत्वादिना सर्गगताना यदि साधयति ? ।
 स्वादप्रसिद्धनिशेपण पक्ष । इतरथाऽनिष्टानुपग । कीदृक् पुनः सामान्य तान यदुभयदोषपरिहराय
 प्रकल्पयेत्, सर्गतसाधनऽपि समान अविश्लेषितनिशपस्य पक्षीकरणे सम समाधि, इत्यलमप्रतीष्टतम
 ध्यायिकल्पोपाधे ॥ ५ ॥

स त्वमेवासि निर्दोषो युक्तिशास्त्राविरोधिवाक् ।

अविरोधो यदिष्टं ते मसिद्धेन न बाध्यते ॥ ६ ॥

युक्ति.-स (पूर्वप्रकान्त तच्छब्द) पूर्वप्रकान्तपरामर्शी त्वमेव-अत्रानेव नान्य । अन्ययोगव्य-
 वच्छेदफल प्रकार । असि-भगसि । निर्दोष-अपिशारागादिनिरहित क्षुधादिविरहितो वा अनतज्ञाना-
 दिसन्धेन इत्यर्थ ? कुत एतत् । युक्तिशास्त्रानिरोधिवाक् यत् । युक्ति-अनुमान न्याय तैसहचरित
 मध्यक्षमपि । शास्त्र आगम स्याद्वाद ताभ्या अविरोधेनी अविसरादिनी वाक् वाणी वचन यस्यासौ युक्ति-
 शास्त्राविरोधिवाक् । बहिर्व्याप्तिभतरेणातर्वास्या सिद्ध । यत् इयमेवान्यत्रापि प्रधाना । ननु वचन
 स्याऽविरोध कुत यावता यत्र वचन तत्र निरोधो दृश्यते ? अत आह अनिरोध अविसरात् ।
 यत्-यस्मात् । इष्ट-मत प्रवचन । कुतो वीतरागस्य इच्छा ? उपचारेण, सयोगिध्यानत् ।
 इष्टशब्दस्यापि जहत्सर्वार्थे वृत्तित्वात् कुशलशब्दवत् । ते-तत्र । प्रसिद्धेन परमतापेक्ष निशेपणमेतत्
 (परमतेन) अनेकातरस्तुत्येन । अथवा व्यवहितव्यवहितप्रसिद्धलक्षणता प्रमाणेन ! न बाध्यते
 अन्यथा न क्रियते, तेनैव स्वरूपेण दृश्यत इत्यर्थ । किमुक्त भवति-यो निर्दोषो विप्रकृष्टदर्शी स च
 त्वमेव भवति । न्यायागमाविसरादिवचन । यत् अनिरोधोऽपि, तत्र मत न बाध्यते प्रसिद्धेन यस्मात् ।
 ननु भो वस्तु मदीय मत न बाध्यते अन्यथा किं बाध्यते ? अत आह-

विप्रकर्षीयि भिन्नलक्षणसंबन्धित्वादिना कस्य चित्प्रसक्त । सोऽत्र भागवर्हजेन-अन्यथा न्यायागम
 विरुद्धभाविनात् । विचित्राभिसम्बधितया व्यापारव्याहारादिसाकर्येण क्वचिदतिशयानिर्णये कैमर्थक्याद्विशो-
 पेष्टि. ? ज्ञानवतोऽपि विलखादात् क पुनराभास लभेमहि ? । नचैव वादिनः किञ्चिदनुमान नाम निरभि-
 संधानामपि बहूल कार्यस्वभावाऽनियमांपञ्चमात् । सति फाटादिसामिप्रीनिशेपे कचिदुपलब्धस्य तदभावे
 प्रायशोऽनुपलब्धस्य मर्ण्यादिकारणकलापेऽपि सभवात् । यज्जातीयो यत् सप्रेक्षितस्तज्जातीयासादगिति
 दुर्लभमनियमितया धूमधूमकेत्वादीनामपि व्याप्यव्यापकभाव कथमत्र निर्णयित ? वृक्षः शिक्षापात्वात् इति

२ विज्ञान मस्त्वस्यव भूतपारिणामित्वा पितादिवत् ।
 २ सुप्रेक्षितस्तज्जातीयासादगिति पाठ । ३ इष्टशब्दचरितमित्यपि पाठ । ४ अभिप्रायतया । ५ वचनादि ।
 ६ भावे । ७ भावे । ८ सूर्यकान्तमन्यादे ।

लताचूतादीरपि क्वचिदेव दर्शनात् प्रेक्षापतां किमिदं निश्चयं चेत् स्यात् ! । तदेतद्दृष्टसशयेकातनादिना विदग्धमर्कटकानामिव स्वलागूलभक्षण । यत्नत परीक्षित कार्य कारण नातिवर्तते ? इति चेत् स्तुत प्रस्तुत । ततोऽपि प्रतिपत्तेरपराधो नानुमानस्येति अनुकूलमाचरति । तदेव तत्सुनिश्चितासमनद्वाधरूपमाणत्वमहैत्येव सकलज्ञत्व साधयति नान्यत्र, इत्यविरोध इत्यादिना स्पष्टयति । तत्रेष्ट मत शासनमित्युपचर्यते निराकृत-वाचोऽपि क्वचिदप्रतिपेधात् । नियमाभ्युपगमे सुपुण्यादायपि निरभिप्रायप्रवृत्तिर्न स्यात् । प्रतिसन्निदिताकारेच्छा तदा समवती पुनः स्मर्येत बाह्यातरवत् । ततश्चैतन्यकरणपाटवयोः साधकतमत्वं सहकारिकारणातर न वै नियतमपेक्षणीय नक्तचरादेः सस्कृतचक्षुषो वा नापेक्षिताऽऽलोकसन्निधेरूपोपलभात् । नचैव सन्निकरणपाटवयोरप्यभावपि नक्षामात्राक्तस्यचिद्वचनप्रवृत्तिः प्रसज्यते सन्निकरणपैकल्ये यथाविवक्ष वागवृत्तेरभावात् । नच दोषजातिस्तद्धेतुर्यतस्ता वाणी नातिवर्तते तत्प्रकारप्रकार्यनुविधानाभावात् । बुद्ध्यादिवत्प्रमाणत सिद्ध प्रसिद्ध तदेव कस्यचिद्वाधन युक्त विशेषणमेतत्परमतापेक्ष । प्रसिद्धेनाप्यनित्यत्वाद्येकातधर्मेण बाधाकल्पनात् । नर्ते प्रमाणात्प्रतिवधसिद्धेरभ्युपगमात् । नच परेषा प्रत्यक्ष—अग्निधूमयोः क्षणभगसद्भावयोर्वा साकल्येन व्याप्ति प्रति समर्थ—अभिचारकत्वात् सन्निहितिविषयत्वाच्च । नचानुमान—अनन्यस्थानुपगमात् । परेक्षातर्भाविना नस्तर्केण सबधो व्यतिष्ठेन । तदप्रमाणं न लैंगिक समारोपव्यच्छेदादिशेषात् । अविगमोऽपि व्यवसायात्मैव तदनुपपत्तो सतोऽपि दर्शनस्य साधनातरापक्षया सन्निधानाभेदात्, सुपुप्तचेतन्यवत् ॥ ६ ॥

त्वन्मतामृतबाह्यानां सर्वथैकांतवादिनां ।

आप्ताभिमानदग्धानां स्वेष्टं दृष्टेन बाध्यते ॥ ७ ॥

वृत्तिः—त्वद्—युष्मन्मतमेव आगम एव अमृत सर्वात्मप्रदेशशुक्लकारण दुःखनिवृत्तिभक्षणस्य परमानन्दमुक्तिसुखस्य निमित्त वा मत अमृत तस्माद्बाह्या बहिर्भूता मिथ्यादृष्टय त्वन्मतामृतबाह्याः तेषा तन्मतामृतबाह्यानां—युष्मदागमद्विषयता । सर्वथा सर्वप्रकारे स्वरूपपररूपत्रिविधप्रतिपेधात्मकै एकांत एकधर्म नित्यत्वादिकमेव वदितुं शीलं यथा ते सर्वथैकांतवादिन तेषा सर्वथैकांतवादिना एकस्वभावाभ्युपगच्छताम् । आता सर्वज्ञाः इति अभिमानः गर्व अहकारः तेन दग्धा भस्मसाकृता प्रलय नीता, तेषा आताभिमानदग्धानाम् । स्वस्य आत्मन इष्ट मत स्वष्ट आत्माभ्युपगतप्रमाणप्रमाणरूप सर्वरस्तु । दृष्टेन प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षप्रामेतेन अनेकान्तात्मवस्तुना चा, चाव्यते विरोधसुपनीयते अ-प-प-प क्रियते इत्यर्थः । किमुक्तं भवति । भगदागमबाह्या आताभिमानदग्धा सर्वथैकांतवादिनः तेषा स्वेष्ट दृष्टेन बाध्यते । धर्मनीतिमतनिरासार्थमन्वयव्यतिरेकबुक्तानाचार्यः । द्रव्यार्थिकपर्यायार्थिकानुग्रहार्थं वा ॥ ७ ॥

परवादिस्वेष्टस्य दृष्टेन बाधा प्रदर्श्य इदानीं स्वेष्टेन स्वेष्टस्य बाधा दर्शयितुमाह—

अष्टशती—अनेकातात्मरस्तुसाक्षात्करण बहिरतश्च सकल जगत्सार्धभूत विषये प्रत्यक्षविरोधलक्षण-अनेन दक्षयति—

न हि किञ्चिद्वातरपिकल सदमन्त्रियानित्यायेकातरूप सेवेदनमन्यद्वा पश्यामो यथा प्रतिज्ञायते चित्रज्ञानवत्कथंचिदसकीर्णनिशेपैकात्मनः सुखादिचेतन्यस्य वर्णसंस्थानात्मात्मनः स्कन्धस्य च प्रेक्षणात् । सामान्यनिशेपैकात्मनः सविचिरेकातरस्यानुपलब्धिर्ना सर्वत सिद्धा चक्षुरादिमतामनार्हतकल्पनामस्त गमयति इति किं न प्रमाणातरेण । न हि दृष्टाज्ज्येष्ट गरिष्ठमिष्ट तदभावे प्रमाणातरप्रवृत्ते समारोपनिच्छेदविशेषात् अन्वयव्यतिरेकयो स्वभावेभेदप्रदर्शनाधीत्वाच्च । अनैकातैकातरपलभानुपलभयोरेकातरप्रदर्श-

पुनर्गुणातरावानमनेक क्रमशोऽप्यनुभवत । किं विरुद्धयेत क्षणस्वायिन कस्य चिदेव ग्राह्यग्राहकाकार-
पैश्वर्यप्यानभ्युपगमेऽपि सविदितज्ञानस्य ग्राह्यग्राहकाकारनिवेक परोक्ष विज्ञानस्य सामर्थ्यप्राप्त -अन्यथा
शून्यसविदोर्विप्रतिषेधात् । तदय क्षणस्वायिकारण स्वसत्ताया कार्यं कुर्वन्म्युपगच्छन् क्रमेत्पत्तिमुपगच्छति,
सकलजगदेकक्षणवृत्तिप्रसगात् । कारणस्य कार्यकालप्राप्ती क्षणभगभगानुपगात् । तदप्रानुवृत्तस्तत्कृतौ
व्यलीककल्पनाविशेषेण कूटस्थानतिशायनात् । तत सुभाषित कुशलाद्यसभूतिरेकातप्रहरत्कश्चित् ॥ ८ ॥

भवेकांते पदार्थानामभायानामपहृवात् ।

सर्वात्मकमनाद्यन्तमस्वरूपमतावकम् ॥ ९ ॥

वृत्तिः—भाज एवेति सन्नेयेति एकात असहायधर्मप्रहो भावेकात् । सर्वथा सत्याभ्युपगम इत्यर्थ ।

तस्मिन् भविकान्ते पदार्थानां । पचविंशतित्त्वज्ञाना चेतनाचेतनदेवमनुजपशुनारकस्तम्भकुम्भाम्भ प्रभृतीना
वा अभावाना वस्तुधर्माणा हल्यङ्गाना विशेषणमित्यर्थ , बहुवचनाच्चत्वारोऽपि परिगुह्यन्ते अपहृवाश्रिता
करणादित्यर्थ । किं स्यात् ? सर्वे निरवशेषमात्मा स्वरूप यस्य तत्सर्वात्मक विश्वमेकस्वरूपमित्यर्थ । आदि-
रुगति पूर्वस्मिन्नसत्त्वं । अतोऽवसान विनाशो वा आदिश्चान्तरचायतौ तौ न विद्येते यस्य तदनाद्यन्तम
नाद्यन्तमित्यर्थ । स्वमात्मपररूपमाकार एव आत्मैव वा रूप स्वरूप न विद्यते तद्यस्य तदस्वरूप । अ-
भाव इत्यर्थ । तत्रेद तावक न तावकमतावक । किमुक्त भवति—पदार्थाना भावेकाताभ्युपगमे अतावक
सर्वात्मात्मकमनाद्यन्तमस्वरूप स्यात् कस्मात्सर्वाभागापहृवात् ॥ ९ ॥

अथ मत केऽभावा , कियतो वा, कान्यनाद्यन्तानि ? कस्मादभावात् किं स्यादत आह —

अष्टशती—निष्पर्यायद्रव्यैकातपक्षे सर्वात्मकमनादिदापानुपग कुत पुनर्विशयानपहृवीत तत्सा-

धनव्यभिचारात् । सविनिर्मासमेदाद्भावस्वभावभेद प्रकल्प्यते, स पुनरभेदेऽप्यामन खडश प्रतिभासमा-
नात्, तदन्यत्रापि विभ्रमाभावे कौशयान विषेय । तदेक चक्षुरादिज्ञानप्रतिभासभेदवशाद् रूपादिव्यपदेशभाक्
ग्राह्यग्राहकसवित्तिवत् । इतरतराभावविकल्पोऽपि कथमयतार्थो न स्यात् वर्णादिविकल्पवत् । न हि वस्तुव्य-
तिरिक्तमसन्नाम प्रमाणस्यार्थविषयत्वात् । अभावदृष्टौ हि तदवसानकारणाभावाद्भावदर्शनमनन्तर प्राप्नोति ।
सकलशक्तिविरहलक्षणनिरुपाह्वयस्य स्वभावकार्यदिरभावात् । कुतस्तत्प्रमिति ? नस्तुनानात्व बुद्ध्यादिकार्यना
नात्वात् प्रतीयते । स्वभावाभेदेऽपि विविधकर्मता दृष्टा युगपदेकार्योपनिबद्धदृष्टिविषयक्षणवत् । शक्ति
नानात्वे प्रसवविशेषात् स चेद्ब्रह्मविचारी ? तस्तद्गति ? । केवलमनियत्स्वभावदशकालानस्थाभेदेना मनि
परत्र चासत स्वयमसता मिथ्याव्यवहारपदानीमुपनयति—यत क्षणभगिनो भिन्नसत्ततय रूपा निरुल्लेखन् ।
अन्यथा चेति प्रातिभासकार्याद्यभेदेऽपि कस्य चिदेकत्व प्रसाधयतीति साध्यसाधनयोरभेदे किं केन कृत
स्यात् ? पक्षनिपक्षदरभावात् । न क्वचिदसाधना साध्यसिद्धिरिति प्रसगात् ॥ ९ ॥

कार्यद्रव्यमनादि स्यात्प्रागभावस्य निहवे ।

प्रध्वंसस्य च धर्मस्य प्रच्यवेऽनन्तता ब्रजेत् ॥ १० ॥

वृत्तिः—कार्यं च द्रव्यं च कार्यद्रव्यं यस्त्वन्यथाभावः, घटादिक । क्रियत इति कार्यम् । अनस्थान्तर

द्रव्येति गच्छतीति द्रव्यम् । अनाद्यन्तसर्वकालैकस्वरूप नित्यमादिरहित स्याद्भवत् । प्राक् पूर्वस्मिन्नभाव
असत्त्व प्रागभावः । मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वमित्यर्थ । तस्य प्रागभावस्य निहवे निक्षेपे निराकरण । प्रध्व
सस्य च विनाशस्य च घटस्य कपालनाशादय इत्यर्थ । धर्मस्व-विशेषस्य गुणस्य प्रच्यवे अभावे
निराकरणे । अनन्तस्य भावोऽनन्तता तामनन्ततामप्यवसान सर्वकालशायिमिति सन्नधनीयम् । ब्रजेत्
गच्छेत् । किमुक्त भवति—प्रागभावस्य निहवो यदि स्यात्कार्यद्रव्यमनादि स्यात् । प्रध्वस्ताभावास्याभावस्य
आभावे तदेव कार्यद्रव्यमनन्तता ब्रजेत् ॥ १० ॥

तृतीयचतुर्थाभावस्वरूप तदभावे च यद्भवति—

अष्टमती-प्रागभावनपुनरगमे घटादेरनादिरप्रमगात् पुन्यव्यापारमर्थश्च स्यात् । कर्त्तव्यतापि तदभिधायिके तस्याः प्रागभावाऽर्थाकर्तव्यः । तथाहि स्याः शब्दस्य मान्वादिभिरभिधायि प्रागभावात् क्रियते न पुनः शब्द एवमि शक्यविगिनितदर्शनप्रदर्शनमात्र । सा यदि शक्यतामोपमिः स्यात् कथं प्राक् सती यजनः कर्तव्या । योग्यतायां समानदत्तः । तदापरणोपगमः प्राक् किमभूत् भूतौ नाति यतेन ! विज्ञे- पाधानमपि तादृशेन कर्तृकर्मकरणानां प्रागभावाभावात्, न कदिचिदंशोपहेतुः, तावन्तयोः स्वयत्ता न पुन- द्यकादयोऽपि इति । न हि व्यजकस्यापुतिर्निवमेन व्यजक संनिपातयति । नाप्यं दोषः सर्वगत शब्दार्थं ना- मित्यपि गार्ते ! अन्यत्रापि तथाभावानुपगमात् । इष्टात् अर्थाऽप्य न कारणव्यापारैर्भेदं चोच्यते । एतेनानाम्या प्रयुक्ता तद्विशेषकानि तद्वतोऽनुयोगस्तारयति कर्तव्यतागमनात् । अर्थाऽपि पूर्व प्रमंगः । परिणामोऽप्येवः पूर्वानुपगमस्तद्विज्ञानां क्रमगोच्छ्रितमभूत् । विज्ञानां स्वार्थोऽपि माभूत् सवर्गानुपगम- कारकत्वात् । उपकारोऽपि सर्व समानं अनवस्था च । विज्ञानानुपगमं तस्य किङ्कामप्रधानं । तदाभा- नमार्थदत्तः कल्पचिदापरणचापोमात् । आश्रयानाश्रयस्वभावधोरभेदानुपगमेः । तयोर्भेदे वा शब्दस्य भुवि- र्थुतिर्था इत्येकांतः । सममपि घटादरार्थेन पूर्वानुपलब्धिः किं न भविजुमर्त्तं । एतमपि पुनरुपगमो कारणान- रापेक्षा माभूत् साकारणमर्थश्च, अन्यथा तदमार्थमर्थमंडवर्त्तिकेन क्व किं नदकारकात्तं स्यात् । तावत्तने वा स्वभावाहानिरव्यतिरेकात् । व्यतिरेके व्यपदेशानुपगमोतिर्नि पूर्वमर्त्तं । सर्वानां व्यापित्वाग्निपादाया क्रमशुतिरनुपगमेन, समानकरणानां तादृशमभिधायिकनिपमायोगान् । सर्वत्र सर्वदा सर्वेषां संकुञ्च श्रुतिः स्यात् । यत्तु श्रोतवृत्तिशानयेत्साकारणकार्ययोः क्रमशुतिरमर्त्तश्च परिणा- मिनो क्रमोत्पत्तिप्रतिपत्त्योर्न किंचिद्विद्वदं पश्यामः । सर्वगतानामेव क्रमो दृक्करः स्यात् शक्तिरूपेण करणांगहारादियु प्रत्यभिज्ञानादिरुदो हेतुः । तद्विषयेऽपि किंचिदानीमेतत् स्यात् । सर्वानुपगम- प्रमंगात् । शक्यं हि यत्तु-अभिव्यजकभेदाद्वैश्वर्यं जलचंद्रात् । वरनिप्रत्यक्षमर्त्ते । तद-यथाव्यतिरेकः कृतः ! तदप्यं तावद्विद्वयावसोपजनितश्राणस्वभावपरिचयस्य विरहीयमानादयत्तपि नियन्त्रेण किंचिदनिव । युगपत्प्रतिनिमित्तकदेशमद्वारश्रुतेः कस्य चिदंकरेण कश्चिदंकरत्तमिदं । न हि कश्चिन् कश्चिप्रत्यमर्त्तो न स्यात्, तद्विषयेशेषवृद्धेरभिव्यजकहेतुत्वप्रकल्पौ सर्वे समजस प्रेक्षामंदे । तरेतेषां पुन्यतां करणमनित- तोपनीतश्राणस्वभावः शब्दः पूर्वपरकोश्रारसन् प्रवतानवरीपको घटादिनत् पुन्यमभावये दर्शनमिग्या रविशेषप्रतीयातकर्णरूपैरुभोत्रप्रदेशानुपलभो गयदरमाणुप्रतिविगनरपेक्षामर्त्तति । कर्मरूपानु- फटकटायमानस्य प्रायशः प्रतिघातहेतुर्भवनाद्युपवातिनः शब्दस्य प्रमिदि-अश्रान्तकल्पनामन् गमयति । निदिउद्धानेरगमनादथ सूक्ष्मस्वभावात् स्नेहादिगर्भादिवज्ज विकल्पेन् अतो यत्तज्जनितायांशायाश्रय- णमप्यस्वभाव प्राक् पश्चादपि पुन्यलानां नास्तीति तावनेन च्चिनिपरिणाम । तत्र प्राक्प्रममाभावप्रति- क्षेपे कौटस्य क्रमयोगपचाम्पां स्वाकारज्ञानार्थकियां व्यावर्तयतीति निव्यपम्यरुम्यभिप्रायः । तदनु पूर्वाकल्पनां विस्तरेण प्रतिशेष्याम ॥ १० ॥

सर्वात्मकं तदेकं स्यादनुपाह्वयतिक्रमे ।
अन्यत्र समवायेन व्यपीडयेत् सर्वथा ॥ ११ ॥

श्रुतिः-सर्वो विश्वो निरवशेषः आमा स्वरूपं यस्य तत् सर्वात्मकम् । तत् किंचिद्वस्तु विरहितमर्थं, एकं-अभेदरूपं-स्यात् भवेत् । अन्यस्य अपरस्य अपाहो-निराकरण तस्य व्यतिक्रमः-निवृत्तः । निराकृतिः स तथाभूतः तस्मिन्नन्यायोगव्यतिक्रमे इतरेतराभावाभावे इत्यर्थः । अन्यत्र अयन्तामानामपि । समवायेन मीलनेन समुदायेन । व्यपदिश्येत कथ्येन अन्युपगम्येन । सर्वथा सर्वप्रकारैः । स्वरीयतापादि । अयानयो- रभावयोः को विशेषः ? इति चेत्-घटे पटाभाव इतरेतराभावः । कदाचिन्कादातरे तत्तेन स्वरूपेण मयति, शक्तिरूपेण विद्यमानत्वात् । अन्यताभावः पुनर्जावनेन पुन्यलस्थानावः कदाचिदपि तेन स्वरूपेण न मयति ।

एतदुक्तं भवति—अन्यापोहव्यतिक्रमे सति, किञ्चिद्विभक्तं सर्वत्मकमेकं भवति । अत्यताभावामत्रे पुनरेक्येन सर्वप्रकारैर्व्यपदिश्यते । ततो न किञ्चिं स्यात् ॥

भाष्येऽतएव बुशलाबुशलाकर्मदिरवचनानां प्रदर्शय अभावेऽतएव बुश न घटत इति प्रदर्शयन्नाह—
अव्यवृत्तौ—स्वभावातरात्स्वभावव्यावृत्तिरेव्यापोह । सप्रियो प्राज्ञाकारात्कथं चिद्व्यावृत्तौ अनंकात-
 सिद्धिः अथवा सन्नधासिद्धिः । अव्यावृत्तान्यतरस्वभावहानेर्न किञ्चिं स्यात् विषयाकारविकल्पानुपलब्धे ।
 सन्नित्ते स्वलक्षणप्रत्यक्षवृत्तावपि सवेद्याकारविदेः स्वभावातरानुपलब्धे स्वभावव्यावृत्तिः । शब्दविययनिर्भासे
 ऽपि लोहितादीनां परस्परव्यावृत्तिरेव्यापोह चित्रप्रतिभामामभावात्, तदन्यतमनत्तदालम्बनस्यापि नांलादेरभेदस्वभा-
 वापत्ते । तद्वतस्तेभ्योव्यावृत्तिरेकानेकस्वभावात् रूपादिवत् अथवा द्रव्यमेव स्यात् रूपादयः । स्वाभाविक-
 त्वेऽपि निर्मातृत्वैलक्षण्यं कारणमामिप्रभेदमनुविद्म्यात् दूरासन्नैकाद्योपनिब्रह्मनानादर्शननिर्भासवत् । प्रति
 पुत्र विषयस्वभावभेदे वा सामिप्रसन्नभेदात् । अन्यथा न केवलं रूपादेरभेदः । कस्य चित्कमश सव
 भ्यारोपनिपातोऽपि स्वभावात् न भेदयत् । ततः क्रमन्यपि कार्याणि तत्त्वभावाभेदं नानुमापयेयुः । ततो यावति
 सन्न्यतराणि तावत् प्रत्येकं भावस्वभावभेदात् परस्परव्यावृत्ताः । न हि कस्यचिदेकचित् साक्षात्परस्या
 वा सन्नधो नास्ति निरुपाख्यत्वप्रसंगात् । तदेव प्रतिक्षणमनतपर्याया प्रत्येकमर्थसार्थाः । क्रमशोऽपि विच्छेदे,
 अर्थक्रियानुपपत्तेः । स्वभावात्सतन्वत् कश्चिदुपकारितानुपपत्तेः । कारणस्य स्वकार्यात्मना भवत् प्रतिक्षेपायो
 गात् । स्वभावातरानेपक्षणात् । तस्मादयमुत्पत्तौ नश्यति । नश्वर एव तिष्ठति । स्थासुरैवोत्पद्यते । ततः
 प्रतिक्षणं त्रिलक्षणं—स्थितिरैवोत्पद्यते । विनाश एव तिष्ठति । उत्पत्तिरेव नश्यति । स्थितिरैव स्थास्यत्युत्पद्यते
 विनश्यति । विनाश एव स्थास्यति उत्पद्यते विनश्यति । उत्पत्तिरेव उत्पद्यते विनश्यति स्थास्यतीति न
 कुतश्चिदुपरम इति भावः । द्रवति द्रोष्यति अदुद्रवत् सत्त्वं विशिष्यते द्रव्य-क्षेत्र-काल भावात्मना । ततः
 परस्परव्यावृत्तस्वभावाननतगुणपर्यायान् प्रतिक्षणमासाद्यती सन्नैव तिष्ठतीत्यादि योजय । तथा भेदानेव
 सद्रवतीत्यादि प्रतिपत्तव्यं । अत्यताभावापत्तौ न कश्चित्किञ्चित् कथञ्चित् वर्तते तथा सर्वं सर्वत्र सर्वदोष
 लभ्येत । कथं पुनरभावप्रतिपत्तिः ? कथंचन स्यात् । प्रत्यक्षस्य रूपादिस्वलक्षणविषयत्वात् प्रमाणातरस्यापि
 स्वकारणविषयत्वाद्दशतोऽनुपलब्धे । पशुदासवृत्त्या वस्तुनि नियमादेकस्य कैतव्य इतरस्य वैकल्पमिति बुवन्नापि
 देवानांप्रियो नापवारयति भावाभावप्रतिपत्तौ भावाभ्यापगमात् । स्वपररूपादिभावाभावलक्षणत्वात् सर्वस्य
 नि श्रणीपदवधाभ्यामिदं भावाभावस्वभावाम्या प्रतिबधानं किञ्चिदप्रमाणं सर्वत्मना भावमभाव वा गृहीतु
 मर्हति अनियमप्रसंगात् । भावप्रमेयैकातपदिनामभावप्रतिपत्तिरयुक्तिः अतो न भावप्रतिपत्तिः तत्र प्रमेय
 तोपनम्भयान् प्रमाणद्वयनियमं विवदयति । भावनैरात्मस्य प्रमाणाकारणत्वात् प्रतिपत्तिनियममपि माभूत् ॥ ११ ॥

अभावेऽतएव बुशलाबुशलादिनां ।

बोधवाक्यं प्रमाणं न क्व साधनदूषणम् ॥ १२ ॥

वृत्तिः—अभाव इति असन्नित्ते एकातो मिय्याभिप्रायोऽभावेऽतएव । स एव पक्षोऽभ्यापगमसत्
 रिमन्त्वभावेऽतएव बुशलाबुशलादिनां । न केवलं भावेऽतएव, किं त्रभावेऽतएव भावस्य सत्त्वस्य अपहृत् अभावे
 निराकरणं त वदितुं शीलं येषां ते तथाभूतास्तेषां भावापहृतादिनाम् । बाधो ज्ञानं स्वार्थानुमानं, वाक्यं
 आगमं परार्थानुमानम् । बोधश्च वाक्यं च बोधनात्म्यम् । प्रमीयतेऽननेति प्रमाणं स्वपरावभासकं ज्ञानं ।
 न प्रतिषेधवचनम् । केन कतरणं । साधनं च दूषणं च साधनदूषणं द्वैकवद्भावः । स्वपक्षसिद्धि
 परपक्षनिराकरणं । भावापहृतादिनामभावेऽतएव बोधवाक्ययोरप्यभावस्तत् प्रमाणाभावात् केन साधनं केन
 वा दूषणं कियत् इति सन्नधः ॥ १२ ॥

भावाभावेति विरोधं निरूप्योभयेकात्वादिनामपि न किंचित्संगच्छत इत्याह—

अष्टशती—बहिरंतश्च परमार्थसत् अन्यतरापायेऽपि साधनद्वयप्रयोगानुपपत्तेरिति प्रकृतार्थपरिसमाप्तौ किं त्रिलक्षणविकल्पनाया । न हि संवृत्त्या साध्यसाधनव्यवस्था युक्तिमती । शून्यसिद्धेरपरमार्थत्वे पुनरनिराकृत-
भद्रावस्य सर्वस्याशून्यतानुपगात् । समारोपव्यवच्छेदेऽपि समानं । हेयोपादेयोपायराहितमयमहीकः केवलं विको-
शति । संवृत्त्यास्तीति स्वरूपेणेत्यमर्थः ? कृतमनुकूलं । केवलं वक्ष्य आत्मनो वैयात्यं सूचयति । अथ पर-
रूपेण नास्ति नाम्नि विवादात् एतदपि त्वाद्येव । तदेतेनोभयानुभयविकल्पः प्रयुक्तः । तदस्ति मृगाम
नेति समानध्वजः । सवृत्तिविचाराणुपपत्तिरित्युक्तं । तदभावात्तत्प्रतिपादनार्थं शास्त्रमुपदिशन्नुपदेशर चावर्ण-
यन् सर्वं प्रतिक्षिपतीति कथमनुमत्तः ? सौद्धर्मेनेरेव तावत्प्रज्ञापराधोऽयं लोकातिवातः कथं यभूयेत्यति-
विस्मयमास्मेहे । तमन्ये पुनरस्यापि कीर्तयतीति किं वत परमन्यत्र मोहनीयप्रकृतेः ॥ १२ ॥

विरोधात्रोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकांतिस्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ १३ ॥

वृत्तिः—विरोधाद्भिचारात् पूर्वापरसंमतत्वात् । न प्रतिपद्यवचनम् । एक आत्मा स्वभावो ययोस्तौ
तथा तयोर्भावस्तदैकात्म्यम् । उभयोः स्वत्वासत्त्वयोरैकात्म्यमुभयैकात्म्यं भावाभावेक्यमित्यर्थः । न्यायो युक्तिः
प्रमाणेन प्रमेयस्य घटना । स्याद्वाद एव न्यायः स्याद्वादन्यायस्तस्मै विद्विपरतं वा विद्विप्यन्तीति स्याद्वादन्या-
यविद्विपस्तेषां स्याद्वादन्यायविद्विपामनेकांतवैरिणाम् । अथ भावाभावोभयकांतपक्षदोषदर्शनादवाच्यतैकांत
आश्रीयते ? तथापि दोष एव अत आह । उच्यत इति वाच्य न वाच्यमवाच्यं तस्य भावोऽवाच्यतासौच्य एकांतोऽ-
विद्याध्यवसायोऽवाच्यतैकांतस्तरिभक्तवाच्यतैकाने अपि । शब्दार्थयोरवाच्यवाचकत्वेऽपि । उक्तिर्यचनं अवाच्य-
मित्यवक्तव्यमिति । न युज्यते न घटते । स्याद्वादन्यायविद्विषां वादिनामुभयैकात्म्यं न भवति । विरोधात् ।
विज्ञानशून्यवत् । तथावक्तव्यैकांतपक्षेऽपि अवाच्यमित्येव वा उक्तिः साऽपि न युज्यते । सर्वथाऽवाच्यत्वात् ।
एकशब्देन घटपटादिवत् ॥ १३ ॥

एकहेलया यदि सर्वथा सदसदुभयवक्तव्यरूप तत्त्वं नास्ति कथं तर्हीत्याह—

अष्टशती—भावाभावयोरैकतरप्रतिषेधैकांतपक्षोपक्षितदोषपरिजिहीर्षया सदसदात्मकं सर्वगन्तुगन्त-
तोऽपि वाणां विप्रतिपिच्यते । तस्याः परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् । न हि सर्वोत्तमा कंचिदर्थं संतं तथे-
वासंतमाचक्षाण स्वस्थः स्वाम्युपगमेतरनिरासविधानकरणात् शून्यावबोधवत् । त्रैलोक्यं व्यक्तेरपीति नित्य-
प्रतिपिधात्—अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिपिधादिति वा तदन्यथापेतमन्यथास्तीति स्याद्वादावलम्बनमभसर्पिथि-
लप्रवेशन्यायमनुसरति । योऽपि पक्षत्रयोपक्षितदोषपरिजिहासत्या सर्वथाऽवक्तव्यतरमवलम्बते सोऽपि
कथमवक्तव्यं मृषात् ? नैव दोषः स्वलक्षणमनिर्देश्य प्रत्येकं कल्पनापोढमित्यादियत् । तदप्यसत् यंदसत्-
समुदाहृतं । यथेवाक्षयिषयेऽभिधान नास्ति तथाभ्रशाने विषयो नैवास्ति तत्रतत्र प्रतिभासमानोपि न प्रति-
भासते । न केवलं विषयवलात् दृष्टेरुत्पत्तिः—अपि तु चक्षुरादिशक्तेरच । तदर्थवत् करणमनुकर्तुमर्हति
न वार्धं विशेषाभावात् । दर्शनस्य कारणातरसद्भावेऽपि विषयानुकारानुकारित्वमेव, सुतस्यैव पित्राकारा-
नुकरणमित्यपि वार्तं श्लोपादानमात्रानुकरणत्वप्रसंगात् । उभयाकारानुकरणेऽपि रूपादिबद्धपादानस्यापि
विषयतापत्तेरतिशयाभावात् । वर्षादेर्वा तद्बद्धविषयत्वप्रसंगात् । तज्जन्मरूपविशेषेऽपि तदप्यनसायनियमात्
बहिरर्थविषयत्वमित्यसारं । दर्शनस्यानप्यवसायत्मात्मकत्वादोपोऽयं प्रत्यक्षस्याप्यवसायहेतुत्वा'दित्यनिरूपिता-
भिधानं तत्राभिलाषाभावात् । तदभावेऽप्यव्यवसायकल्पनाया प्रत्यक्ष किं नाप्यनस्येत् । यथैव हि प्रत्यक्षस्या-
भिलाषसंसर्गयोग्यता नास्ति तथा तत्समन्तरभाविनोऽपि विकल्पस्य । तथाहि किंचित्केन चिद्विशिष्टं गृह-
माणं विशेषणविशेष्यतत्संबन्धव्यवस्थाग्रहणमपेक्षते दंडिवत् । नचापमियतो व्यापारान् कर्तुं समर्थः ? प्रत्यक्ष-
बलेत्पत्तेरविचारकत्वात्—प्रत्यक्षवत् । नैतदेवं शब्दार्थविकल्पवासनाप्रभवत्वान्मनोविकल्पस्य ततस्तर्ही

कथमध्वद्वेष्टरूपादिविषयत्वानियमः ? तदभ्युगमे वा तदभिलाषसंसर्गोऽपि तद्भदनुमीयते । तस्मादर्थं किञ्चित्पश्यन् तत्सदृशं पूर्वदृष्टं न स्मर्तुमर्हति तन्नामविशेषास्मरणात् । तदस्मरन्नेव तदभिधानं प्रतिपद्यते । तदप्रतिपत्तौ तेन तन्न योजयति । तदयोजयन्नाभ्यवस्यतीति न क्वचिद्विकल्पः शब्दो वेत्यविकल्पाभिधानं जगत् स्यात् । तथाहि—बहिरतर्था गृहीतमप्यगृहीतकलं क्षणक्षयलक्षणसंवेदनादिवत् तथाचायातमचेतनत्वं जगत । सहस्मृतिरयुक्तैव तन्नामाधरमात्राणामपि क्रमशोऽभ्यवसानात् अन्यथा सकुला प्रतिपत्तिः स्यात् । नाम्नो नामातरेण विनापि स्मृतौ केवलार्थव्यवसायः किं न स्यात् । तन्नामांतरपरिकल्पनायामनवस्था । तदयमशब्दं सामान्यं व्यवस्यन् स्वलक्षणमपि व्यवस्येत् । भेदाभावात् सामान्यवत् । स्वलक्षणमप्यवस्यन्नभिलाषेण योजयेत् ततो न किञ्चित्प्रमेयमभिलाष्य नाम । प्रत्यक्षस्थानभिलाष्यत्वे स्मार्तं शब्दानुयोजनं दृष्टसामान्यव्यवसायो यद्यपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् तदिन्द्रियज्ञानात्सामान्यव्यवसायो न स्यात् प्रागिवाजनकत्वात् तदंतरेणापि दर्शनमय गौरिति निर्णयः स्यात् । अत्र भिलाष्यस्य विशेषपश्यानुभवे कथमभिलाष्यस्य स्मृतिरत्यतभेदात् ? शब्दार्थयोः संबंधस्यास्वामाविकत्वे कथमर्थमात्रं पश्यन् शब्दमनुस्मरेत् ? तदर्थं वा यतोऽयं व्यवसायः । चक्षुरादिज्ञानस्य कथंचिद् व्यवसायात्मकत्वाभावे दृष्टसजार्ताप्यस्मृतिर्न स्यात् । दानहिंसाविरतिचेतसः स्वर्गादिफलजननसामर्थ्यसंवेदनवत् । क्षणक्षयानुभववद्वा प्रत्यक्षेऽभिलाषसंस्कारविच्छेदे कुतस्तद्विकल्पाभिलाषसंयोजनं यतः सामान्यमभिलाष्यं स्यात् । नच प्राहकप्रत्यक्षस्मृतिप्रतिभासभेदाद्विषयस्वभावभेदः सकृदेकार्थोपनिबद्धदर्शनप्रत्यासन्नतरपुरुषज्ञानविषयवत् । तथा च मंदप्रतिभासिनि तत्संकेतव्यवहारनियमकल्पनायामपि कथंचिदभिधेयत्वं यस्तुनः सिद्धमित्यलं प्रसंगेन । तस्मादवाच्यैतैकाति यद्वाच्यमित्यभिधानं तदसमजसं स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् स्ववचनविरोधात् ॥ १३ ॥

कथांचित्ते सदेवेष्टं कथाञ्चिदसदेव तत् ।

तथोभयमवच्यं च नययोगान्न सर्वथा ॥ १४ ॥

श्रुतिः—कथंचित्-केन चित्प्रकारेण । ते-तव सदेव-भाव एव । इष्ट-मतमभ्युपेतम् । कथंचित्-केन-चित्प्रकारेण । असदेव-अभाव एव । तत् यदेव सत् । तथा तेनैव केनचित्प्रकारेण । उभयं सदसदात्मकम् । अवाच्यमवक्तव्यम् । चकारात्कथंचित्दित्यर्थः । नयस्य वक्तुरभिप्रायस्य योगो युक्तिर्नययोगस्तस्मान्नययोगादिभिप्रायवशादित्यर्थः । न सर्वथा-सर्वकारिणे । किमुक्तं भवति—सदसदुभयावक्तव्यं वस्तु न भवति । किंतु केन चित्प्रकारेण ।

तदेव स्वष्टयति अनवस्था च निराकरोति उत्तरकारिकया—

अष्टशती—नावप्रहादेरन्योन्यं स्वलक्षणविवैकैकांतो जीवांतरवत् स्वात्मन्यपि संतानभेदप्रसंगात् । अहमहमिहयात्मा विप्रतर्तनुभवन्ननादिनिधनः स्वलक्षणप्रत्यक्षः सर्वलोकानां क्वचिच्चित्रवित्तिक्षणे नीलादि विशेषनिर्भासवत् आत्मभूतान् परस्परतो विविकान् सहक्रमभावितो गुणपयार्यानामत्सालुर्वेत् सन्नैव । तदेकत्वाभावे नीलादिविशेषयितदर्शनानासंतानसंवेदनक्षणवच्चित्रसंवेदनं न स्यात् । तथा क्रमवृत्तीनां सुखादीनां मतिश्रुतादीनां वा तादात्म्यविगमैकांति संततिरनेकपुरुषवत् । नैरतर्थादेरविशेषात्संतानव्यतिकरोऽपि किं न स्यात् । न हि नियामकः काश्चिद्विशेषोऽन्यत्र भेदाभेदपरिणामात् असंकरं हर्षविषादादिचित्रप्रतिपत्तेरयोगात् । यथैकत्र समनंतरान्प्रहादिसदादिस्वभावसंकरपरिणामस्तथैव सर्वत्र चेतनाचेतनेषु संप्रत्यतीतानागतेषु, तत्स्वभावाविच्छिन्नेः । अतः कथंचित्सदेवेष्टं । न केवलं जीवाजीवप्रभेदाः सजातीयविजातीयव्याप्तिसिलक्षणाः किंतु बुद्धिक्षणेपि क्वचिद्प्राद्यप्राहकयोः सितादिनिर्भासांशपरमाणुसंविच्योऽपि, परस्परपरिहारस्थितिलक्षणत्वात् अन्यथा स्थूलशबललोकनाभावात्, तदेकाशवत् । तथाच सकलचेतनतरक्षणपरिणामलयाविशेषाः परस्परविविक्तात्मनस्तदन्योन्याभावमात्रं जगत् अन्यथा सर्वथैकत्वप्रसंगात् । अन्यस्य विशेषोपेक्षणादभावात् वा । तदिष्टसदेव कथंचित् । न हि भावाभिवैकांतयोर्निर्णयपर्यायमंगीकरणं युक्तं । मथैवास्ति तथैव नास्तीति विप्रतिपे-

किमुक्तं भवति !— इहेतोः स्यादस्ति १ । स्यान्नास्ति २ । स्यादस्ति नास्ति च ३ । स्यादयत्कव्यम् ४ । स्यादस्ति चायत्कव्यम् ५ । स्यान्नास्ति चायत्कव्यम् ६ । स्यादस्ति नास्ति चायत्कव्यं च ७ वस्तुत इत्यर्थः ॥

अस्तित्वादीन् धर्मान् युक्तितः समर्थ्य, अधुना तेषामेकस्मिन्नाधिकरणेऽवस्थानस्य विरोधमन्तरेण परस्परपरिहारेण रूपादीनामिव युक्तितः समर्थनार्थमाह—

अष्टशती-स्वपररूपाद्यपेक्षं सदसदात्मकं वस्तु न विपर्यासेन तथा दर्शनात्, कल्पयित्वापि तज्जन्मरूपाध्यवसायान् स्वानुपलंभ्यावृत्तिलक्षण दर्शनं प्रमाणाप्यतव्यं । तथाहि—बुद्धिरियं यथा प्रत्यासत्या कस्य चिद्देवाकारमनुकरोति तथा तमेव नियमेनोपलभेत नान्यथा पारंपर्यपरिश्रमं परिहरेत् । त्रिलक्षणस्यापि विभ्रमहेतुफलविज्ञानैर्बहिचारात् तदनभ्युपगमे स्वाभ्युपगमासिद्धेः किंसाधनः परमुपालभेत ? । तदेकौपलभनियमः स्वपरलक्षणाभ्या भावाभावात्मनं प्रसाधयति, तदभावे न प्रवर्तयति नापि निवर्तयति प्रमाणांतरवन्निपर्याय भावाभावाभिधानं नाजसैव विपर्याकरोति शब्दशक्तिस्वाभावात् । वचनसूचनसामर्थ्यविशेषानतिलक्षणात् । संकेतानुविधानेऽपि कर्तृकर्मणोः शक्तयशक्तयोरन्यतरव्यपदेशार्हत्वात् । अयोदाहृत्यज्जलखनवत् । अन्यथा चाक्षुषात्वादयः शब्दादिधर्मा न भवेयुः । अतो यावन्ति पररूपाणि तावत्येव प्रत्यात्म, स्वभावांतराणि तथा परिणामात् । द्रव्यपर्यायौ व्यस्तसमस्तौ समाश्रित्य चरमभगत्रयव्यवस्थानं । न खलु सर्वात्मना सामान्यं वाच्यं ! तत्प्रतिपत्तेरर्धक्रियां प्रत्यनुपयोगात् । न हि गोलं वाहदोहादाबुपयुज्यते । लक्षितलक्षणया श्रुतिः कयचित्तादात्म्येन भवत्, संबन्धांतरासिद्धेः कार्मुकादिवत् । तादृशानुपलंभान्तंकेतोऽपि न सिद्धयेत् । सतापि तादृशान्यव्यावृत्त्यात्मना भवितव्यं अन्यथा विशेषवत्स्वभावहानिप्रसंगात् विशेषाणां वा तद्वत्ततो व्यावृत्तेर्नचान्यापोहः सर्वथार्थः शब्दस्य विकल्पस्य वा । साधनवचनेन नित्यत्वसमारोपव्यवच्छेदेऽपि स्वलक्षणस्यानित्यत्वासिद्धौ साधनवचनानर्धक्यात् । विकल्पाभिधानयोर्वस्तुसंस्पर्शाभावे स्वलक्षणदर्शनसाम्याकृतनिर्णयस्य वस्तुसन्निधेरविशेषात् किं केन प्रमित स्यात् । न हि मिथ्याध्यवसायेन तत्त्वव्यवस्थानं वस्तुदर्शनसमारोपव्यवच्छेदयोः अन्यतरस्यापि स्वतस्तत्त्वापरिनिष्ठितौ इतरेतराश्रयदोषः । समयदर्शिनोऽपि वरचिदन्वयबुद्ध्यभिधानव्यवहारो तत्कार्यकारणव्यातिरेकव्यवस्थाया गुडुच्याद्युदाहरणप्रवृत्तिं विपर्यासयति—॥ १६ ॥

अस्तित्वं प्रतिपेध्येनाविनाभन्येकधर्मिणि ।

विशेषणत्वात्साधर्म्यं यथा भेदविवक्षया ॥ १७ ॥

वृत्तिः—अस्तित्वं सत्त्वं प्रतिपेध्येन-नास्तित्वेन अविनाभावि-नास्तित्वेन विना न भवति पृथग्भूतं नोपलभ्यत इत्यर्थः । धर्मा आस्य सन्ति धर्मा एकश्चात्तौ धर्मा च तस्मिन्नेकधर्मिणि । विशेषणत्वात् । उपाधिबन्धात् । समानो धर्मः साधर्म्यस्तस्य भावः साधर्म्यमन्वयः । यथा—दृष्टातप्रदर्शकः । भेदस्य विवक्षाऽर्पणा तथा इत्यर्थः । एकधर्मिणि शब्दादौ अस्तित्वं नास्तित्वाविनाभावि कृतः ? विशेषणत्वात् । यथा कृतत्वादावै साधर्म्यं वैधर्म्येण विना न भवति । यद्विशेषणं तत्प्रतिपेध्याविनाभावि यथा साधर्म्यं व्यतिरेकविवक्षया । द्रुमादौ विशेषणं चास्तित्वं । तस्मात्प्रतिपेध्यधर्माविनाभावि ॥ १७ ॥

तथा—

अष्टशती—सर्वामित्यनमित्थं चेति प्रतिज्ञाय-अभिप्रेत्य वा प्रमेयत्वादिहेतुत्पादनेऽपि व्यतिरेकोऽस्त्येव प्रमेयत्वस्य वस्तुधर्मत्वात् । खपुष्पादयोऽपि तत्र व्यवहारमिच्छता प्रमेयाः प्रतिपत्तव्या इति न किंचित्प्रमाणं प्रमेयाभावस्यापि तथाभावानुपगोणव्यवस्थाप्रसंगात् । नचैतद्विरुद्धं स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् ।

देशेने स्थाकारमनपर्यतां स्वभावकार्यप्रतिबन्धाभावे प्रमेयत्व प्रमाणांतरमन्वयमाकर्षयति । ततोविप्रतिपदि-
 मेतात् । नच स्वलक्षणभेदान्यायोहः सर्वथाविप्रिनियमयोक्तानत्याऽमभवात् । तत्स्वभावभेदाभावे च सके-
 तविशेषानुपपत्तेः-अभिधानप्रत्ययविशेषोऽपि नाभूत्तदन्यतरत् । ततो यावति परम्पराणि प्रत्येक तावन्त-
 स्ततततः परावृत्तिक्षणः स्वभावभेदाः प्रतिक्षण प्रयेतव्या । यदि मन्व्यतराणि भावरूपभेदाकानि
 न स्युस्तादा नित्यत्वेऽपि कल्पचित्सन्वयतरण कदाचित्केषु क्रमतोऽर्थक्रिया न वै विप्रतिपद्येत । शक्य हि
 यस्तु क्रमवर्तीनि कारणानि तत्तन्निर्गतनात्मकानि इति निय स्वभावन वै जहाति क्षणिकतामिर्गतनि-
 पातैकतमत् । तदेतत्तदा तदा तत्काले समर्थमेक स्वभाव अत्रिचलित विभ्राण सहकारिवारणानि स्वभावन
 स्याभेदाकानि नानाकार्यनिर्घनानि कादाचित्कानि प्रतीक्ष्यत इति । तदिमेऽर्था विधिप्रतिषेधार्थासप्रतिवृत्
 हानप्रतिवृत्तमतिवर्तेन वस्तुतः । ततो न सृष्टिस्तादव्यवहाराय भेदासृष्टय तिष्ठतीति युक्त । तद-
 नेकत्वगात्राभावे विनिर्भासामभवात् आत्मनि परत्र चान्मभिनमाकारमादर्शयतीति मुग्गर्षा । सर्वगमहाव-
 रूपाणुपलब्धे । तदिय सृष्टिः सामान्यमागानाधिकरण्य विशेषणोपदेश्यभावादिव्यवहारनिर्भासान् विभर्ता
 स्वयमेकैकरूपता प्रतिक्षिपत व्यपरथापयति । तद्द्वारांतराणामनेनान्तरा यास्तर्था साधर्म्यादिस्वितरि-
 शेषेण निरल्पबुद्धौर्मध्यात् प्रतिज्ञानत प्रतिक्षिपत्येव । यत्पुनरेतदव्यवृत्तं व्यावृत्तिरानामिरेति तत्र चक्षुरादि-
 ज्ञानस्य निर्व्यवसायात्मकस्य स्वयमभूताविशेषात् । निर्णयस्य भावस्वभावाऽसस्पष्टिन सर्वथा वस्तुत्वा-
 परिच्छेदादच्छमेति स्वयमेकांतानुपपत्तेः । अतोऽय स्वभावन स्वभावभेदान् विधिप्रतिषेधविषयान् विभ्राण
 प्रत्यक्षेतरप्रमाणसमाधिगतलक्षण प्रतीयत । तस्माद्यद्विशेषण तत्प्रतिषेध्याविनाभावि कश्चिद्भागि यथा
 साधर्म्य भेदविश्रया, कृतकत्वाद्दो विशेषण चास्तिव तत प्रतिषेधधर्मप्रतिषेधार्थी ॥ १७ ॥

नास्तित्वं प्रतिषेध्याविनाभावान्येकधर्मिणि ।

विशेषणत्वाद्वैधर्म्यं यथाऽभेदविश्रया ॥ १८ ॥

वृत्तिः-नास्तित्वं प्रतिषेध्यानास्तित्वेनाविनाभावि विशेषणव्यात् । यथा वैधर्म्यमभेदविश्रया ॥
 यत्किञ्चित् विशेषण तत्सर्वमेव प्रतिषेधधर्मिणिविनाभावि यथा वैधर्म्यं साधर्म्यविश्रया । हेतोर्विशेषण
 च नास्तित्वं ॥ १८ ॥

पुनरप्यविरोध दर्शयन्नाह-

अष्टसूती-भेदाभेदविवक्षयोरवस्तुनिग्रहणत्वे विपर्ययोऽपि किं न स्यात् । तत समजममेतत् ।
 यत्किञ्चिद्विशेषण तत् सर्वमेकत्र प्रतिषेधधर्मिणिविनाभावि यथा वैधर्म्यमभेदविश्रया हेतोः । तथा च नास्ति
 त्व विशेषण-अन्यथा व्यवहारसत्प्रसगात् । न हि स्पेष्टाप्रसक्तधर्मधर्मिण्यवस्थाया परमार्थोत्तरः
 स्यात् । तदसमीक्षिततत्त्वार्थैर्लोकप्रतीतिवशाद्भेदाभेदव्यवस्थितस्तत्प्रतिपत्तये समाधिपत इति बालाभिला-
 पकल्प । भावस्वभावोपरोधात् ॥ १८ ॥

विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यः शब्दगोचरः ।

साध्यधर्मो यथा हेतुरहेतुव्याप्येक्षया ॥ १९ ॥

वृत्तिः-विधेयशब्दाव्य साध्य इत्यर्थः । प्रतिषेधो गिराकरणिय । द्वन्द्व । तातात्मा स्वरूपे
 यत्स स विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यो धर्मो पक्ष इत्येकार्थ । शब्दगोचर शब्दविषय । साध्यत्व
 धर्म साध्यधर्म । यथा दृष्टान्तप्रदर्शकः । हेतु साधनमहेतुरसाधनम् । अपि सम्माननायाम् ।
 अपेक्षया विवक्षया ॥ विशेष्यो विधेयप्रतिषेध्यात्मा शब्दगोचरत्वात् यथा साध्यधर्मो हेतुक्षहेतुस्य भवति
 विवक्षया । अग्निमन्त्रे साध्ये धूमो हेतुर्भवति जलो साध्यैऽहेतुरेकस्मिन्धर्मिणि । एवमपि-यो य शब्द-
 विषयः स सर्वोऽपि विधेयप्रतिषेध्यात्मा विशेष्यः । यथा साध्यधर्मो हेतुरहेतुव्याप्येक्षया । शब्दविषयश्च
 विशेष्य मरनाद्विधेयप्रतिषेध्यात्मा ॥ १९ ॥

शेषभंगान् समर्थयन्नाह-

अष्टशती-किञ्चित्केन चिद्विशिष्टं गृह्यमाणं विशेषणविशेष्यतत्संबंधोऽस्ति इति संकलनेन गृह्येत नान्यथेन्यभिनिवेशेऽपि वस्तुनो विधिप्रतिषेधस्वभावयोः प्रत्येकं दर्शनमवश्यंभावि । ततो विधिप्रतिषेधावात्मानौ विशेषस्य सविकल्पकत्वं प्रसाधयतः । ततः सामान्यविशेषात्मकत्वं वस्तुत्वलक्षणं । अस्तित्वनास्तित्वयोर्धर्मा सामान्यं तत्र तादात्म्यलक्षणः संबन्धः संबन्धांतरकल्पनायामनवस्थाप्रसंगात् । तन्नैतत्सारं; जात्यादिमतामेतन्न संभवत्येवेति तदभाव एवासंभवात् तथा सति नैकातेन दर्शनविकल्पाभिधानानां विषयभेदेऽस्ति कथंचित्प्रतिभासभेदेऽपि प्रत्यासन्नैतरपुरुषदर्शनवत् । तथाहि धूमादयः कृतकत्वादयो वा क्वचिदग्नि-सलिलयोर्विनाशेतरयोर्वा साधनेतरस्वभावाम्यां साक्षात्क्रियेरन् । इतरथा हि विशेष्यप्रतिपत्तेरयोगात् । अनापेक्षायां तु विरोधः । तस्मात् यदभिधेयं तद्विशेष्यं यद्वा विशेष्यं तदभिलाष्यं यद्वा वस्तु तत्सर्वं विधेयप्रतिषेध्यात्मकं यथोत्पत्त्यादिः । अपेक्षया हेतुः-अहेतुश्च साध्येतरयोः-तथा च विमत्साधिकरणं सत्त्वाभिधेयत्वादि ॥ १९ ॥

शेषभंगाश्च नेतव्या यथोक्तनययोगतः ।

न च कश्चिद्विरोधोऽस्ति मुनींद्र तव शासने ॥ २० ॥

वृत्तिः-शेषभंगाश्च अथक्तव्यादयो नेतव्या ज्ञातव्या योजनीयाः । यथोक्तश्चासौ नयश्च यथोक्तनयः तस्य योगस्तस्मात् विशेषणत्वादिति हेतोरित्यर्थः । विरोधोऽपि न कश्चित् । उपलक्षणमेतत् । विरोध इति संशयविरोधत्रैयधिकरणयोभयदोषप्रसंगसंकरानवस्थाऽभावात्नाक्षिपति एते दोषा न संति । कस्मात् ? अनेकांतत्वाद्दस्तुनः । जीवादिपदार्थायात्प्यमननाम्नुनयस्तेपामिन्द्रो भगवान् केवली तस्य संबोधनं हे मुनींद्र । तव शासने युष्मन्मते । अनभिलाष्यादयोऽपि धर्माः क्वचिद्विकल्पार्थिणि प्रत्यनोक्तत्वाभावाविनाभाविनो विशेषणत्वात् पूर्वोक्तमुदाहरणम् ॥

अष्टशती-स्यादस्ति स्यान्नास्तीति भंगद्वयमुपयुक्तं तदपेक्षयाशेषत्वं । भंगत्रयापेक्षं वा । यथोक्तनययोगत इति विशेषणत्वादीनाक्षिपति । तदनभिलाष्यादयोऽपि क्वचिद्विर्मणि प्रत्यनोक्तत्वाभावाविनाभाविनः प्रतीयंते विशेषणत्वादिभ्यः पूर्वोक्तमुदाहरण । नचैवं सति किञ्चिद्विप्रतिपिद्धं-अन्यथैव विरोधात् ॥ २० ॥

अनेकातात्मकं तत्त्वं व्यवस्थाप्यैकांतं निराकर्तुमाह-

एवं विधिनिषेधाभ्यामनवस्थितमर्थकृत् ।

नेति चेन्न यथाकार्यं वहिरंतरूपाधिभिः ॥ २१ ॥

वृत्तिः-एवमनेन प्रकारेण । विधिनिषेधाभ्यामस्तित्वनास्तित्वाम्याम् । अनवस्थितमनवधारितं यद्वस्तु तदर्थं कृत्-कार्यकारि भवति । नेति चेत् यद्येवं न भवति । न । यथाकार्यं यथाभूतं कार्यमुपलभ्यते तस्य कारणं न स्यात् । वहिरंतरूपाधिभिः बाह्याभ्यतरहेतुभिः सहितैरपि । अथवा अनवस्थितं शून्यं अयथाकार्यम् ॥

अथ मतं स्यादस्तीत्यनेनैव स्याच्छब्देन सर्वे भंगा गृहीताः । किमेतयां प्रपञ्चोऽत आह-

अष्टशती-संसर्गाविधौ स्याद्वादे विधिप्रतिषेधाभ्यां समाखंडं वस्तु तदसदात्मकमर्थक्रियाकारि कथंचित्तत् एव सामिप्रीसन्निपातिनः स्वभावातिशयोपपत्तेः सुवर्णस्य केयूरादिसंस्थानं नेति चेदित्यादि-नैकातेऽर्थक्रियां प्रतिक्षिपति । न तावत्सतः पुनरुपत्तिरस्ति । न चानुत्पन्नस्य स्थितिपत्ती खपुण्यवत् । नाप्यसतः सर्वथात्पत्त्यादयस्तद्गतं । यदि पुनः सामिग्न्याः प्राग्विद्यमानस्य जन्म न स्यात् को दोषः स्यात् । ज्ञस्या निरन्वयविनाशे निष्कारणस्य तथैवेत्पत्तिर्न स्यात् । न हि निराधारोत्पत्तिर्विपत्तिर्वा क्रियारूपत्वात् । स्थितिवन्नैतन्मतव्यं । नोत्पत्त्यादिः क्रिया क्षणिकस्य तदसंभवात् । ततोऽस्तिहेतुरिति प्रत्यक्षाविरोधात् । प्रादुर्भावादमतः चक्षुरादियुद्धौ प्रतिभासनात् । अन्यथा तद्विशिष्टनिकरुणोऽपि भाभूत् न हि दंडपुरुषसंब-

धादर्शने दंडीति विकल्पः स्यात् । तस्मात्पूर्वकं यदेकातेन सदसद्वा तन्नोत्पत्तमिति ज्योमन्स्यामुत्तरत । इति । कथमिदानीमनुत्पन्नस्य गगनादेः स्थितिः? इति चेत् न—अनभ्युषणमात् । द्रव्यनयापेक्षया, परप्रमिद्वया वा उदाहरणं ॥ २१ ॥

धर्मे धर्मोऽन्य एवार्थो धर्मिणोऽनंतधर्मणः ।

अंगि वेऽन्यतमांतस्य शेषांतानां तदंगता ॥ २२ ॥

वृत्तिः—धर्मे धर्मो धर्मनिर्देशे । भङ्गे भङ्गे इति वा पाठांतरं । अन्य एवार्थोऽपूर्व एवार्थः । कुतः ? धर्मिणो वस्तुनः । अनंता धर्माः स्वभावा यस्य सोऽनंतधर्मा तस्यानंतधर्मणः । अंगित्वे प्रधानत्वे । अन्यत-मांतस्यास्तित्वादीनां मध्ये एकतमस्य । शेषांतानां परिशेषधर्माणां नास्तित्वादीनां । ततस्मात् । अंगता अप्रधानता । अथवा तदांगता इति पाठांतरम् । तदा तस्मिन्काले । शेषाणामप्रधानता । अतः पुनस्तुता नास्ति । अथवा सुनयसत्तभगीनिरूपणार्थमियं कारिका, संक्षेपार्था चेप ॥ २२

सप्तभगी योजयान्नाह—

अष्टशती—यदि पुनः प्रत्युपाधि परमार्थतः स्वभावभेदो न स्यात् तदा दृष्टेऽभिहिते वा प्रमाणांतरं वा निरर्थकं स्यात् । गृहीतग्रहणात्पुनरुक्तेश्च स्वभावातिशयाभावात्, सदुत्पत्तिरुक्तकत्यादेः प्रत्य-नीकस्वभावविशेषाभावात् । धार्यति पररूपाणि तावन्व्यस्ततस्ततो व्यावृत्तयः प्रत्येकमित्येवापि कल्पना माभूत् । सतां हि स्वभावानां गुणप्रधानभावः स्यात् । ततः परिकल्पितव्यावृत्त्या धर्मांतरव्यवधानं परिक-ल्प्याप्य वस्तुस्वभावाभावप्रसंगात् । तथैद्विषयसुद्धयोऽपि स्वलक्षणविषया माभूवन्, कतलं व्यावृत्तिं पर्ययुः, अदृष्टे विकल्पायोगात् । अतिप्रसंगाच्च ॥ २२ ॥

एकानेकविकल्पादावुत्तरत्राऽपि योजयेत् ।

प्रक्रियां भंगिनीमिनां नयैर्नयविशारदः ॥ २३ ॥

वृत्तिः—नयविशारदा नयः प्रमाणपरिगृहीतार्थकदेशे वस्त्वभ्यनसायस्तस्मिन्कुशलः । नयैः एवह-तुभिर्विशेषणत्वादिभिः । एना प्रक्रियाम् । भंगिनी भंगवती भगवहुलां । उत्तरत्रापि इह ऊर्ध्वमपि । योजयेदुद्गाद्येत् ॥ क ! एकश्च अनेकश्च तावेव विकल्पे तावादिष्येव तस्मिन्नकानेकविकल्पादी । कथ ! स्यादेकः । स्यादनेकः । स्यादेकश्च । स्यादनेकश्च । स्यादेकश्चावक्तव्यः । स्यादेकश्चावक्तव्यः । स्यादनेकश्चावक्तव्यश्च । स्यादेकश्चानेकश्चावक्तव्यश्च । एवमनेन द्वैतद्वैतादिषु योग्यं ॥ २३ ॥

सदाशेकातेषु दोषमुद्धान्वयमद्वैतैकात दूषयितुमाह—

अष्टशती—स्यादेकं सदृद्रव्यनयापेक्षया । यद्यपि विशेषाः परस्परव्यावृत्तपरिणामाः कालादिभेदेऽपि सद्रूपाविशिष्टाच्चित्रज्ञाननीलादिनिर्मासवत् स्यादनेकत्वमास्तदिति । न हि संख्यासंख्यावतोर्भेदेनादृष्टौ विशे-पेणविशेषव्यविकल्पः कुंडलित्रत् । क्षीरोदकवदतद्वेदिनि-नच भेदेकाते तदसास्ति व्यपदेशनिमित्ताभावात् । अन-वस्थाप्रसंगाच्च । तस्मादयं कथंचिदत्र संख्यासंख्यावतोः स्वभावभेदं पश्यति तद्विशिष्टविकल्पनात् । क्वचि-न्निर्ययेऽप्यन्यत्र संशयाद्, वर्णरसादिवत् ॥ २३ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये प्रथमः परिच्छेदः ।

अद्वैतैकांतपक्षेऽपि दृष्टो भेदो विरुध्यते ।

कारकाणां कियायाश्च नैकं स्वस्मात्प्रजायते ॥ २४ ॥

वृत्तिः—अद्वैतमेवेत्वेकांतोऽसद्ग्रहः स एव पक्षो जिज्ञासितविशेषो धर्मी तस्मिन्नपि दृष्टो भेदः प्रत्यक्षप्रमाणपरिच्छिन्नं नानात्वं लोकप्रसिद्धं वा । विरुध्यते मिथ्या भवेत् । कारकाणि कर्त्रादीनि क्रिया आकुंचनादिका पाकादिका वा एतेषां परस्परेण “इयं क्रिया इमानि कारकाणि इदं कर्तृकारक-मिदं कर्मत्यादि । इयं दहनक्रिया इयं पचनक्रियेत्यादि । चशब्दादिदं प्रमाणमिदं परिच्छेयं वस्तु ” इति भेदो न स्यात् । कुतः ? नेति एकांतप्रतिषेधवचनम् । एकमसहायम् स्वस्मादात्मनः । प्रजायत उत्पद्यते ॥ २४ ॥

तथैवमपि—

अष्टशती—सदायेकांतपु दोषोद्गायनमभिहितं । अद्वैतैकांताभ्युपगमात् न तावतानेकांतसिद्धिरिति चेत् ? न प्रत्यक्षादिविशेषात् । न हि कस्यचिदभ्युपगममात्रं प्रमाणासिद्धं क्रियाकारकभेदं प्रतिरुणाद्धि क्षणिकाभ्युपगमवत् । न स्वतो जायते परतो वा अपि तु सुपुत्रायते प्रतिपत्त्युपायामावात् । तस्मात् यदृष्टदृष्टविरुद्धं तन्न समंजसं । यथा नैरात्म्यं । विरुद्धयते च तथाऽद्वैत क्रियाकारकभेदप्रत्यक्षादिभिः ॥ २४ ॥

कर्मद्वैतं फलद्वैतं लोकद्वैतं च नो भवेत् ।

विद्याऽविद्याद्वयं न स्यात् बंधमोक्षद्वयं तथा ॥ २५ ॥

वृत्तिः—शुभकर्माशुभकर्मैति द्वयं न स्यात् । पुण्यमिदं पापमिदं इहलोकः परलोको ज्ञानम-ज्ञानं बंधो मोक्षश्च जीवप्रदेशकर्मप्रदेशान्योन्याश्लेषो बंधः । अष्टविधकर्ममोक्षो मोक्ष इत्येवमादि न स्यात् ॥ प्रमाणादद्वैतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती—प्रमाणप्रत्ययोक्तं स्वमनीषिकाभिरद्वैतमन्यद्वा किञ्चित्फलमुद्दिश्य आरचयेत् । अन्यथा तत्प्रतिपत्तिप्रवर्तनायोगाप्रेक्षावृत्तेः । तथाहि पुण्यपापसुखदुःखेहपरलोकविधेतरबंधमोक्षविशेषरहितं प्रेक्षा-पूर्वकारिभिः अनादरणीयं यथा नैरात्म्यदर्शनं । तथा च प्रैस्तुतं ॥ २५ ॥

हेतोरद्वैतसिद्धिश्चेद्द्वैतं स्याद्वेतुसाध्ययोः ।

हेतुना चेद्विना सिद्धिर्द्वैतं वाङ्मात्रतो न किं ॥ २६ ॥

वृत्तिः—अद्वैतस्य सिद्धिः किं हेतुराहोस्विद्वचनमात्रात् ? यदि हेतोरिदं साधनमिदं साध्यमिति द्वैतं स्यात् । साधनमंतरेणद्वैतस्य सिद्धिश्चेदेव वचनमात्राद्द्वैतं कस्मान्न स्यादिति समानं ॥ २६ ॥

पुनरप्यद्वैतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती—यदसिद्धं तन्न हितेषुभिः अहितं जिहासुभिर्वा प्रतिपत्तव्यं । यथा शूयैकांतः । तथा-च्चासिद्धमद्वैतमित्यत्र नासिद्धो हेतुः । तात्सिद्धिर्पदि साधनात् ? साध्यसाधनयोस्तर्हि द्वैतं स्यात् । अन्यथा अद्वैतसिद्धिवत् द्वैतसिद्धिः कथं न स्यात् ? स्वाभिलापमात्रादर्थसिद्धौ सर्वं सर्वस्य सिद्धयेत् ॥ २६ ॥

अद्वैतं न विना द्वैतादहेतुरिव हेतुना ।

संज्ञिनः प्रतिषेधो न प्रतिषेध्यादृते क्वचित् ॥ २७ ॥

वृत्तिः—द्वैतादिना न भवत्यद्वैतं । यथा अहंतुर्हेतुमंतरेण न भवति । संज्ञिनो नामवतः प्रतिषेध्य-मंतरेण प्रतिषेधो यस्मात् । यो यः संज्ञी तस्य तस्य प्रतिषेध्यमंतरेण प्रतिषेधो न भवति । यथा कुसुममंत-रेण आकाशादौ कुसुमस्य । संज्ञि चाद्वैतं तस्माद्द्वैतेन विना प्रतिषेधो न भवति ॥ २७ ॥

अधुना सर्वथा सर्वपदार्थपृथक्त्वैकांतवादिरेशेषादिमनऋद्धेनार्थमाह—

अष्टशती—अद्वैतशब्द स्वामिधेयप्रत्ययान्तरमार्थपिश्र ननुर्वात्ताडपदत्वात् अहेत्प्रभिवानत् । नात्र किंचिदतिप्रसज्यते तादृशो नञो वस्तुप्रतिषेधनिश्चयत्वात् । सर्वत्र प्रतिषेध्याहते सन्नित्प्रतिषेधाभावात् प्रत्येत्ययः ॥ २७ ॥

इष्टमद्वैतैकांततापचारण पृथक्त्वैकांतांगीकरणात् इति मात्वदीभरत् ।

पृथक्त्वैकांतपक्षेऽपि पृथक्त्वादपृथक्कृती ।

पृथक्त्वे न पृथक्त्वं स्यादेकस्थो हासी गुणः ॥ २८ ॥

वृत्तिः—यद्यप्यद्वैतैकांतपक्षे दोषम्यात् पृथक्त्वमित्येकांतपक्षोऽभ्युपगम्यते तथापि पृथग्गुणात्ता-
द्यपृथग्भूतावभ्युपगन्तव्यौ गुणगुण्यदी । अन्यथा तस्मादपि यदि तौ पृथक् भिन्नौ स्यातां तदानीं पृथक्त्वाद्योगुणो न स्यात् । कुतः । यतोऽनेकस्थो हासी गुणो दृष्ट इत्यर्थः न च तयो पृथक्त्वगुण पृथ-
ग्गति सर्वेषामभाव स्यात् । तस्मात् भेदपक्षोऽपि न श्रेयात् ॥

इदानीं पृथक्त्वैकांतवादिर्विशेषमायासु क्षणिकत्वैकांतकदर्थनार्थमाह—

अष्टशती—पृथग्भूतपदार्थस्य पृथक्त्वस्य पृथग्भावे तेषामपृथक्त्वप्रसगात् । तद्गुणगुणिनीरता-
दात्म्ये घटपटवद् व्यपदेशोऽपि माभूत् सम्बन्धिचर्चातरामावात् । पृथक्त्वमन्यद्वा पृथग्भूतमनश-अनेक-
स्थेषु निश्चर्यापि वर्तते—इति दुरवगाह ॥ २८ ॥

सतानः समुदायश्च साधर्म्यं च निरंकुशः ।

प्रेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिह्वे ॥ २९ ॥

वृत्तिः—एकत्वस्य सादृश्यस्य कथञ्चित्तादात्म्यस्य । निह्वेऽप्यहनुतिर्निराकरणम् । अथवा एकशब्दो द्रव्यवचनोऽयं तत्र स्वार्थिकस्यप्रत्यय तस्मिन्नेकत्वनिह्वे । क्रमभाविना कारणतद्दतामाली-
नकमन्दकमधुरकादीनां गौरसजातिमजहृतामुत्तरोत्तरपरिणामप्रवाह सतानो न स्यान् भवेत् । तथा रूप-
रसादीनां धर्माणां सहसुतां नियमती युगपद्गुणद्रव्यभोजामेकस्मिन्नस्थान समुदायो न स्यात्
यदेनेकांतात्मकं द्रव्यं न स्यात् । तथा शब्दघटादीनां साधर्म्यं च न स्यात् । मृत्वाऽमुत्र प्राणिनः
प्रादुर्भावः प्रत्येकानः सोऽपि न स्यात् । निरंकुशो निर्वाचोऽस्त्वलितरूप सर्वत्र सम्बन्धीय । चशब्देन
प्रत्यभिज्ञानादयोऽपि न स्युः । तदेतत्सर्वं न स्यादिति समुदायेन निर्देशात् यथायोग्यं सर्वथो भवति ।
सौमान्यनिर्देशान्नपुसकालिगता ।

पुनरपि भेदैकति दूषणमाह—

अष्टशती—कार्यकारणयो पृथक्त्वैकांते कार्यकारणमात्मानमनपतः कारणत्वाऽसम्भावत्तदनुत्पत्ते कुत

सततिः । पूर्वापरकालभित्तिरेव हेतुफलव्यपदेशभाजोरतिशयात्मनोऽन्वय सतानः क्वचित्क्षणात्तरे काललो-
हितादिनिर्भासचित्रैकसंवेदनवत् कथञ्चिदेकत्वमेव भवितुमर्हति । तदवयवपृथक्त्वकलनाया चित्रनिर्भासो,
मौमात् । पृथग्गुणोत्तरविषयानेकसतानैकक्षणत्वं सत्र प्रत्यासत्तिर्विशेषः कथञ्चिदैक्यात् कोऽपरः स्यात् । अन्यथा
वेदवेदकाकारयोरपि पृथक्त्वैकांतप्रसगान् । स्वभावभेदेऽपि सहोपलभनियमात्कथञ्चिदभेदाभ्युपगमे कथ-
नेकसतानसत्विदां समनतरोऽप्यभिनियमात्कथञ्चिदैक्यं न स्यात् । तत्र यथा प्रत्यासत्त्या सतान समुदायश्च
तथैव कथञ्चिदैक्यमस्तु । न हि तादृशा साधर्म्यमन्यदन्यत्रात्मसाकार्यात् । एकज्ञाननिर्भासनिशेषाया मिथः
स्वभावभेदेऽपि यथैकत्वपरिणाम स्वभावतोऽनकुशा तथा प्रत्येकवादिषु सतानान्वय परमार्थैकत्वमात्मस-
त्त्वजीवादिव्यपदेशभाजन स्वभावभेदानाक्रम्य स्वामिवदनन्यत्र वर्तयति ॥ २९ ॥

१ अमितमद्वैतैकांतप्रतिषेध इत्यर्थः ।

२ सर्वमित्येवमर्थः ।

३ । मा भूदिति स. पुस्तके. पाठः ।

सदात्मना च भिन्नं चेत् ज्ञानं ज्ञेयाद्द्विधाऽप्यसत् ।

ज्ञानाभावे कथं ज्ञेयं बहिरंतश्च ते द्विपां ॥ ३० ॥

वृत्तिः—यथा चैतन्यस्वरूपेण ज्ञेयात्प्रमेयात् ज्ञानमवबोधो भिन्नमन्यन्चेद्यदि सदात्मना चास्तिस्वरूपेणापि पृथक् स्यात् । द्वेधाऽपि ज्ञानं ज्ञेयं चासत्स्यात् । अभावः स्यात् । कुतः ? ज्ञानाभावे बोधशून्ये कथं ज्ञेयम् । बहिर्बाह्य । अन्तः अतरद्ग च । ते द्विपां तुभ्य द्विपता मिथ्यादृशाम् । यस्माज्ज्ञाने सति ज्ञेयं विषयत्वात्, ज्ञेये सति ज्ञानं च भ्रमति तत्परिच्छेदकत्वात् । तस्मात् ज्ञानं कथंचिदभिन्नमेवितव्यं सदाद्यात्मनाऽन्यथाऽवस्तु स्यात् ।

सार्धविशेषस्य वाच्यताचरुनेष्यते तस्य पूर्वमदृष्टत्वात्सामान्यं त्वपदिश्यते शब्दैरित्यभिप्रायसतो मतमाश्रित्य तत्कदर्थयितुमाह—

अट्टशती—त्रियणो त्रियथात्कथंचित्स्वभावेदेऽपि सदाद्यात्मना तादात्म्यं बोधाकारस्यत्र त्रियथाकारात्, त्रिशेषाभावात् । अन्यथा ज्ञानमत्रस्त्वेव खपुष्पवत् । तदभावे बहिरंतर्वा ज्ञेयमेव न स्यात् तदपेक्षत्वात् ॥ ३० ॥

सामान्यार्था गिरोऽन्येषां विशेषो नाभिलष्यते ।

सामान्याभावतस्तेषां मृषेव सकला गिरः ॥ ३१ ॥

वृत्तिः—अथ मतं सामान्यमस्माभिरिष्यते किंतु शब्दगोचरत्वादवस्तु, अत आह । सामान्यं विकल्पेनेद्येऽर्थो वाच्यो यासा ताः सामान्यार्थाः । गिरो वाचः । अन्येषां मिथ्यादृशां । यतस्ताभिर्विशेषो याथात्म्यं स्वलक्षणं नाभिलष्यते । यद्यत्र सामान्यं तेषामवस्तु अतस्तस्याभावत्वासकलाः समस्ता गिरो वचनानि मृषैपास्तस्वरूपा एव अतो न वाच्यं नापि वाचकोऽनुमानाभावः ॥ ३१ ॥

उभयैकांतं निराकर्तुं कामं प्राह—

अट्टशती—विशेषाणामशक्यसमयत्वात्—असंकेतितानभिधानात् विशेषदर्शनरत्तदुद्बुद्धावप्रतिभासनात् अर्थसंनिधानानपेक्षणाच्च, स्वलक्षणमनभिधेयं सामान्यमस्तु? उच्यते इति वस्तु नोच्यते इति स्यात् । ततः किं शब्दोच्चारणेन संकेतनं न? गोशब्देऽपि हि गा नाभिमतं यथाशब्दः । तथाच मौनं यत्किंचिद्वा वचनमाचरेत् विशेषाभावात् । अस्ति त्रिंशत् कथं स्वार्थं नाभिधीतं न वै परमार्थकतानत्वात् अभिधाननियमः किंतुसादानविशेषात्? इत्यपि वार्ता अत्रिकल्पेऽपि तथैव प्रसंगात् । तदेवमनवधारितात्मकं वस्तुस्व-लक्षणमापनीयते । नावश्यमिद्विषयज्ञानं—अर्थसंनिधानमपेक्षते त्रिप्लवाभावेप्रसंगात् । नापि विशादात्मकमेव दूरेऽपि तथाप्रतिभासप्रसंगात् । यथारात् । क्षणमगादिसाधनचचनमन्यद्वा न किंचित्सत्यं वक्तुरभिप्रेतमात्रं सूचितत्वात् । प्रधानेश्वरादिसाधनमाक्यवत् । सदर्थोपपत्तिपादनाद्वा प्रसिद्धालीकचचनवत् । दृश्यविकल्पार्थोकारयोः कथंचिदप्यतादात्म्ये स्वलक्षणं सर्वेदानवधारितलक्षणं दानादिचेनोपार्थमिदक्षणात् कथं संशीति मतिरर्तेत । त्रिकल्पानां चावस्तुत्रियथादत्रिरुनेतररायोरर्थेतरावगतमन्यद्वा स्वाशमात्रावलंबिना विकल्पां-त्तौ प्रयेतीति सुशरित्रेऽप्रज्ञो देवानापिय । एत एव विकल्पसंप्रदां निर्णये स्वलक्षणत्रिययोऽपि विकल्पः स्यात् । परतश्चेत् अनवस्थानादप्रतिगतिः । अतोऽर्थविकल्पोऽपि माभूत् इत्यत्रकल्पं जगत्स्यात् । नचायं परोक्षबुद्धिरादमतिशंते स्वयमनिर्णीतेन नामात्मना बुद्धिरर्थं व्ययस्थापयतीति मुन्यवस्थितं तस्य । न वै स्वरूपं पररूपा वा बुद्धिरप्यनस्यति निर्दिशयत्वादिभाते । इदमतो—आततर बहिरंतश्च सद्भावसिद्धेः । स्वपर-स्वभावेप्रतिपत्तिशून्येन स्वपरपक्षसाधनदूषणव्यवस्था प्रयेतीति किमपि महादुस्त ॥ ३१ ॥

१ ज्ञेयं भवतीत्यर्थं ।
२ अनुमानाभावः सादेनेत्यर्थः ।

२ याथागतनो स्वलक्षणविषय प्रत्यक्ष सामान्यविषय चानुमानं ततश्च सामान्याभावे

विरोधात्प्रोभयकार्त्तम्यं स्याद्वादन्यायविट्टिपां ।

अत्रान्यतेर्हातंऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति पुज्यने ॥ ३२ ॥

वृत्तिः—अथ मी यत्र कैके दोष उभयैकाम्यमेयित्वमिति दूषणमाह । एकत्र पृथक् च प्रयत्नानी-
कस्य भावद्वयमभंगोऽपि न संभवति अस्ति रनास्ति रनत् प्रतिशेधात् । एकेन कस्य निराकृतत्वात् । अथा-
वापमिष्यते तदपि न । अत्रान्यत्वे येयमुक्तिः साऽपि न संभवति गिण्यादशां ।

सामान्यविशेषी परस्परानुपेक्षावन्वाम्युपगतौ निरस्य तौ सापेक्षां सतारर्पक्रियां कुर्वन् इत्यस्यांभंग
प्रतिपादनाद्यमाह—

अष्टशती—अस्ति रनास्ति री कानिकारवत् पृथक्चोत्तरप्रयत्नीकस्य भावद्वयमभंगोऽपि माभूत् विन-
तिशेधात् । न वा तु सार्वभूता निरुद्धमर्थात्तस्यैतत्तदन्योन्यविधिप्रतिषेधश्चाप्यनुसंध्यामुत्पत्तत् । सांभ-
नभिन्नान्यतरसाम्युपगमेऽपि यदेतदनभिधायं तस्यमिति तद्व्याहृत्येत ॥ ३२ ॥

अनपेक्षे पृथक्त्वेनैव दानस्तु द्वयहेतुतः ।

तदेवैस्यं पृथक्त्वं च स्वभेदैः साधनं यथा ॥ ३३ ॥

वृत्तिः—परस्परानुपेक्षे पृथक्त्वेनैव सामान्यविशेषात्परस्त्वर्थक्रियास्मिन् न भवति द्वयहेतोर्दोषात् ।
कथं ! यद्यदिशेषस्यैव तत्तत्काले यथा सतिप्राणं सामान्यं च तथा परस्परक्रियितं । तस्मान्नास्ति विशेषः
सामान्यशून्यत्वात् । अत्रविशेषविशेषवत् । इत्यनेन हेतुद्वयेन सामान्यविशेषयोस्तत्सुचं साधनीयं । तदेव यस्तु
ऐस्यं सामान्य-विशेषपथ पृथक्त्वं च द्वयात्मकं । पुतः ! अविरोधात् । यथा साधनं हेतुत्वं वाक्यं वा स्वभेदैः
राधर्मैः पक्षधर्मान्यव्यतिरेकादिभिर्भिन्नमेकं भवति ।

ननु तदेवैस्यं पृथक्त्वं च कथं ! यावता निरुद्धमेतत्,—

अष्टशती—एकत्वपृथक्त्वेऽनेकांततः स्तः प्रत्यक्षादिविरोधात् इति स्पष्टयति—पृथक्त्वेने तथाभूते
न स्तो—एकत्वपृथक्त्वरहितत्वाद् व्योमजुमुमादिवत् । सापेक्षत्वे हि तदेवैस्यं पृथक्त्वमित्यनिरुद्धं सपक्ष-
विपक्षयोर्भावाभावान्मां साधनवत् । स्वभेदेर्वा सवेदनवत् । सार्वभूतपरिभाषां घटादिवत् । तादृश हि साधनं
सार्थक्रियायास्तदंतरेणापि पाठांतरमिदं बहुतपूहीते भवति ॥ ३३ ॥

सत्सामान्यात् सर्वस्यं पृथक् द्रव्यादिभेदतः ।

भेदाभेदविसायाससाधारणहेतुवत् ॥ ३४ ॥

वृत्तिः—सतोऽस्तित्वात् सामान्यं यत्तथा तस्माच्च सर्वस्यैवमेव । द्रव्यादिभेद-
द्रव्यव्याप्यगुणादिभेदेरथवा द्रव्यशेखकालभेदिभिर्भेदं पृथक्त्वादेव । भेदस्यभेदस्य तयोर्विशेषायां क्रिय-
माणायामसाधारणहेतुः श्रावणव्यश्राणादिमत्त्वादिस्तद्भवत् । यद्यथावन्वयो नास्ति तथाप्यन्यथानुपपत्ति-
यत्नेन सिद्धमिति ॥ ३४ ॥

केवाचिद्विद्यमानस्याभिवक्षाऽविद्यमानस्यैव निरक्षा अन्येषां विषयकारणानां विद्यमानस्यैव निरक्षा
चाविद्यमानस्य, अन्येषां निरक्षा नास्तीत्येतन्मननिराकरणायाह—

अष्टशती—सर्वार्थानां समानपरिणामेऽपि कथमेकं भेदानां स्वभावात्कार्यानुपपत्तेः । यथैकमेवस्य
राभाषविच्छेदाभावात् । अन्यथैकं सद्व्यदस्तत्त्वात् ! तत्समंजसं सर्वमेकं सद्विशेषात् इति । तस्यैव सतो
द्रव्यादिभेदान् पृथक्त्वं । उदाहरणं पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

विवक्षा चाविवक्षा च विशेष्येऽनंतधर्मिणि ।

सतो विशेषणस्यात्र नासतस्तैस्तदर्धिभिः ॥ ३५ ॥

वृत्तिः—सतो विद्यमानस्य विशेषणस्यास्तित्वादेर्विवक्षा चाविवक्षा च । नासतो नाविद्यमानस्य क्रियते । केस्तदर्धिभिर्विवक्षाप्रयोजनवद्भिः । अत्रैकस्मिन् । कुतः ? लोकप्रसिद्धमेतत् ।

कस्यचिद्भेदः संश्रुतिकल्पितोऽन्यस्याभेदः संश्रुतिकल्पित इत्येतां दुरागमवासनाजनितां विप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—

अष्टशती—विधिप्रतिषेधधर्माणां सतामेव विग्रहेतराम्यां योगस्तदर्धिभिः क्रियेत अन्यथा अर्थनिष्पत्तेरभावात् उपचारमात्रं तु स्यात् । नचाऽग्निर्माणवक इत्युपचारात्पाकादातुपयुज्यते । तदेकैकशः परस्परव्यावृत्तयोऽपि परिणामविशेषाः ॥ ३५ ॥

प्रमाणगोचरी संतौ भेदाभेदौ न संश्रुती ।

तावेकत्राविरुद्धी ते गुणमुख्यविवक्षया ॥ ३६ ॥

वृत्तिः—भेदाभेदौ प्रमाणगोचरी-प्रमाणविषयी संतौ—भवन्तौ संश्रुतिरूपावपरमार्थौ न प्रमाणविषयत्वात् । अतस्तत्रागम तावेकत्रैकस्मिन् धर्मिणि न विरुद्धौ । गुणविवक्षया अप्रधानविवक्षया । मुख्यविवक्षया प्रधानविवक्षया । दृश्यते च लोके प्रधानाप्रधानविवक्षा यथाऽनुदरा कन्येत्यादि ॥ ३६ ॥

नित्यत्वैकांतं निराकर्तुकाम आह—

अष्टशती—प्रमाणमविसंवादिज्ञानमनधिगतार्थाधिगमलक्षणत्वात् । तदेवं सति भेदमभेदं वा नान्योऽन्यरहितं विषयीकरोति । न हि बहिरंतर्वा स्वलक्षणं सामान्यलक्षणं वा तथैवोपलभामहे यथैकांतवादिभिः रान्नायते । सूक्ष्मस्थूलकाराणां स्थूलसूक्ष्मस्वभावव्यतिरेकेण प्रत्यक्षादावप्रतिभासनात् तत्र स्वभावांतरस्य प्राधान्यविवक्षायां-आकारांतरस्य गुणभावः स्यात् । घटोऽयं परिमाणवो रूपादयो वेति ॥ ३६ ॥

इति आप्तमीमांसाभाष्ये द्वितीयः परिच्छेदः ।

नित्यत्वैकांतपक्षेऽपि विक्रिया नोपपद्यते ।

प्रागेव कारकाभावः क्व प्रमाणं क्व तत्फलम् ॥ ३७ ॥

वृत्तिः—उक्तपक्षदोषभयान्नित्यत्वैकांतपक्ष आश्रीयते तत्रापि सतो भावस्यांतरावाप्तिर्विक्रिया सा नोपपद्यते न घटत इत्यर्थः । अत एव कारणात् कारकाणि कर्मादीनि तेषामभावः शून्यता । प्रागेव पूर्वमेव । तस्मिन्नभावे कारकविशेषप्रमाणवस्तुयाथात्म्यप्रतिपादकं क तस्मिन् किंतु न कचिदपि । तदभावे क प्रमाणफलमुपक्षाहानोपानादिकम् ? ॥ ३७ ॥

* माभूद्विक्रिया व्यंग्यव्यंजकभावो भविष्यत्यत आह—

अष्टशती—सदसंदैकत्वपृथक्त्वे कांतप्रतिषेधानंतरं नित्यत्वैकांतप्रतिषेधः । पूर्वापरस्वभावपरिहारावास्तिलक्षणामर्थक्रिया कौटस्थ्येऽपि ह्यवाणः कवमनुन्मत्तः ? कारकज्ञापकहेतुव्यापारासंभवात् । परिणामविवर्तधर्मावस्याविकाराणां स्वभावपर्यायत्वात् । तदेतद्विनाशोत्पत्तिनिवारणमबुद्धिपूर्वकं प्रत्यक्षादिविरोधात् क्षणिकैकांतवत् ॥ ३७ ॥

प्रमाणकारकैर्व्यक्तं व्यक्तं चेदिन्द्रियार्थवत् ।

ते च नित्ये विकार्यं किं साधोस्ते शासनाद्बहिः ॥ ३८ ॥

वृत्तिः—प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि । कर्तृकर्मकरणसंप्रदानापादानाधिकरणानि कारकाणि तैर्व्यक्तं प्रकाशितं व्यंजितं कृतं । व्यक्तं महदादि । यथेन्द्रियैश्चक्षुरादिभिरर्थो विषयः । चैद्यद्येवं । ते च व्यंग्यव्यञ्जके नित्ये अविच्छिन्नैकरूपे । किं विकार्यं यावता हि न किंचिदपि । तत्र साधोर्मुनेः शासनात् प्रवचनात् । बहिरन्तेष्वप्येव हि विकारो यो वस्तुन्यन्यथाभावं व्यक्तिएत्यन्यथाभावः 'अव्यक्ताह्यक्तमन्यत् । तत्र शासने पुनः सर्वं सुवटम् ।

पुनरपि फदर्थयितुमाह—

अष्टशती-अथ मतं—प्रमाणकारकाणि व्यवस्थितमेव भावं व्यंजयंति । चक्षुरादियस्त्वाद्यं ततो न किंचिद्विप्रतिषिद्धं । विषयविशेषविज्ञानादेः शाश्वतत्वान्न किंचिद् व्यक्तायं पश्यामः । कथंचिदपूर्वोक्तौ तदेकांत-विरोधात् तदभावविचार्यानुपपत्तेः । न वै किंचिद्विरुद्धं कार्यकारणभावान्पुण्यमात् इत्यनालोकितसिद्धातः ॥

यदि सत्सर्वथा कार्यं पुंवनोत्पत्तुमर्हति ।

परिणामप्रकृतमिच्छन् नित्यत्वेकांतवाधिनी ॥ ३९ ॥

वृत्तिः—असत्किंचिदपि नोपपद्यते सर्वं सर्वत्र सर्वस्माद् अह । यदि सर्वथा विश्वप्रकारैर्यथा शक्यात्मना एवं व्यक्तात्मनापि कार्यं घटादिकं सत् विद्यमानं पुमानिव पुंवंत् सांख्यपरिकल्पितपुरुषवत् । नोत्पत्तुं नो प्रादुर्भूयितुमर्हति योग्यं भवति । यद्यत्सर्वथा सत् न तदुत्पद्यते यथा सांख्यपुरुषः सच्च सर्वथा कार्यं तस्मान्नोत्पद्यते । अथ व्यवस्था तस्य द्रव्यस्य धर्मांतरत्यागेर्धर्मांतरोपजनितः परिणाम इत्येते ! अत आह परिणामस्य प्रकृत्यतिः कल्पना समर्धनं च सर्वस्य नित्यत्वमिति योऽयमेकांतस्तस्य वाधिनी निराकरण-शीला विरोधिनी इत्यर्थः ।

अतो बन्धमोक्षादिकमत्र न संभवति नित्यत्वाप्रकृतिपुरुषयोस्तत्र मते पुनः संभवतीत्याह—

अष्टशती-न तावत्सतः कार्यत्व चैतन्यवत् । नाप्यसतः सिद्धांतविरोधात् गगनवकुमुमवत् । नापरमे-कांतप्रकारांतरमस्ति । विवर्तदिः पूर्वोत्तरस्वभावप्रबन्धसोत्पत्तिलक्षणत्वात् । तदेतत्त्वैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्य-त्वप्रतिषेधात्-अपेतमप्यस्ति विनाशप्रतिषेधात् इत्यनेकांतोक्तिरंधसर्पविलप्रवेशान्यायमनुसरति ॥ ३९ ॥

पुण्यपापक्रिया न स्यात् प्रेत्यभावः फलं कुतः ।

बंधमोक्षौ च तेषां न येषां त्वं नास्ति नायकः ॥ ४० ॥

वृत्तिः—मैत्रीप्रमोदकरुणादिक्रियाऽभावे कुतः पुण्यहस्तत्वात् पुण्यं । हिंसादिरश्नुमपरिणामः पापहेतुत्वात्पापं । तयोः क्रिया क्षयोपार्जनं न स्यान्न भवेत् अत एव क्रियाऽभावे कुतः प्रेत्यभावः ! जन्मांतर-फलं च सुखदुःखादिरूपं कुतः ! बंधः कर्मणाऽस्त्वतश्रकारणं मोक्षः स्वान्मोपलब्धिः एतौ च द्वौ तेषां न येषां त्वं नास्ति-न भवसि नायकः प्रभुः ! किमुक्तं भवति एतत्सर्वं त्यच्छासन एव नान्येषां नित्यत्ववादिनां कुतः ! विक्रियाऽभावात् ॥

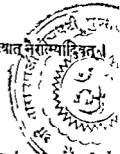
न केवलं नित्यैकांत एतेषामभावः किंतु—

अष्टशती-नैतदप्रेक्षार्थं कारिभिराश्रयणीयं पुण्यपापप्रेत्यभावबंधमोक्षधिकरुहितत्वात् नैरोत्प्यादिवत् । न चैतत्त्वचिदेकांते संभवति ॥ ४० ॥

क्षणिकैकांतपक्षेऽपि मेल्यभावाद्यसंभवः ।

प्रत्यभिज्ञाद्यभावात् कार्यारंभः कुतः फलं ॥ ४१ ॥

वृत्तिः—क्षणिको निरन्वयविनाशः स एवैकांतगक्षस्तस्मिन्मपि मेल्यभावादीनां जन्मांतरादीनामसंभवोऽभावः । प्रत्यभिज्ञा स एवापमिति ज्ञानं सा आदियेषां ते प्रत्यभिज्ञादयस्तेषामभावस्तस्मान्न कार्यारंभ ओ-

दनवद्रादेरारभ आदिक्रिया । अतः कुतः फलं समर्पणादिकं परिहारोऽनिष्टस्य । अस्मादेतकार्यं भविष्यति नान्यम्मादेतदपि न संभवत्येव । आदिशब्देन पर्यालोचनाप्यवसायादीनां ग्रहण । यदि कश्चित् स्थिरः कर्ता स्यादुपादानादीन्यपि यदि स्थिराणि संत्यस्य कार्यस्य, एतद्योगे एव तन्निराकरणमपि । कथंचिद्यदि कार्यरूपेण परिणमति तदा सर्वं सुघट नान्यथा ॥ ४१ ॥

तत्र कारणे कार्यं मनामपि नास्तीति चेदत आह—

अष्टशती-क्षणक्षयैकांतदर्शनं-अहितं, असंभवोत्प्लवाभावादित्वात् उच्छेदैकांतवत् । श्रौष्यैकांतान्युपगम-वद्वा । भिन्नकालक्षणानामसंभवद्वासनत्वात् अकार्यकारणवत् । न विनष्टं कारणमसत्त्वाच्चिरतरार्तौतवत् । समनंतरत्वेऽप्यभावाविशेषात् । न च पूर्वस्योत्तरं कार्यं तदसत्येव हि भावात् वक्ष्वंतरवत् अतिक्लांतमवद्वा नहि समर्थेऽस्मिन् सति स्वयमनुपिस्तोः प्रश्नाद्भवतस्तत्कार्यत्वं ; समनंतरत्वं वा नित्यवत् । कारणाभावाविशेषेऽपि कार्योपत्तिसमयनियमानकल्यतौ कस्यचित् कौटस्थेऽपि तत्कारणसामर्थ्यसद्भावाभेदेपि कार्यजन्मनः कालनियमः किं न स्यात् ? विशेषाभावात् । तथा चास्मिन्फलं स्यात् । उभयत्राविशेषेण कथंचिदनुपयोगेऽपि क्वचिद् व्यपदेशकल्पनायामन्यत्रापि किं न भवेत्क्षणस्थितिः- । एकोऽपि भावोऽनेकस्वभावाः चिप्रकार्यत्वात् नानार्थवत् । न हि कारणशक्तिभेदमंतरेण कार्यनानात्वं युक्तं रूपादिज्ञानवत् । अन्यथा रूपादेर्नानात्वं न सिद्धयेत् चक्षुरादिसामिप्रीभेदात् तज्ज्ञाननिर्भासभेदोऽवकल्येत । युगपदेकार्योपनिबद्धदृष्टीनामपि भवितव्यमेव प्रतिभामभेदेन कारणसामिप्रीभेदात् । अन्यथा दर्शनभेदोऽपि माभूत् । प्रत्यासन्नेतरयोर्देशेतरनिर्भासोपलब्धेः । सेयमुभयतः पाशाज्जुः । सकृत्कारणस्वभावभेदमंतरेण यदि कार्यनानात्वं क्रमशोऽपि कस्यचिदपेक्षितसहकारिणः कार्यसंततिः किं न स्यात् । सहकारिणस्तद्वेतुस्वभावाभेदयंतोऽपि कार्यभेदहेतवः स्युः क्षणक्षयवत् । न हि कादाचित्कानि तत्कर्तुं समर्थीनाति स्थिरोऽर्थस्तत्कारणस्वभावं जहाति तदुत्पिपूर्वकत्वाभावात् । क्षणिकसामिप्रीसन्नित्येककारणांतरवत् । कल्पयित्वापि स्थेहेतुप्रकृति भावानां स्वप्रकृतिरवश्यं-अन्येष्याः । तत्स्वभाववशात्तत्कारणप्रकृतिव्यवस्थापनात् । तदयमकारणोऽपि स्वभावानियतोऽर्थः स्यात् । यद्यद्वाचं प्रत्यनेपेक्षं तत्तद्भावनियतं तथा विनाशं प्रत्यनेपेक्षं विनश्वरं तथैव स्थितिं प्रत्यनेपेक्षं स्यास्तु तद्वेनेरकिंचित्कारत्वात् तद् व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्ताकारणात् इत्यादि सर्वं समानं । आदौ स्थितिदर्शनात् त्रिगुणशीघ्रतेरेऽपि स्थितेरनुमान युक्तं । अन्यथांति क्षयदर्शनात् आदौ तत्प्रतिपत्तिरसमंजसेव तादृशः कारणादर्शनेऽपि कथंचिदुपादानानुमानवत् तत्कार्यसंतानस्थितिरदृष्टाप्यनुमीयत । तस्मात्कथंचन स्थितिमतः प्रतिक्षणं विवर्तोऽपि नान्यथा प्रभावादेरयोगात् । कुतः प्रेत्यभावादिः ? सत्यपि हेतुरुत्तमं कारणकार्योत्तरवत् संततिर्न स्यात् । अतादात्म्याविशेषात् तत्स्वभावविशेषावकल्यतौ तादात्म्येऽपि कोऽपरितोषः ! विरोधस्य सर्वथाप्यपरिहार्यत्वात् । तासंनानपेक्षया प्रेयभावादिः मामंस्त ज्ञानेशयोः प्रतिक्षणं विलक्षणत्वात् । न वै प्रयभिज्ञानिः पुरुषांतरवर्थांतरवद्य । तत्र. कर्मरुत्संबंधेऽपि नानासंतानवद्विनियमात् न युक्तिमवतरति । तन्मूकं धनरूपशो विद्वद्भिरनादरणीयः सर्वथाधीनवाविरोधात् नित्यत्वेकांतवत् । सत्येव कारणे यदि कार्यं प्रेत्येऽस्यमेव दृश्यते स्यात् । ततः संतानाभावात् पश्चातरासंभवाद्येति स्थितमेतत् ॥ ४१ ॥

यद्यस्तसर्वथा कार्यं तन्माननि स्वपुष्पवत् ।

मोपादाननियमोभून्माऽऽभासः कार्यजन्मनि ॥ ४२ ॥

मूर्तिः-अर्थश्च शक्तिव्यक्तिसत्त्वेण यदसदसिद्यमानं तत्कार्यं माननि माभूत् । रागुषा गगनकुमुदं तदिव मूल्यवत् । उपादान मूर्तिवत्तत्कारिकं तस्य नियामोऽस्मादेतकार्यं भवतीति निश्चयः सोऽपि माभूत् । आभासाऽऽभादेतद्विपरिवर्तयमपि माभूत् । कार्यजन्मनि कार्योपत्तौ ॥ ४२ ॥

पुनरपि दोषमुद्रावापिशुमाह—

अपि तु तेष्वनन्यव्यवहारोदेकत्वमुपचरितमिति । व्यलीकञ्चवद्दोऽपि विशेषानुपपत्तेः संबन्धनियमाभावस्तद-
वस्थः । उपचारस्तु नर्ते मुद्रयात् यथाग्निर्माणिक इति स्तन्नति हि तत्रानन्यप्रत्ययः परीक्षाऽक्षमत्वात् । अत
एवामुह्यार्थः प्रस्तुतासाधनं ॥ ४४ ॥

चतुष्कोटैर्विकल्पस्य सर्वातेषूक्तचयोगतः ।

तत्त्वान्यत्वमवार्च्यं च तयोः संतानतद्भवोः ॥ ४५ ॥

वृत्तिः-यथाः सर्वधर्मेषु चतस्रः कोटयोः सत्त्वैकत्वादिषु विभागा यस्यासौ चतुष्कोटैर्विकल्पस्तस्य
सदसदुभयादिभेदमिन्नस्य विकल्पस्य । उक्तिर्ध्वचनं तस्या अयोगोऽसंभवः ततः । तयोः संतानतद्भवोऽपि चतुष्को-
टैर्विकल्पस्य वचनस्यायोगात्तत्त्वान्यत्वमेकत्वानेकत्वमवाध्यं ॥ ४५ ॥

चेदत आह-

अष्टशती-सत्त्वैकत्वादिषु सर्वधर्मेषु सदसदुभयानुभयचतुष्कोटैरभिधातुमशक्यत्वात् संतानतद्भवोऽपि
भेदाभेदोभयानुभयचतुष्कोटैरभिधायित्वं । सत्त्वे तदुत्पत्तिविरोधात्-असत्त्वे पुनरुच्छेदपक्षोपक्षितदोषात् ।
उभयत्रोभयदोषप्रसंगात् । अनुभवपक्षेऽपि विकल्पानुपपत्तिरित्यादि योग्यं ॥ ४५ ॥

अवक्तव्यचतुष्कोटैर्विकल्पोऽपि न कथ्यतां ।

असर्वात्मनस्तु स्यादविशेष्यविशेषणं ॥ ४६ ॥

वृत्तिः-तर्ह्यवक्तव्यचतुष्कोटैर्विकल्पोऽपि यः सोऽपि न कथ्यतां नोच्यतां गामार्णदित्यर्थः । अन्यथा
भेदाभेदोभयानुभयस्वरूपेणाभिलाष्यत्वे कथंचिदनभिलाष्यत्वे स्यात् । अन्यैवेवं सति असर्वातं सर्वविकल्पार्थी-
तमवस्तु स्यात् । अविशेष्यविशेषणं स्यात् । विशेष्यत इति विशेषः विशेष्यतेऽनेनेति विशेषेण
तयोरभावात् ॥ ४६ ॥

अन्यच्च प्रतिषेधोऽपि न घटते, ताकथमत आह-

अष्टशती-न हि सर्वथानभिलाष्यत्वेऽनभिलाष्यचतुष्कोटैरभिधेयत्वं युक्तं कथंचिदभिलाष्यत्वप्रसंगात् ।
अपि वैवं सति सर्वविकल्पातीतमवस्त्वेव स्यादन्यत्र वाचोयुक्तेः ॥ ४६ ॥

द्रव्याद्यंतरभावेन निषेधः संज्ञिनः सतः ।

असंज्ञेदो न भावस्तु स्थानं विधिनिषेधयोः ॥ ४७ ॥

वृत्तिः-द्रव्यमादिर्येषां ते द्रव्यक्षेत्रकालभावास्तेभ्योऽन्यानि द्रव्याद्यंतराणि तेषामभावस्तेन परद्रव्य-
परक्षेत्रपरकालपरभावस्वरूपेण यः प्रतिषेधः सतो विद्यमानस्य । संज्ञिनो नामवतो भवति । यः पुनरसंज्ञेदो
ऽमानविशेषः परपरिकल्पितो नासौ भावः स्वलक्षणं । विधिनिषेधयोरस्तित्वनास्तित्वयोः । स्थानमास्पद ।
कृतः । सर्वथा तस्य वृत्त्यत्वात् । तस्माद्भाव एव विधिनिषेधयोरवस्थान तस्यैव स्वपररूपेणास्तित्वनास्तित्वं ॥
यतः-

अष्टशती-द्रव्यक्षेत्रकालभावांतरप्रतिषेधः संज्ञिनः सतः कियते न पुनरसतस्तद्विधिप्रतिषेधाविषय-
त्वात् । नचेतद्विरुद्धं ! स्वलक्षणमनिर्देश्यमित्यादिवत् । अभावोऽनभिलाष्य इत्यपि भाषाभिधानदिक्रांतपृच्छोद्वे
दोषपदम् । भाषाभिधानेरपि कथंचिदभावाभिधानात् ॥ ४७ ॥

अवस्त्वनाभिलाष्यं स्यात् सर्वातेः परिवर्जितं ।

वस्त्वेवावस्तुतां याति प्रक्रियाया विपर्ययात् ॥ ४८ ॥

वृत्तिः-सर्वातेः सर्वधर्मैः । परिवर्जितं विरहितं । सर्वथा यत्तदनभिलाष्यमवाच्यमवस्तु स्यात् न
किंचिदपि भवेत् परपरिकल्पितं । कथं तर्ह्यवस्तुत्वमत आह-वस्त्वेवावस्तुतां याति-अर्धक्रियायाः सर्वे एव

पदार्षो भवति । कुतः ? प्रक्रियायाः स्वरूपादिचतुष्टयलक्षणायाः विपर्ययात्पररूपादिचतुष्टयात् । तस्माद्यदवस्तु तदनभिलाष्यं यथा न किञ्चित् । यत्पुनरभिलाष्यं तद्वस्तु यथा खपुष्पं । तस्मादेतदेवैकस्योपलब्धिर्न्य-
स्यानुपलब्धिरिति ॥

पुनरप्यवक्तव्यवादिनमुपालभते—

अष्टशती—भावव्यतिरेकवाचिभिरपि वाक्यतामापन्नैर्भावाभिधानात्, नात्र किञ्चिद्विरुद्धं । अतः सूक्तं यदवस्तु तदनभिलाष्यं यथा न किञ्चित् । यत्पुनरभिलाष्यं तद्वस्तु यथा खपुष्पं । अन्यस्य कैवल्प-
मितरस्य वैकल्प्यं, स्वभावपरभावान्यां भावाभावव्यवस्थितिर्भावस्य ॥ ४८ ॥

सर्वाताश्चेदवक्तव्यास्तेषां किं वचनं पुनः ।

• संवृत्तिश्चेन्मृगैवैषा परमार्थविपर्ययात् ॥ ४९ ॥

वृत्तिः—यदि सर्वाताः सर्वधर्मा अवक्तव्या अवाच्यास्तेषां मतानां यदेतद्वचनमुक्तिः “सर्वेषां प्रतिक्षणं निरन्वयविनाशिनो निरंशाः सजातीयविजातीयव्यावृत्ता इत्यादिकं” पुनः पुनरावर्तमानं किमर्थं स्यात् । अथ मतं परमार्थं न तद्वैवेकिं तु संवृत्तिः । यद्यैवं मृगैवैषा व्यतीकैव सा । कुतः ? परमार्थस्य तत्स्वरूपस्य विपर्ययोऽभावः यतः । संवृत्तिर्नामोपचारः, न च सा परमार्थमंतरेण भवति ॥ ४९ ॥

अष्टशती—पुनरपि—अवक्तव्यवादिनं पर्यनुयुग्महे—सर्वधर्मा यदि वागोचरतामतीताः, कथमिमेऽभि-
चाप्येते इति । संवृत्त्या इति चेत् ? न विकल्पानुपपत्तेः । स्वरूपेण चेत् ? कथमनभिलाष्याः ? पररूपेण
चेत्तेषां स्वरूपं स्यात् केवलं वाचः स्तब्धं गम्यते । उभयपक्षेऽप्युभयदोषप्रसंगः । तत्त्वेन चेत् ? कथम-
वाच्याः । मृगत्वेन चेत् ? कथमुक्ताः तदलमप्रतिष्ठितमिष्याविकल्पैः ॥ ४९ ॥

अशक्यत्वादवाच्यं किमभावात्किमवोधतः ।

आद्यंतोक्तिद्वयं न स्यात् किं व्याजेनोच्यतां स्फुटं ॥ ५० ॥

वृत्तिः—इदं तावदवक्तव्यवादी प्रष्टव्यः । किमशक्यत्वादसामर्थ्यादवाच्यं ? आहोस्विदभावात् ? किम-
ज्ञानात् ? विकल्पश्च ? न तावदशक्यत्वाद्दशनागसहस्रवल्बत्वाद् बुद्धस्य । नाप्यज्ञानात्सर्वज्ञत्वेन परिक-
ल्पितं यतः । यस्मादायुक्तिरादिविकल्पोऽतोक्तिस्तृतीयविकल्प एतद्वयं न भवेत् । तस्मात्किं व्याजेन छान्नाः ?
उच्यतां भण्यतामभावादेवावाच्यं स्फुटमिति । न चैतदभावमात्रं प्रमाणसिद्धं प्रमाणस्याप्यभावात् ॥ ५० ॥

क्षणिकैकांतवादिकल्पिता हिंसा पंचभिः कारणैः प्राणप्राणजनव्याघातचित्ततद्गतचेष्टाप्राणवियोगैर्न,
बंधमोक्षादिषु न घटत इत्याह—

अष्टशती—अर्थस्यानभिलाष्यत्वं-अभावात्, वक्तुरशक्तेः ?-अनवबोधोद्वादा प्रकारंतराभावाद्वा! बुद्धिकरण-
पाटवापेक्षत्वात् ? न च सर्वत्र तदभावो युक्तः ततो नैराह्वान्यत्र विशिष्यते मध्यमपक्षावलंबनात् । अशक्यसमय-
त्वात् अनभिलाष्यमर्थरूपमिति चेन्न कथंचिच्छक्यसंकेतत्वात्, दृश्यविकल्पस्वभावत्वात्, परमार्थस्य प्रतिमास-
भेदेऽपि इत्युक्तं । विषयविषयिणोर्भिन्नकालत्वं त्रयक्षेऽपि समानं । अधिपरीतविप्रतिपत्तिरन्यत्रापि । दर्शन-
विकल्पयोः परमार्थैकतानत्वाभावे न किञ्चित्सिद्धं दृष्टस्यानिर्णयात् अदृष्टरूपत्वात् । अदृष्टनिर्णयस्य अपांशा-
दिविकल्पाविशेषात् ॥ ५० ॥

हिनस्त्यनभिसंधात् न हिनस्त्यभिसंधिमत् ।

बद्धघते तद्व्यापेतं चित्तं बद्धं न मुच्यते ॥ ५१ ॥

वृत्तिः—क्षणिकैकांतवादेऽभिसंधिमत् मारणाभिप्रायवत् । चित्तं तत्परिकल्पितरूपज्ञानं यत्नसदृशं तद्व्या-
पिनं न हिनस्ति न मारयति । यच्च हिनस्ति तदनाभिसंधात् अनभिप्रायवत् । बध्यते च कर्मणा तद्व्यापेतं ॥ ५१ ॥

तद्वचनयिरोधं दर्शयति--

अष्टशती-संतानादेरयोगात्, इति कर्तव्यतासु चिकीर्षोर्विनाशात् कर्तुरचिकीर्षत्वात् तदुभयविनि-
मुक्तस्य बंधात् तद्विनिर्मुक्तेश्च, यमनिषमादेरभिधेयत्वं कुर्वतो वा यत्किंचनकारित्वं ॥ ५१ ॥

अहेतुकत्वान्नाशस्य हिंसाहेतुर्न हिंसकः ।

चित्तसंततिनाशश्च मोक्षो नाष्टांगहेतुकः ॥ ५२ ॥

वृत्तिः-यो हिंसाया हेतुनिर्मितं नासौ हिंसकः प्राणवियोजकः कुतोऽहेतुकत्वान्नाशस्य । यदेतप्राणिनो
मरणनिमित्तं यच्च मोक्षस्तरन्युपगतः चित्तानां रूपविज्ञानक्षणानां संततित्तेरंतर्यं तस्य नाशः क्षयः प्रदीप-
निर्वाणरूपो वा । अष्ट अंगान्यवयवा यस्य स हेतुर्यस्यासौ अष्टांगहेतुकः । कानि तान्यष्टांगानि सम्यक्त्व-
संज्ञा-संज्ञि-वाक्कायकर्म-अंतर्न्यायाम-स्मृति-समाधिलक्षणानि । सोऽपि न स्यात् । कुतः स्वत एव-हेतुमंत-
रेणान्युपगतत्वात् ॥ ५२ ॥

अथ मतं स्वभावविनाशार्थं न निमित्तमस्माभिरिष्यते, किं तु विभागार्थमित्यत आह-

अष्टशती-अहेतुं विनाशमन्युपगम्य कस्य चिद् यदि हिंसकत्वं ब्रूयात् कथमविह्वलः ? तथा निर्वाणं
संतानसमूलप्रहरणलक्षणं सम्यक्त्वसंज्ञासंज्ञिवाक्कायकर्मोतर्न्यायामजावसृत्तिसमाधिलक्षणाष्टांगहेतुकं ? तदन्यो
ऽन्यं विप्रतिषेधात् ॥ ५२ ॥

विरूपकार्यारम्भाय यदि हेतुसमागमः ।

आश्रयिभ्यामनन्योऽसांविशेषादयुक्तवत् ॥ ५३ ॥

वृत्ति-विरूपकार्यं विभागज्ञानान्नः कपालादिस्तस्यारम्भस्तस्मै विरूपकार्यारम्भाय । यदि हेतोः
समागमः कारणापेक्षणं । तर्ह्यसौ विरूपकार्यारम्भ आश्रयिन्यामुत्पादविनाशान्यामनन्योऽभिन्नः । कुतः ? अविशे-
षादभेदात् । अविशेषेणाभेदो नोपलब्धिराश्रयिभ्यो यतः । अयुक्तवत् यथा ब्राह्मप्राहकाकारा सहायुतसिद्धिः ॥

चित्तविशेषरूपरसादिबद्धान् प्राशुत्पादादीनन्युपगम्य क्षणिकवादे दूषणमभाषि । साम्प्रतं तु तेषा-
मुत्पादादीनामसमयमेव दर्शयन्नाह-

अष्टशती-वित्तभागसंतानोत्पादनाय हेतुसन्निधिर्न प्रध्वंसाय पूर्वस्य स्वरसनिवृत्तेः इति चेत् ? स पुनरु-
त्तरोत्पादः स्वरसतः किं न स्यात् विनाशहेतुवत् । स्वरसोत्पन्नमपि तदनंतरभावित्वात् तेन व्यपदिश्यते ?
इति चेत् इतरत्र समानं । परमार्थस्तदहेतुकत्वं, प्रतिपन्नमिप्रायाविशेषेऽपि स्वतः प्रहाणवादी न शक्नोत्या-
त्मानं न्यायमार्गमनुकारयितुं सर्वदा विरूपकार्यत्वात् । सभागविसभागवत्कृत्ति प्रतिपन्नमिप्रायवशात्
समनुगच्छन् सहेतुकं विनाशं ततः किं नांजुजानीयात् । नच समनंतरक्षणयोर्नाशोत्पादौ पृथग्भूतौ मिथः
स्वाश्रयतो वा यौ समं सहेतुकेतरो स्तां । प्रत्यभिधानभेदेऽपि प्राह्मप्राहकाकारवत् स्वभावप्रतिबंधात् संज्ञाछंदमति-
स्मृत्यादिवत् सत्यपि भेदे समकालभाविनोः कथं सहकारी पुनरन्यतरस्यैव हेतुरहेतुर्वा कार्यरूपादेरिव कारणं ।
तस्मात्कार्यकारणोरुत्पादविनाशौ न सहेतुकाहेतुकौ सहभावादसादिवत् । न तस्य किंचिद्भवति । न भवत्येव
केवलीमिति चेत् भवत्येव केवलीमिति समानं । तस्मादयं विनाशहेतुर्भावमनावीकरोति न पुनरकिंचित्करः,
कार्योत्पत्तिहेतुर्वा, यद्यभावं न भावी कुर्यात् भाव करोतीति कृतस्य कारणायोगात्-अकिंचित्करः । तदतत्क-
रणादिविकल्पसंहतिरुभयत्र संदृशी ॥ ५३ ॥

स्कंधाः संततयथैव सवृत्तित्वात्संस्कृताः ।

स्थित्युत्पत्तिव्ययास्तेषां न स्युः स्वरविषाणवत् ॥ ५४ ॥

वृत्तिः—स्कंधा रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्कारस्तेषां संततपश्च कार्यकारणयोरविच्छेदाः । एवकारोऽयधारणार्थः । असंस्कृता एवापरमार्थी एव । कुतः ? संवृत्तिव्याप्तिव्याप्यत्वात् । अतस्तेषां स्थितिः । सदवस्थानमुत्पत्तिर्घटावस्था, विनाशः कपालादिरूपस्ते न स्युर्न भवेयुः खरविपाणत्रत् । यथा खरविपाणस्य स्थित्युत्पत्तिव्यया न सन्त्येवमेतेषां, अभावं प्रत्यविशेषात् । यत्पुनः संस्कृतं तपरमार्थसत् यथा स्वलक्षणम् । न तथा स्कंधाः संततपश्च । ततः स्थित्युत्पत्तिविपक्षिविरहस्ततोऽपि विभागसंतानोत्पत्तये विनाशहेतुरिति पोष्यते ॥

यस्य मिथ्यादृश उभयैकांतपक्षस्तन्निरासार्थमाह—

अष्टशती—रूपवेदना-विज्ञान-संज्ञा-संस्कारस्कंधसंततयोऽसंस्कृताः संवृत्तित्वात् । यत्पुनः संस्कृतं तपरमार्थसत् । यथा स्वलक्षणं । न तथा स्कंधसंततयः । ततः स्थित्युत्पत्तिविपक्षिविरहिताः । ततो वित्तभागसंतानोत्पत्तये विनाशहेतुरिति पोष्यते ॥ १४ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकांतोऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ १५ ॥

वृत्तिः—उभयैकात्म्यं नित्यानिर्लैकांतद्वयमयुक्तमंगीकर्तुं, कुतः ! मिथ्यादृशां तद्विरोधात् । अनाभिजाप्यमपि न युक्तमनेकांतवैरिणां ॥ १५ ॥

एकांतवादिपक्षं निरस्यनेकांतं समर्थयन्माह—

अष्टशती—नित्यत्वेतरेकांतद्वयमयुक्तमंगीकर्तुं विरोधात् युगपज्जीवितमरणवत् नित्यत्वानिजत्वान्यां । अत एवानभिजाप्यनित्ययुक्तं ? तदेकांतोऽनभिजाप्योक्तेरनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

नित्यं तत् प्रत्याभिज्ञानान्नाकस्मात्तदविच्छिदा ।

क्षणिकं कालभेदात्त बुद्ध्यसंचरदोषतः ॥ १६ ॥

वृत्तिः—तच्छब्देन तत्त्वमुच्यते प्रस्तुतत्वात् तत्त्वं कथंचिन्नित्यं प्रत्यभिज्ञानात् । वस्तुनः पूर्वापरकालव्याप्तिज्ञानं प्रत्याभिज्ञानं । यथा स एवायं देवदत्त इत्यादि । तस्मात्प्रत्यभिज्ञानात् । तस्य प्रत्यभिज्ञानस्य अविच्छिदा अविच्छेदोऽन्वयः । सोऽकस्मात् । अहेतोर्न भवति यस्मात् । न च नित्यत्वमेव । कालभेदात्परिणामवशात् क्षणिकं नस्वत् । त्वाहर्द्वयसकस्य नान्यस्य क्षणिकताणिकतादिकः । बुद्धेरसंचरदोषसंचरणमन्त्रापपन्नं स एव दोषस्तस्मात् । न हि एकं पदार्थं विज्ञायान्यस्य पदार्थस्य परिच्छित्तिः समवति । उभयैकति पुनः सुषटा ॥ १६ ॥

तदेव दर्शयति—

अष्टशती—तदेकांतद्वयेऽपि परामर्शप्रत्ययानुपपत्तेरनेकांतः । स्थित्यभावे हि प्रमातुरन्येन दृष्टं नापरः प्रत्यभिज्ञानमर्हति । संबन्धविशेषेऽपि पित्रेव पुत्रः सन्नप्यतिशयः घृथक्त्वं न निराकरोति । तदेवान्यत्रापि प्रत्यवमर्शाभावनिबन्धनमेकसंतत्या प्रत्यभिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानवलाञ्छिकसंततिरिति व्यक्तमितरेतराश्रयणमेतत् । न च पक्षतरे समानं स्थितेरनुभवात् । तद्विभ्रमकल्पनायामुत्पादविनाशयोरनाश्रयः । तयानुभवाविनिर्णयानुपलब्धेर्यथा स्वलक्षणं परिणीयते तत्रैतस्मात् । स्वभावाविनिर्माणेऽपि न संकलनं दर्शनधणांतरवत् । सत्यमेकांत एवायं दोषः । ततः क्षणिकं कालभेदात्, दर्शनप्रत्याभिज्ञानसमयोरभेदे तदुभयाभावप्रसंगात् । किंच पक्षद्वयेऽपि ज्ञानासंचारानुसंगात् अनेकांतसिद्धिः । अपोद्धारकल्पनया कथंचिज्जात्यंतरेऽपि वस्तुनि प्रत्यभिज्ञानादिनिबन्धने स्थित्यादयो व्यवस्थायन्ते । न च स्वभावभेदापलंभेऽपि जानात्वविरोधः संकलनप्रसंगानुसंगो चेत्सि प्राशामाहकाकारवत् ॥ १६ ॥

न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात् ।

व्येत्युदेति विशेषात्ते सहैकत्रोदयादेि सत् ॥ ५७ ॥

वृत्तिः—ऋथमनेकात् त्रयमेकस्मिन् संभवति? इति चेदत आह । सामान्यात्मना द्रव्यरूपेण नोदेति नोत्पद्यते न व्येति न विनश्यति कुतोऽन्वयात् सर्वपर्यायेष्वनुगतैकाकारेण वर्तनात् । व्यक्त रफुटमेतत् । विदेश्पात्पर्यायरूपेणोत्पद्यते विनश्यति च । तत्रार्हतः । सह युगपदेकत्रैकास्मिन् वस्तुनि । उदयादि सत्-उत्पाद-विनाशास्थितयः सत्यो विरोधाभावात् ॥ ५७ ॥

कथं य एवोत्पादः स एव विनाशो यावेव विनाशोत्पादौ तावेव स्थितिः ? इत्यत आह—

अष्टशती-चलाचलमकं वस्तु कृतकाकृतकाल्मकत्वात् । न हि चेतनस्य अन्यस्य वा सर्वयोत्पत्तिः सदादिसामान्यत्वभावेन सत एवातिशयांतरोपलंभात् घटयत् । कथंचिदुत्पादविगमात्मकत्वादिति योग्यं ॥५७॥

कार्योत्पादः क्षयो हेतोर्नियमाल्लक्षणात्पृथक् ।

न तौ जात्याद्यवस्थानादनपेक्षाः खपुष्पवत् ॥ ५८ ॥

वृत्तिः—योऽयं कार्यस्योत्पादः स एव हेतोरुपादानकारणस्य क्षयो विनाशो नियमान्निश्चयात् । लक्षणात्पुनः पृथग्-भिन्नौ स्वरूपभेदात् । जात्यदेरवस्थानात् सत्त्वप्रमेयत्वादिना न तौ भिन्नौ । कुतः ? तेन रूपेणैकत्वात् । अनपेक्षाः परस्परापेक्षामंतरेण ते स्थित्युत्पत्तिविनाशाः खपुष्पसमानाः । तस्मादेते कथंचित् परस्परमभिनाः कथंचिद्विनाश भवति ॥ ५८ ॥

लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह—

अष्टशती-कार्यकारणयोरुत्पादविनाशौ कथंचिद्विन्नौ भिन्नलक्षणसंबन्धित्वात् सुखदुःखवत् । स्याद-भिन्नौ तदभेदस्थितजातिसंख्यायात्मकत्वात् पुरुषवत् । उत्पादविगमप्रौढ्यलक्षणं स्याद्विन्न-अस्वलज्जाना-प्रतीतिरूपादिवत् । उत्पादः केवले नास्ति स्थितिविगमरहितत्वात् विपत्कुसुमवत् । तथा स्थिति-विनाशो प्रतिपत्तव्यौ ॥ ५८ ॥

घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयं ।

शोकप्रमोहमाध्यस्थं जनो याति सहैतुकम् ॥ ५९ ॥

वृत्तिः—अयं जनश्चित्तियार्थी यो घटार्थी स तस्मिन् भगने शोकं याति । यश्च मौल्यार्थी स तस्मिन्नुत्पन्ने हर्षं याति । यश्च सुवर्णार्थी च माप्यस्थं याति सुवर्णसद्भावात् । नचैतदहेतुकं किंतु सहैतुकमेव । तदेव सुवर्णद्वयं घटस्वरूपेण विनश्यति, तदेव मौलिस्वरूपेणोत्पद्यते, सुवर्णस्वरूपेणानुगतैकाकारस्वरूपेण तिष्ठति । एवं सर्वं वस्तु ॥ ५९ ॥

अष्टशती-प्रतीतिभेदमित्यं समर्थयते-घटं भंक्त्वा मौलिनिर्वृतने घटमौलिसुवर्णार्थी तन्ना-शोत्पादस्थितिषु विषादहर्षौदासीन्यस्थितिमय जनः प्रतिपद्यत इति । निर्हेतुकत्वे तदनुपपत्तेः ॥ ५९ ॥

पुनरपि लोकोत्तरदृष्टान्तेन पोषयति—

पयोवृत्तो न दध्यत्ति न पयोऽस्ति दधिष्वतः ।

अगारसवृत्तो नोभे तस्मात्तत्त्वं त्रयात्मकं ॥ ६० ॥

वृत्तिः—यस्य पयो-दुग्धमेवाहं मुञ्ज इति व्रतं नियमः, नासौ दध्यत्ति-दधि मुंके । यस्य च दध्यहं मुञ्ज इति व्रतं नासौ पयोऽस्ति-दुग्धं मुंके । यस्य बागोरसमहं मुंज इति व्रतं नासौमुमयमंति । कुतः नोपपत्तेः तैक्यैकेत्वात् । दुग्धव्रतस्य दधिरूपेणाभावात् । दधिव्रतस्य पयो-रूपेणाभावात् । अगारसव्रतस्य

दधिदुग्धरूपेणाभावात् । तस्मात्तत्त्वं वस्तु प्रयात्मकं स्थित्युत्पत्तिव्यात्मकं सुघटमेतदनेकाति जैनमते इति स्थितम् ॥ ६० ॥

अष्टसती—लोकोत्तरदृष्टानेनापि तत्र प्रतीतिनानात्वं विनाशोत्पादस्थितिसाधनं प्रत्याययति । दधिपयोगोरसत्रतानां क्षीरदधुमयवर्जनात् क्षीरात्मना नश्यद्व्यात्मनोत्पद्यमानं गोरसस्वभावेन तिष्ठतीति । तस्मात्तत्त्वं प्रयात्मकं ॥ ६० ॥

इति आप्तमीमासाभाष्ये तृतीय-परिच्छेदः ।

श्रुति—द्रव्यपर्यायरूपं तत्त्वं व्यवस्थाप्य नैयायिकवैशेषिकमतमाशङ्क्य दूषयितुक मः प्राह—

कार्यकारणनानात्वं गुणगुण्यन्यताऽपि च ।

सामान्यतद्बदन्यत्वं कैकातिन यदीष्यते ॥ ६१ ॥

वृत्तिः—कार्यं घटादिरूपं कारणं मृत्पिण्डादिकं तयोर्नानात्वं भेद इष्यते चेत् ? गुणो रूपादिर्गुणी द्रव्यं तयोरपि यद्यन्यतेष्यते सर्वथा भेद इष्यते ? सामान्यं बुद्ध्यभिधानप्रवृत्तिच्छक्षणं तद्ब्रह्मसामान्यवत्-न्यक्तयः, तयोश्च यद्यन्यतेष्यते सर्वथैकातेन ? ॥ ६१ ॥

तदानीं किं स्यादत आह—

अष्टशती—अवयवगुणसामान्यतद्बदो व्यतिरेकैकांतमाशङ्क्य प्रतिविधत्ते ॥ ६१ ॥

एकस्यानेकश्रुतिर्न भागाभावाद्ब्रह्मि वा ।

भागित्वाद्वाऽस्य नैकत्वं दोषा वृत्तेरनाहते ॥ ६२ ॥

श्रुतिः—एकस्यावयव्यादेः कार्यस्य घटादेरनेकेषु स्वारंभकावयवेषु वृत्तिवर्तनं सा न स्यात् । कुतः ? भागाभावात् निरवयवत्वात् । अवयविनो अर्थे वर्तन्ते अवयवबहुत्व स्यादनिष्ट चैतत् । यथास्य भागाः परि कल्प्यन्ते, एवं सति नैकत्वगस्य भागित्वात् । तस्मादनाहते मते श्रुतिविकल्पस्य सर्वात्मनैकदेशेन दोष एव । आहते पुनर्मते सर्वे युक्तमनेकांतात् ॥ ६२ ॥

पुनरपि भेदपक्षे दूषणमाह—

अष्टशती—एकमनेकत्र वर्तमानं प्रत्यधिकरणं— न तावदेकदेशेन निष्प्रदेशत्वात् । नापि सर्वात्मना अवयव्यादिवहुत्वप्रसंगात् । अथापि कथंचित्प्रदेशवत्त्वं तत्रापि श्रुतिविकल्पोऽनवस्था च । तदेकत्वमेव न स्यात् । नाय प्रसंगो ऽनेकाते कथंचित्तादात्म्यात् वैशवेदकाकारज्ञानवत् ॥ ६२ ॥

देशकालविशेषेऽपि स्याद्भूतिर्युतसिद्धवत् ।

समानदेशता न स्यात् भूर्तकारणकार्ययोः ॥ ६३ ॥

वृत्तिः—देशः क्षेत्रं कालः समयादिकः तयोर्विशेषो भेदस्तिरिन्नपि तयोरवयववावयविनोर्या श्रुतिवर्तनं स्यात् युतसिद्धानामिव पृथग्भिन्नानामिव युतसिद्धवत् घटपटादिवत् इत्यर्थः । अन्यच्च समानदेशता न स्यात् तयोरवयववावयविनोरेकस्मिन्नवस्थानं न स्यात् भूर्तिमत्त्वात् यथा खरकरभयोः ॥ ६३ ॥

पुनरपि भेदवादिनं प्रति दूषणमाह—

अष्टशती—तस्मादांगायादेरत्यंतभेदादेशकालविशेषेणापि श्रुतिः प्रसज्येत । घटश्रुतिरिति रनेकांतिकत्वमित्ययुक्तं तद् व्यतिरेकैकांतान्म्युपगमात् । अवयववावयविनोः समानदेशश्रुतिरिति मत्वात् खरकरभवत् ॥ ६३ ॥

आश्रयाश्रयिभावान्न स्वातंत्र्यं समवायिनां ।

इत्युक्तः स संबंधो न युक्तः समवायिभिः ॥ ६४ ॥

वृत्तिः—स्वातंत्र्यं स्वप्रधानता तेषां नास्ति । कुतः ? आश्रयाः स्वारंभकावयवा आश्रयी अवयवी कार्या-
दिस्वयोर्भावस्तस्मात् । यस्मात् आश्रयमंतरेण नाश्रयी वर्तते नाश्रयिणमंतरेणाश्रयः परस्परप्रतिबंधात् । तस्मान्न
कालादिभेदेन वृत्तिस्तेषां समवायिनां कार्यकारणानामिति चेदत्रोत्तरमाह । सोऽयुक्तः संबंधः समवायिभिः
सह न युक्तः, समवायसंबंधः परैरिष्टः कार्यकारणादिभिः सह स न घटते विचार्यमाणायोगात् । अनवस्था-
दिदोषादिति ॥ ६४ ॥

तदेव विघटयन्नाह—

अष्टशती—कार्यकारणादीनां परस्परं प्रतिबंधात् कुतः स्वातंत्र्यं यतो देशकालादिभेदेन वृत्तिः ? इति
चेत् समवायस्य समवायांतरेण वृत्तौ अनवस्थाप्रसंगात् । स्वत एव वृत्तौ द्रव्यादेस्ताथापत्तेरसंबद्धः समवायः
कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तते यतः पृथक् सिद्धिर्न स्यात् ॥ ६४ ॥

सामान्यं समवायश्चाप्येकैकत्र समाप्तिः ।

अंतरेणाश्रयं न स्यान्नाश्रोत्पादिषु को विधिः ॥ ६५ ॥

वृत्तिः—सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नकारणं । समवाय इहेदं प्रत्ययलक्षणं । एकैकत्र एकस्मिन्नवयवे व्यक्तौ
वा । समाप्तिः समाप्तेर्व्यवस्थितत्वादित्यर्थः । आश्रयमंतरेण यस्मात्तयोरवस्थानं नास्ति । एवं सति नाश्रो-
त्पादा विद्यन्ते येषां तेषु नाश्रोत्पादिषु खण्डमुण्डघटपटादिषु को विधिः कः क्रमः ? किंतु न कश्चिदीप स्यात् ॥
पुनरपि संबंधस्य दूषणमाह—

अष्टशती—प्रत्येकं परिसमाप्तेराश्रयाभावे सामान्यसमवाययोरसंभवादुत्पत्तिविपत्तिमत्सु कथं
वृत्तिः—उत्पित्सु प्रदेशे प्राङ् नासीत् नान्यतो याति, स्वयमेव पश्चाद्भवति स्वाश्रयविनाशे च नश्यति
प्रत्येकं परिसमाप्तं चेति व्याहृतमेतत् ॥ ६५ ॥

सर्वयाऽनभिसंबंधः सामान्यसमवाययोः ।

ताभ्यामर्थो न संबद्धस्तानि त्रीणि खपुष्पपत् ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—सामान्यसमवाययोः परस्परेण सर्वया सर्वकारेणानभिसंबंधोऽसंयोगोऽतस्तान्यां सामान्यसम-
वायान्यां अर्थो गुणगुण्यादिर्न संबद्धो न लज्जनाऽतस्तानि त्रीण्यपि सामान्यसमवायार्थरूपाणि खपुष्पसमानानि ॥
सत्यमेवैतत् समवायादीनां दोषः । अस्माकं पुनः परमाणूनामेकांतानान्यत्वमिच्छतां न दोष
इत्यत्र दूषणमाह—

अष्टशती—सामान्यसमवाययोः परस्परतः स्वसंबंधासंभवात् तान्यामर्थो न बद्धः, ततस्त्रीण्यपि
नार्यानां विभ्रयुः कूर्मरोमादिवत् ॥ ६६ ॥

अनन्यतैकांतेऽणूनां संघातेऽपि विभागवत् ।

असंहतत्वं स्याद्भूर्तचतुष्कं भ्रांतिरेव सा ॥ ६७ ॥

वृत्तिः—परमाणूनां द्वितीयविभागरहितानां संघातेऽपि प्रचयेऽपि असंहतत्वं पृथक्त्वं स्यात् विभागवत्,
यथा घटपटयोः । नान्यत्ताऽनन्यता सैयैकांतस्मिन् परमाणूनां । अन्यथा स्वरूपेण परिणामायोगात्, एकदेशेन
सर्वात्मना वा तथा वृत्तिविरोधात् । सहस्राणुमात्रपिंडप्रसंगादणोः । अस्मात्प्रैविरलत्वं प्रयिकलत्वं, अणूनां
ततो धारणाकर्तृणादयो न स्युः । भूतानां पृथिव्यादीनां चतुर्णां भावश्चतुष्कं सा भ्रांतिः स्यात्—भूतचतुष्टयं
भ्रांतं स्यादित्यर्थः ॥

सन्ध्याय नैतःप्रमाणं भावात् [!] पुनरपि दृषणमाह—

अष्टशती—कार्यकारणादेरभेदैकाते धारणाकर्षणादयः परमाणूनां संघातेऽपि माभून् न विभागवत् । नाहितोऽपि विशेषः तेषां विभागकांतं निराकरोति । तत्र एवान्यत्रापि नेष्यते पृथिव्यादि भूतचतुष्टयस्थिनिरेवं विभ्रममात्र प्राप्नोति । शृङ्खाददोष इति चेत् न प्रत्यक्षादिविरोधात् ॥ ६४ ॥

कार्यभ्रांतिरेणुभ्रांतिः कार्यलिङ्गं हि कारणं ।

उभयाभावतस्तत्स्थं गुणजातीतरञ्च न ॥ ६८ ॥

वृत्तिः—अणूनां यदेतत्कार्यं स्थूलघटपटादिकं तस्य यदि भ्रांतिर्विभ्रमस्तदानौ कार्यभ्रांतिरेणुनामपि भ्रांतिः । यतः कार्यलिङ्गं कारणं कार्यद्वारेण कारणस्यावगमो नान्यथा, अतोऽन्यतराभावे उभयोरप्यभावोऽपि नाभावनियमात् । उभयाभावाच्च तयोः स्थितं गुणो रूपादिः, जातिः सामान्यं इतरञ्च क्रिया एतत्समुदितं न स्यात् । न चेतदिष्टं सर्वप्रमाणप्रसिद्धत्वात् ॥ ६६ ॥

अष्टशती—चक्षुरादिवुद्धौ स्थूलैकाकारः प्रतिभासमानः परमाणुभेदैकांतवाद् प्रतिहृति तद्विपरीतानुपपत्तिर्वा तत्रैतत्त्वात् । भ्रातैकत्वादिप्रतिपत्तिरिति तत्र परमाणूनां चक्षुरादिवुद्धौ स्वल्पमन-
र्पयतां कार्यलिङ्गाभावात् । तच्च भावाभ्युपगमानुपपत्तेस्तद्द्रव्याभावात् वृत्तयो जातिगुणक्रिया न स्युः, व्योम-
कुसुमसौरभवत् ॥ ६८ ॥

एकत्वेऽन्यतराभावः शेषाभावोऽविनाशुवः ।

द्वित्वसंख्याविरोधश्च संवृतिश्चेन्मृषैव सा ॥ ६९ ॥

वृत्तिः—कार्यकारणयोरैकत्वे द्वयोर्मध्येऽन्यतराभावस्तस्य चाभावे द्वितीयस्य चाभावः । कुतः ! अवि-
नाभावानियमात् । न ह्येकमंतरेणापरं भवति । द्वित्वमिति च या संख्या तस्याश्च विरोधोऽघटना । अथ
मत संख्या सर्व युक्तं ! सा संवृतिर्नृषैव । व्यलीकैव ततो न किञ्चित् स्यात् बंध्यासुतपरिकल्पितरूप-
व्यावर्णनवत् ॥ ६९ ॥

उभयैकांतवादिनं प्रत्याह—

अष्टशती—आश्रयाश्रयिणोरैकत्वे तदन्यतराभावस्तत्र शेषाभावस्तत्रभावाविनाभावित्वात् बंध्यासुत
रूपसंस्थानवत् । तथा च सति द्वित्वसंख्यापि न स्यात् । तत्र संवृतिरूपना शून्यता नातिवर्तते पर-
मार्थविपर्ययाद् व्यलीकवचनार्थवत् ॥ ६९ ॥

विरोधात्तौभयैकात्म्यं स्याद्वादन्त्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकांतेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ७० ॥

वृत्तिः—अवयवावर्थाव्यतिरेकाव्यतिरेकैकांतौ न यौगपदेन संभविनी विरोधात्-स्ववचनविरोधात् ।
अनभिलाष्यैकांतोऽपि न संभवति । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित् तथाभावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

तथैव स्पष्टयति—

अष्टशती—अवयवतरादीनां व्यतिरेकाऽव्यतिरेकैकांतौ न वै यौगपदेन संभविनी विरोधात् ।
तथानभिलाष्यतैकांते स्ववचनविरोधः तदभिलाष्यत्वात् । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित्तथा-
भावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः ।

परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावतः ॥ ७१ ॥

आश्रयाश्रयिभावान्न स्वातंत्र्यं समवायिनां ।

इत्युक्तः स संबंधो न युक्तः समवायिभिः ॥ ६४ ॥

वृत्तिः—स्वातंत्र्यं स्वप्रधानता तेषां नास्ति । कुतः ? आश्रयाः स्वारंभकावयवा आश्रयी अवयवी कार्या-
दिस्तयोर्भावस्तस्मात् । यस्मात् आश्रयमंतरेण नाश्रयी वर्तते नाश्रयिणमंतरेणाश्रयः परस्परप्रतिबंधात् । तस्मान्न
कालादिभेदेन वृत्तित्तेषां समवायिनां कार्यकारणानामिति चेदत्रोत्तरमाह । सोऽयुक्तः संबंधः समवायिभिः
सह न युक्तः, समवायसंबंधः परैरिष्टः कार्यकारणादिभिः सह स न घटते विचार्यमाणायोगात् । अनवस्था-
दिदोषादिति ॥ ६४ ॥

तदेव विघटयन्नाह—

अष्टशती—कार्यकारणादीनां परस्परं प्रतिबंधात् कुतः स्वातंत्र्यं यतो देशकालादिभेदेन वृत्तिः ? इति
चेत् समवायस्य समवायांतरेण वृत्तौ अनवस्थाप्रसंगात् । स्वत एव वृत्तौ द्रव्यादिस्ताथापत्तरसंबद्धः समवायः
कथं द्रव्यादिभिः सह वर्तत यतः पृथक् सिद्धिर्न स्यात् ॥ ६४ ॥

सामान्यं समवायश्चाप्येकैकत्र समासितः ।

अंतरेणाश्रयं न स्यान्नाश्रोत्पादिषु को विधिः ॥ ६५ ॥

वृत्तिः—सामान्यं भिन्नेष्वभिन्नकारणं । समवाय इहेदं प्रत्ययलक्षणं । एकैकत्र एकस्मिन्नवयवे व्यक्तौ
वा । समासितः समासेत्यवस्थितत्वादित्यर्थः । आश्रयमंतरेण यस्मात्तयोरवस्थानं नास्ति । एवं सति नाश्रो-
त्पादा विद्यंते येषां तेषु नाश्रोत्पादिषु खण्डमुण्डघटपटादिषु को विधिः कः क्रमः ? किंतु न कश्चिदीप स्यात् ॥
पुनरपि संबंधस्य दूषणमाह—

अष्टशती—प्रत्येकं परिसमासेराश्रयाभावे सामान्यसमवायोरसंभवादुत्पत्तिविपत्तिमत्सु कथं
वृत्तिः—उत्पत्तिप्रदेशे प्राह नासीत् नान्यतो याति, स्वयमेव पश्चाद्भवति स्वाश्रयविनाशे च नश्यति
प्रत्येकं परिसमाप्तं चेति व्याहृतमेतत् ॥ ६५ ॥

सर्वयाऽनभिसंबंधः सामान्यसमवाययोः ।

ताभ्यामर्थो न संबद्धस्तानि त्रीणि खपुष्पपद् ॥ ६६ ॥

वृत्तिः—सामान्यसमवाययोः परस्परेण सर्वथा सर्वप्रकारेणानभिसंबंधोऽसंयोगोऽतस्ताभ्यां सामान्यसम-
वायाम्नां अर्थो गुणगुण्यादिर्न संबद्धो न लज्जाऽतस्तानि त्रीण्यपि सामान्यसमवायार्थरूपाणि खपुष्पसमानानि ॥
सत्यमेवैतत् समवायादीनां दोषः । अस्माकं पुनः परमाणूनामेकातेनानन्यत्वमिच्छतां न दोष
इत्यत्र दूषणमाह—

अष्टशती—सामान्यसमवाययोः परस्परतः स्वसंबंधासंभवात् ताभ्यामर्थो न बद्धः, ततस्त्रीण्यपि
नामानं विभूयुः कूर्मरोमादिवत् ॥ ६६ ॥

अनन्यत्वेकांतेऽणूनां संघातेऽपि विभागवत् ।

असंहतत्वं स्याद्भूतचतुष्कं भ्रातिरेव सा ॥ ६७ ॥

वृत्तिः—परमाणूनां द्वितीयविभागरहितानां संघातेऽपि प्रचयेऽपि असंहतत्वं पृथक्त्वं स्यात् विभागवत्,
यथा पटपटयोः । नान्यताऽनन्यतासैवैकांतस्तस्मिन् परमाणूनां । अन्यथा स्वरूपेण परिणामायोगात्, एकदेशेन
सर्वात्मना वा तथा वृत्तिविरोधात् । सहस्राणुमात्रपिंडप्रसंगादणोः । तस्मात्त्रैपिरलत्वं प्रविकलत्वं, अणूनां
ततो धारणाकारणादयो न स्युः । भूतानां पृथिव्यादीनां चतुर्णां भावश्चतुष्कं सा भ्रातिः स्यात्—भूतचतुष्टयं
भ्रातं स्यादित्यर्थः ॥

सत्यमत्र नेतःप्रामाणं भावात् [!] पुनरपि दूषणमाह—

अष्टशती—कार्यकारणोद्वेगैर्देहात् धारणाकर्षणादयः परमाणूनां संचातेऽपि माभून्-
निभागतत् । नाहितोऽपि विशेषः तेषां विभागं क्रांतं निराकरोति । तत्र एवान्यत्रापि नेष्यते पृथिव्यादि
भूतचतुष्टयविशेषं विभ्रममात्रं प्राप्नोति । शब्दाददोष इति चेत् न प्रत्यक्षादिविरोधात् ॥ ६४ ॥

कार्यभ्रातेरणुभ्रांतिः कार्यलिङ्गं हि कारणं ।

उभयाभावतस्तस्त्वं गुणजातीतरश्च न ॥ ६८ ॥

वृत्तिः—अणूनां यदेतत्कार्यं स्थूलव्यष्टपटादिकं तस्य यदि भ्रातिर्विभ्रमस्तदानां कार्यभ्रातेरणुनामपि
भ्रांतिः । यतः कार्यलिङ्गं कारणं कार्यद्वारेण कारणस्यावगमो नान्यथा, अतोऽन्यतराभावे उभयोरप्यभावोऽपि
नाभावनियमात् । उभयाभावाच्च तयोः स्थितं गुणो रूपादिः, जातिः सामान्यं इतरश्च क्रिया एतन्ममुदितं न
स्यात् । न चेतदिष्टं सर्वप्रमाणप्रसिद्धत्वात् ॥ ६६ ॥

अष्टशती—चक्षुरादियुद्धौ स्थूलैरङ्गकारः प्रतिभाममानः परमाणुभेदैकान्नाद प्रतिहृति
तद्विपरीतानुपपत्तिश्च तत्रैतत्स्यात् । भ्रातैकत्वादिप्रतिपत्तिरिति तत्र परमाणूनां चक्षुरादियुद्धौ स्वल्पमन-
र्पयतां कार्यलिङ्गाभावात् । तत्रभावाभ्युपगमानुपपत्तस्तद्द्वयाभावात् वृत्तयो जातिगुणक्रिया न स्युः, व्योम-
कुसुमसौरभवत् ॥ ६८ ॥

एकत्वेऽन्यतराभावः शेषाभावोऽविनाशुवः ।

द्वित्वसंख्याविरोधश्च सृष्टिश्चेन्मृपैव सा ॥ ६९ ॥

वृत्तिः—कार्यकारणणोरैकत्वे द्वयोर्मध्येऽन्यतराभावस्तस्य चाभावे द्वितीयस्य चाभावः । कुतः ? अवि-
नाभावानियमात् । न ह्येकमतरेणापरं भवति । द्वित्वमिति च या संख्या तस्याश्च विरोधोऽघटना । अथ
मतं सृष्ट्या सर्वं युक्तं सा सृष्टिर्मृपैव । व्यलीकैः ततो न किञ्चित् स्यात् बंध्यामुतपरिष्कारितरूप-
व्यावर्णनवत् ॥ ६९ ॥

उभयैकांतवादिनं प्रत्याह—

अष्टशती—आश्रयाश्रयिणोरैकत्वे तदन्यतराभावस्ततः शेषाभावस्तस्मात्तानाभिवाचित्वात् ध्वन्यामुत
रूपसंस्थानवत् । तथा च सति द्वित्वसंख्यापि न स्यात् । तत्र सृष्टिर्नल्पना शून्यता नातिवर्तने पर-
मार्थनिर्पर्ययाद् व्यलीकवचनार्थवत् ॥ ६९ ॥

विरेधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्त्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ७० ॥

वृत्तिः—अवयवावर्थाव्यतिरेकाव्यतिरेकैकानौ न यौगपचेन संभविनौ विरोधात्-स्ववचनाविरोधात् ।
अनभिलाष्यैकातोऽपि न संभवति । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित् तथाभावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

तथैव स्पष्टयति—

अष्टशती—अवयवतरादीनां व्यतिरेकाऽव्यतिरेकैकानौ न वै यौगपचेन संभविनौ विरोधात् ।
तथानभिलाष्यतैकाते स्ववचनविरोधः तदभिलाष्यत्वात् । स्याद्वादाम्युपगमे तु न दोषः कथञ्चित्तथा-
भावोपलब्धेः ॥ ७० ॥

द्रव्यपर्याययोरैक्यं तयोरव्यतिरेकतः ।

परिणामविशेषाच्च शक्तिमच्छक्तिभावतः ॥ ७१ ॥

वृत्तिः—कारणं गुणी सामान्य वस्तु द्रव्यमित्युच्यते, कार्यं गुणो विशेषः पर्याय इत्युच्यते, तयोरैक्यमेकैत्वं कुतस्तयोरव्यतिरेकतः द्रव्यपर्याययोरव्यतिरेकोपलंभात् । एतेनास्य हेतोः प्रतिज्ञार्थैकदेशासिद्धत्वं प्रत्युक्तम् । परिणामः—कारणस्यान्यथाभावः वागोचराऽतीतस्तस्य विशेषश्च तस्मात्परिणामविशेषाच्च तयोरैक्यं । शक्तयो विद्यन्ते यस्य तच्छक्तिमत्-द्रव्यं परिणामि । प्रतिनियतकार्यसम्पादनसामर्थ्यविशेषाः शक्तयो यथा घृतादेः स्नेहतरपणबृहणादयः । तयोर्भावस्तस्मात् तयोरैक्यमिति धेदितव्यं ॥७१॥

- कर्षाचद्वेदनिरूपणार्थमाह—

संज्ञासंख्याविशेषाच्च स्वलक्षणविशेषतः ।

प्रयोजनादिभेदाच्च तन्नानात्वं न सर्वथा ॥ ७२ ॥

वृत्तिः—संज्ञा नाम, संख्या एकादिका, तयोर्विशेषो भेदस्तस्मात्तयोर्नानात्व भेदः । दृश्यते च संज्ञाभेदः ऊढाऽत्र वधुः प्रमदा कामिनी क्रोधवती भामा । द्विवादेकत्व संख्योभेदोऽपि प्रतीतः । स्वमसाधारणं लक्षण स्वरूपं यस्य स चासौ विशेषस्तस्मात्तयोर्नानात्वं । तथा च द्रव्येणान्यत्प्रयोजनं पर्यायेणान्यत् शृक्षपत्रपुष्पवत् ॥

अपेक्षानपेक्षेकातप्रतिक्षेपार्थमाह—

अष्टसती—यत्प्रतिभासभेदोऽपि अव्यतिरिक्तं तदेकं यथा चेशवेदकज्ञानं रूपादिद्रव्यं वा । तथा च द्रव्यपर्यायी न व्यतिरिच्येते तदन्यतरापयेऽर्थस्यानुपपत्तेः । उपयोगविशेषाद्द्रुप्रादिज्ञाननिर्भासभेदः स्वविययैकत्वं न वै निराकरोति सामिर्भेदोऽपि युगपदेकार्थोपनिबद्धविशदेतरज्ञानवत् । तदेवं सति विरोधाद्युपलंभश्चतुरस्रधियां मनो मनागपि न प्रीणयति । वर्णादिरप्यभावप्रसंगात् एकत्वानकत्वैकांतौ चान्योऽन्यं विजयेते भावस्वभावप्रतिबधनात् । यत्परस्परविविक्तस्वभावपरिणामसंज्ञासंख्याप्रयोजनादिकं तद्विलक्षणं, यथा भेदादि, तथा च द्रव्यपर्यायी । विरुद्धधर्माप्यासास्खलद्बुद्धिप्रतिभासभेदाभ्यां वस्तुस्वभावभेदसिद्धेः—अन्यथा नानैकं जगत्स्यात् तदभ्युपगमप्रकारांतरासभवात् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

इत्यातमीमांसाभाष्ये चतुर्थः परिच्छेदः

यद्यपेक्षिकसिद्धिः स्यान्न द्वये व्यवतिष्ठते ।

अनापेक्षिकसिद्धौ च न सामान्यविशेषता ॥ ७३ ॥

वृत्तिः—अपेक्षेन प्रयोजनमेवामर्थानां सिद्धिर्निष्पत्तिनिश्चितिर्वा । अथवाऽऽपेक्षिकी चासौ सिद्धिश्च सा यदि स्यात् । कार्यकारणादि युगपद्द्वयं न व्यवतिष्ठते न घटते । एकैकस्य प्रतिहतत्वात् । यदि पुनरनापेक्षिकसिद्धिस्तस्यामभ्युपगम्यमानार्थां सामान्यं च विशेषश्च तयोर्भावः सामान्यविशेषता सा न स्यात्-न भवेत् । तस्मात्स्वरूपेण स्वत एव सिद्धेन भवितव्यं । धर्मिधर्मभावश्च परस्परापेक्षः ॥ ७३ ॥

उभयैकांतं दर्शयन्नाह—

अष्टशती—कारिकाद्वयेन सामान्यविशेषात्मानमर्थं संद्वन्द्य तत्रापेक्षानपेक्षेकातप्रतिक्षेपायाह—

तयोरन्योन्योपक्षेकांते स्वभावतः प्रतिष्ठितस्यैकतरस्याप्यभावेनान्यतराभावात् उभयं न प्रकल्पेत । दूरसन्नभावयोरपि स्वभावरिविषयविशेषाभावे समानदेशादेरप्यमात्रप्रसंगात् । तदिमौ स्वभावतः स्ता । अन्यथेतरतराश्रयदोषानुगंगादनपेक्षापक्षेपि नान्वयव्यतिरेकी स्यातां, भेदाभेदयोरन्योन्यापेक्षात्मकत्वात् विशेषेतरभावस्य ॥ ७३ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविधिर्षा ।

अवाच्यतैकानिऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ७४ ॥

वृत्तिः—अपेक्षानपेक्षैकानोभय नास्ति विरोधात् । नाप्यवाच्यमत्रान्यत्वेनापि वाच्यन्वात् ॥ ७४ ॥

तयोरेकांतं दर्शयन्नाह—

अष्टशती—अनन्तरैकान्तयोर्मुग्गपदिवक्षा माभूत् विप्रतीयेधात्, सदमदैकांततत् । ताथानभिधेयवैकान्ति-
ऽपीति कृतं विस्तरेण ॥ ७४ ॥

धर्मधर्म्यविनाभावः सिद्धयत्यन्योऽन्यवोक्षया ।

न स्वरूपं स्वतो ज्ञेयत् कारकज्ञापकांगवत् ॥ ७५ ॥

वृत्तिः—क्रममापि पिंडादिकार्ये सहभावी रूपादिगुणो विसदृशपरिणामलक्षणध विज्ञेयो धर्मोऽत्र
कथ्यते । कारणादिव्यपदेशं द्रव्यं धर्मी । स्वधर्मोपेक्षया द्रव्यस्य धर्मिन्यपदेशः । स्वधर्म्योपेक्षया च रूपादेरच
धर्मिन्यपदेशस्तयोर्योऽविनाभावोऽन्यभिचारोऽवश्यं सोऽन्योऽन्योपेक्षया भिद्यति मासते उत्पद्यते वा । एतत्-
पमत्ताधारणं रूपं तयोर्न परतः । कुनः ? यस्मात्स्वत एव तस्तिष्यति । यथा कारकज्ञापकांगे कारकक्रियायां
अंगं ज्ञापकक्रियाया अंगं निबंधनं तयोरेव तद्वत्, कर्तृकर्मकयोप्यमौधकददित्यर्थः । अप्यत्र अंगान्दो विज्ञेययो
द्रव्यः, यथा कर्मकर्तृन्यपदेशाविनाभावो बोध्यबोधरूपापदेशाविनाभावश्च सिष्यत्यन्योन्यापेक्षयैवमत्रापीत्यर्थः ।

उपेत्येत्त्वं व्यवस्थाप्योपायतत्त्वव्यवस्थापनार्थमाह—

अष्टशती—न केवलं सामान्यविशेषयोः स्वलक्षणमपेक्षितपरस्पराविनाभावलक्षणं स्वतःसिद्धलक्षणं,
अपि तु धर्मधर्मिणोरपि, कर्मकर्तृबोध्यबोधकयत् ॥ ७५ ॥

इत्यात्ममीमांसाभाष्ये पंचमः परिच्छेदः ।

सिद्धं चेद्हेतुतः सर्वं न प्रत्यक्षादितो गतिः ।

सिद्धं चेदागभात्सर्वं विरुद्धार्थमतान्यपि ॥ ७६ ॥

वृत्तिः—यदि सर्वं हेतुतो निमित्तास्तिद्वयगतं तर्हि प्रत्यक्षादितः प्रत्यक्षागमनिर्देर्गतिरवगमो न स्यात् ।
दृश्यते चैद्विषयकस्याशानपानादरेष्यत्वात्तद्विषय मलयकास्मीरादेरन क्रमेण प्रत्यक्षादान्तोपदेशतश्च गतिरिति ॥
अप्यागमादान्तोपदेशात्सर्वं चेष्यते ततो निरुद्धार्थानि यानि मतानि तान्यपि सिद्धिमुपगच्छेत्पुरिति ॥ ७६ ॥

उभयैकात्म्यैकांतं निराकर्तुमाह—

अष्टशती—उपेत्येत्त्वं व्यवस्थाप्य-उपायतत्त्वं व्यवस्थाप्यते—

गुक्त्या यन्न घटामुपैति तदहं दृष्टापि न धर्ये इत्यादेरेकांतं तस्य बहुचं दर्शनात् प्रत्यक्षतद्वत्तास्यो-
रपि व्यवस्थितिः—अनुमानात् अन्यया संकरन्यतिकरोपपत्तेः । कथंचित्साक्षात्कारणमंतरेण न क्वचिदनुमानं
किं पुनः शास्त्रोपदेशः—नचैतं शुक्तिनिरोधः, परस्पराविरुद्धार्थतत्त्वसिद्धिप्रमेगात् । न हि प्रत्यक्षानुमानान्या-
मंतरेणोपदेशं ज्योतिर्शानादिप्रतिपत्तिः ॥ ७६ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविधिर्षा ।

अवाच्यतैकानिऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ७७ ॥

वृत्तिः—उभयैकांतत्वं नास्ति विरोधात् । अवाच्यमपि न ॥ ७७ ॥

पुनरप्येकांतनिरूपणार्थमाह—

अष्टशती-युक्तातीरकांतद्वयाम्युपगमोऽपि मास्मभूत्-विरुद्धयोरिक्त्र सर्वथाऽसंभवात् । तदवाप्यत्वे
ऽपि पूर्ववत् ॥ ७७ ॥

वक्तृयनाप्ते यद्देतोः साध्यं तद्देतुसाधितं ।

आप्ते वक्तुरि तद्वाक्यात् साध्यमागमसाधितं ॥ ७८ ॥

वृत्तिः-यो यत्राधिसंवादकः स तत्राप्तः । ततः परोऽनाप्तः अनाप्ते वक्तुरि तत्त्वस्योपदेष्टरि हेतोरनु-
मानाद्यत्साध्यं शक्याऽभिप्रेतं प्रसिद्धं तद्देतुसाधितं-लिंगात्प्रतिपादितं । आप्ते वक्तुरि वाक्याद्वचनाद्यत्साध्यं
तदागमसाधितं प्रवचनप्रतिपादितं प्रमाणभूतं प्रवचनं हि सत् । अनाप्ते पुनर्विसेवादकं तस्माद्धेतुमंतरेण
न तत्सेत्स्यति ॥ ७८ ॥

अंतस्तत्त्वमेव तर्कमिति येना मतं तन्निराकरणायाह—

अष्टशती-यो यत्राधिसंवादकः स तत्राप्तः । ततः परोऽनाप्तः । तत्त्वप्रतिपादनमसंवादः तदर्थज्ञानात् ।
तेनातींद्रिये जैमिनिः-अन्यो वा स्तुतिमात्रावलंबी नैवाप्तः तदर्धापरिज्ञानात्तायागतवत् । न हि तादृशातींद्रि-
यार्थज्ञानमस्ति दोषावरणक्षयातिशयाभावात् । श्रुते. परमार्थवित्त्वं ततः श्रुतेराधिसंवादनिमित्त्यन्योऽन्यसंश्रितं
स्वतः श्रुतेर्न वै प्रमाप्यमचेतनत्वात् घटवत् । सन्निकर्षादिभिरनैकांतिकत्वमुक्तं तत्प्रामाण्यानभ्युपगमात् ।
अथापि कथंचित्प्रमाणत्वं स्यात् अत्रिसंवादिवात् श्रुतेरयुक्तमेव । तदभावात् तेनोपचारमात्रं च न स्यात् तदर्थ-
बुद्धिप्रामाण्यासिद्धेः । आतवचनं तु प्रमाणव्यपदेशमात्रं तत्कारणकार्यत्वात् तदतींद्रियार्थदर्शोपपत्तेस्तदर्थ-
ज्ञानोत्पदनाच्च । नैतत् श्रुतेः संभवति सर्वथासानुक्तेः पिटकत्रयवत् । वक्तृदोषात्तादृशाप्रामाण्यं तदभावा-
च्छ्रुतेः प्रामाण्यमिति चेत् कुतोऽयं विभागः सिद्धेयत् अन्युपगमानभ्युपगमाभ्यां क्वचित्पौरुषेयत्वमन्यद्वा
व्यवस्थापयतीति सुव्यवस्थितं तत्त्वं । एतेन कर्तृस्मरणाभावादयः प्रत्युक्ताः वेदेतरयोरविशेषात् । इतरत्र
बौद्धो वक्तोति चेत् तत्र कमलोद्भवदिरिति कथं न समान । सूद्रमपि गत्वा तदगीकरणेतरमात्रे व्यवतिष्ठेत्
वेदाध्ययनवदितरस्यापि सर्वदाध्ययनपूर्वाध्ययनत्वप्रकृतौ न वक्तुं वक्त्रीभवति । तदतिशयांतराणां च
शक्यक्रियत्वादितरत्रापि मंत्रशब्देदर्शनात् सिद्धेऽपि तदनादित्ये पौरुषेयत्वाभावे वा कथमधिसंवादकत्वं
प्रत्येत्यं । म्लेच्छव्यवहारदिस्तादृशो बहुलमुपलंभात् कारणदोषनिवृत्तेः कार्यदोषाभावकल्पनायां पौरुषेय-
स्यैव वचनस्य दोषनिवृत्तिः कर्तृर्थातदोषस्यापि संभवात् तदप्येतद्व्याख्यातृश्रोतृणां रागादिमत्त्वाभेतरस्येति
निश्चयं नश्चेतः । वक्तृगुणार्पणं वचनस्याधिसंवादकत्वं चक्षुर्ज्ञानवत् । तदोषानुविधानात् ततोऽनाप्तवचना-
त्रर्थज्ञानमर्थरूपदर्शनात् । तत्र यदेव युक्तियुक्तं तदेव प्रतिपन्नं प्रतिपादयितुं वा शक्यं, अग्निर्हिमस्य भेष-
जमित्यादिवत् नाग्निहोत्रादि वाक्यसाधनं । सिद्धे पुनराप्तवचनत्वे यथा हेतुबाह्वस्तथा आज्ञावादोऽपि
प्रमाणं । ननु चापौरुषेयत्वबदातशासनमप्यशक्यव्यवस्थं ? उक्तमत्र सर्वथैकांतवादानां स्याद्वादप्रतिहत-
त्वात् इति । तत्राप्तेः साक्षात्करणादिगुणः संप्रदायाविच्छेदो वा अन्यथाऽधपरपरयाऽप्रतिपत्तः ॥ ७८ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये षष्ठः परिच्छेदः समाप्तः ॥

अंतरंगार्थतैकांत बुद्धिवाक्यं मृषाजखिलं ।

प्रमाणाभासभेवातस्तत्प्रम.णादत्ते कथं ॥ ७९-॥

वृत्तिः-अंतरम्यंतरमगं कारणं यस्य स चासावर्थश्च तस्य भावोऽंतरंगार्थता सैवैकांतो मिथ्यात्वं
तस्मिन् । बुद्धिश्च बहिरर्थपरिच्छेदिका । वाक्यं चानुमाननिमित्तं परार्थं । द्वंद्वैकवद्भावः । तदखिलं निरवेश्यं

पृथ मिथ्या । प्रमाणमिवावभासत इति प्रमाणाभासमेव । यदेवं कथं मुख्यप्रमाणमंतरेण तत्प्रमाणाभासं यस्मात्सति प्रमाणे प्रमाणाभासो नान्यथा ॥ ७९ ॥

. अथ मतं सर्वे बाह्याम्यन्तरं ज्ञानमेवैतस्य मतस्य निराकरणार्थमाह—

अःश्रुती-नजन्मकार्यप्रभववादिबेद्यवेदकलक्षणमनेकांतिकामादर्यं संवित्तिरेव खंडशः प्रतिभासमाना व्यवहाराय कल्प्यत इत्यभिनिवेशेऽपि प्रमाणं मृग्यं । क्षणिकत्वमनन्यवेद्यत्वं नानासंतानत्वमिति स्वतस्तावन्न मिद्ध्यति ध्रुतिः । तथात्मसंवेदनेऽपि व्ययसायवैकल्ये प्रमाणांतरापेक्षायानुपलंभकत्वत्वात् । न हि तथा बुद्ध्यः संवेदते यथा व्याप्यते । नापि परतः संबंधप्रतिपत्तेरयोगात् स्वानामात्रावलंबिना मिथ्याविकल्पेन प्रकृतितत्त्वव्यवस्थापने बाहिरर्थेष्वप्यविरोधात् । कथंचिदत्र वेद्यलक्षणं यदि व्यवतिष्ठेत् प्रकृतं कृतं स्यात् नान्यथा । न चानुक्तदोषं लक्षणमस्ति तत्संबन्धे नान्यत्र तदभावोऽभिधेयः तत्त्वपक्षपरपक्षयोः सिद्धयसिद्धयर्थं किंचित्कथंचित्कुतश्चित् आर्धतथं ज्ञानमादर्णीयं अन्यथा शेषविप्रमासिद्धेः । एतेन यद्प्राज्ञाहफाकारं तत्सर्वं भांतं यथा स्वप्नेद्रजालादिज्ञानं तथा प्रेयशादिकमिति प्रतिविहितं वेदितव्यं ॥ ७९ ॥

साध्यसाधनविज्ञप्तेर्यदि विज्ञाप्तिमात्रात् ।

न साध्यं न च हेतुश्च प्रतिज्ञाहेतुदोषतः ॥ ८० ॥

वृत्तिः-साध्यत इति साध्यं शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्धं पक्षधर्मः । साध्यतेऽनेनेति साधनं प्रकृते नाविनामापि तयोराकारो विज्ञापित्विज्ञानं तस्या यदि विज्ञाप्तिमात्रात् ज्ञानमात्रत्वं । न साध्यं न च हेतुः चकरान्नापि दृष्टान्तः । कुतः ! प्रतिज्ञादोषाद्हेतुदोषाच्च । निरंशत्वमभ्युपगम्य स भेदं साधयेत् ! अभ्युपगमहानिः प्रातज्ञाहेतुदोषः, अतः प्रतिज्ञादोषे हेतुदोषेऽकिंचित्कारण्यः । अथवा प्रतिज्ञैव हेतुः स दोषस्तस्मात् । यस्मान्न सदेव साध्यं साधनं निरंशत्वात्तस्य ॥ ८० ॥

अथान्तरगार्थैकांते दोषदर्शनाद्बहिरंगार्थोऽभ्युपगम्यते तत्रापि दोषं दर्शयति—

अःश्रुती-सहोपलंभनियमादभेदो नीलतद्वियोर्द्विचंद्रदर्शनवत् इत्यत्रार्थसंविदोः सहदर्शनमुपैकैकत्वैकांते साध्यन् कथं अवधेयाभिलाषः । स्वाभिलाषाभावं वा स्ववाचा प्रदर्शयन् कथं स्वस्थः । पृथगनुपलंभद्वेदाभावमात्रं साधयेत् तच्चासिद्धं संबंधासिद्धेरभावयोः खरशंभवात् । एतेन सहानुपलंभादभेदसाधनं प्रयुक्तं भावाभावयोः सांधासिद्धेः । तादाल्प्यतदुपस्योरर्थस्वभावनियमात् सिद्धेऽपि प्रतिपैकांते विज्ञाप्तिमात्रं न सिद्धयेत् तदसाधनात्तत्सिद्धौ तदाश्रयं दूषणमनुपप्येत । तदेकोपलंभनियनोप्यसिद्धः साध्यसाधनयोरविशेषात् । एकज्ञानप्राप्तत्वं द्रव्यपर्यायपरमाणुभिरनैकांतिकं, अनन्यवेद्यत्वं आसिद्ध एकक्षणवर्तिसंवितीनां साकल्येन सहोपलंभनियमात्, व्यभिचारिहेतुः तथोत्पत्तेरेव संवेदनत्वात्, दृष्टांतोऽपि साध्यसाधनविकलः तथोपलंभाभेदयोरर्थप्रतिनियमात् भांतौ तदसंभवात् । ननु चासहानुपलंभमात्रादभेदमात्रं कथंचिदर्थस्वभावनवबोधप्रसंगात् । सर्वविज्ञानस्वलक्षणक्षणक्षयविविक्तसंततिविविभ्रमस्वभावानुमितेः । साफल्येनैकत्वप्रसंगात् एकार्थसंगतदृष्टयः परचित्तविदो वा नावश्यं तदबुद्धिं तदर्थं वा संवेदंतीति हेतोरसिद्धिः सहोपलंभनियमश्च स्यात् भेदश्च स्यात् किं प्रतिपिप्येत स्वहेतुप्रतिनियमसंभवात् । तस्मादयं मिथ्यादृष्टिः परप्रत्यायनाय शालं विदधानः परमार्थतः सविदानो वा वचने तत्त्वज्ञानं च प्रतिरुणद्धीति न किंचिदितत् असाधनांशवचनात् अदोषोद्भावनाच्च निग्रहार्हत्वं ॥ ८० ॥

बहिरंगार्थैकांते प्रमाणाभासनिहवात् ।

सर्वेषां कार्यसिद्धिः स्याद्विरुद्धार्थाभिधायिनां ॥ ८१ ॥

वृत्तिः-बहिरंगार्थैकांतो बाह्यार्थैकतस्तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने विरुद्धार्थाभिधायिनां प्रमाणांतराधिना-

धंप्रकाशकानां सर्वेषां निरवशेषाणां कार्यस्य सिद्धिर्निष्पत्तिः व्यवहारसिद्धिर्भवेदित्यर्थः । कस्मात्प्रमाणा-
भासनिह्वत् प्रमाणस्याभासो मिथ्यात्वं तस्य निह्वत्वात् निराकरणं तस्मात् । एतदपि कुतः ? अंतस्तत्त्वे सति
बहिरर्थस्य सिद्धिरसिद्धिश्च नान्यथा ॥ ८१ ॥

उभयैकांतप्रतिक्षेपायाह—

अष्टशती-यत्किञ्चित्तस्तत्सर्वं साक्षात्परंपरया वा बहिरर्थप्रतिबद्धं यथाग्निप्रत्यक्षेतरसंवेदन । तथा
स्वप्नदर्शनमपि, चेतस्तथाविषयाकारनिर्मासात् । साध्यदृष्टांतौ पूर्ववदित्यत्रापि लोकसमयप्रतिबद्धानां परस्पर-
विरुद्धशब्दबुद्धीनां स्वार्थसंबंधः परमार्थतः प्रसज्येत ॥ ८१ ॥

विरोधात्रोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यतैकतिऽप्युक्तिनार्वाच्यमिति युज्यते ॥ ८२ ॥

वृत्तिः—पूर्ववत् ॥

भाव एव तत्त्वं नामाव इति यस्य मतं तन्निराकरणायाह—

अष्टशती-अंतर्वहिर्ज्ञेयैकांतयोः सहाभ्युपगमो विरुद्धः तद्वाच्यतायां युक्तिविरोधः पूर्ववत् ॥ ८२ ॥

भावप्रमेयापेक्षयां प्रमाणाभासनिह्वत् ।

बहिःप्रमेयापेक्षयां प्रमाणं तन्निराकरणं च ते ॥ ८३ ॥

वृत्तिः—भावो ज्ञानं तदेव प्रमेयं तस्य तस्मिन्वाऽपेक्षाऽभ्युपगमस्तस्याभ्युपगम्यमानायां । प्रमाणा-
भासस्य निह्वत्वात् लेपः । कुतः ? ज्ञानस्य तदेतद्व्याप्याप्यमप्रामाण्यं च बाह्यार्थपेक्षया भवति नान्यथा इति ।

एतच्च मतं सर्वं वचो विवक्षामात्रसूचकमित्यस्य निराकरणायाह—

अष्टशती-सर्वसावित्तेः स्वसंवेदनस्य कथंचित्प्रमाणत्वोपपत्तेः तदपेक्षया सर्वं प्रत्यक्षं न कश्चित्प्रमा-
णाभासः । तथानभ्युपगमेऽन्यतम एव बुद्धेनुमानं स्यात् । तत्रार्थज्ञानमलिगं तदविशेषणासिद्धेर्विशेषे वा तद-
न्यतरणार्थपरिसमाप्तेः किं द्वितीयं । यच्चैदमर्थज्ञानं तच्चैदमर्थस्वलक्षणं स्याद् व्यभिचारात् अहेतुः, एतेर्नेदि-
यादि प्रत्युक्तं । प्रत्यक्षेतरबुद्धधवभासस्य स्वसंवेदनात्प्रत्यक्षविरुद्धं । सुखदुःखादिबुद्धेः प्रत्यक्षत्वे हर्ष-
विषादादयोऽपि न स्युरात्मांतरवत् । एतेन प्रतिक्षणं निरंशं संवेदनं प्रत्यक्षं प्रत्युक्तं यथाप्रतिज्ञमनुभवामावात् ।
यथानुभवमनभ्युपगमात् सर्वत्र सर्वदा भूतिरप्रत्यक्षत्वावशेषात् कथंचिद्भूतौ एकांतहानेर्विकल्पसंवेदनेऽपि
विकल्पानतिवृत्तेः । तस्मात्स्वसंवेदनापेक्षया न किञ्चिद् ज्ञानं सर्वथा प्रमाणं । बहिरर्थपेक्षया तु प्रमाणं
तदाभासव्यवसा तत्संवादकविसंवादकत्वात् क्वचित्स्वरूपे केशमशकादिज्ञानवत् ॥ ८३ ॥

जीवशब्दः सवाह्यार्थः संज्ञात्वाद्देतुशब्दवत् ।

मायादिभ्रांतिसंज्ञाश्च मायार्थः स्वैः प्रमेयित्ववत् ॥ ८४ ॥

वृत्तिः—जीवस्य शब्दः संज्ञा देशामर्शकत्वाद्दटादिमंज्ञाः परिगृह्यते । सह बाह्यनार्थेन वर्तते इति
सवाह्यार्थः । कुतः ? संज्ञात्वात्सनामत्वाद्देतुशब्दवत् । शब्दस्यार्थेऽत्र बाहिरर्थो घटाद्याकारः स्वार्थो वा ।
तथा चैतन्म-स्वार्थमाभिधाय काऽप्यन्यत्र वर्तते इति । यद्येवं भ्रांतिसंज्ञा यास्ताः कथं ? ता अपि स्वैरात्म-
स्वरूपैरर्थैर्मायावैर्माया स्वप्नंन्द्रजालादिः । भ्रांतिसंज्ञा. स्वार्थवत्त्वः प्रमाया उक्तिर्या, प्रमाणशब्दः प्रमाणाभास
शब्दश्च यथा स्वार्थप्रतिपादकः । अथवा सम्यक् ज्ञायतेऽनयेति संज्ञा तस्या भावः संज्ञात्वम् । तस्मादे-
शामर्शकत्वादन्येषामपि ग्रहणं प्रमाणात्प्रतिबन्धनविचाराम्यासदानफलादीनाम् । एतेषामन्यथाऽनुपपत्तेर्जीवादि-
शब्दः सवाह्यार्थः । अन्यथा एतेषामभावः स्यात् ॥ ८४ ॥

सिद्धसाध्यतापारिहारद्वारेणामुमेवार्थं प्रकटयन्नाह—

अष्टशती-परस्परव्यतिरिक्तेन शरीरेंद्रियादिकलापेन जीवशब्दोऽर्थवान् अतो न कृतः प्रत्यक्षतः स्यात् । इति विज्ञानंल्लापमात्रं लोकरूढेः समाश्रयणात् । यत्रायं व्यग्रहारः जीवो गतस्तिष्ठतीति वा नात्र सञ्ज्ञा, अभिप्रेतमात्र सूचयति ततोऽर्थक्रियायां नियमायोगात्, तत्करणप्रतिपत्तीनां तदभेदेनादरणीयत्वात्, साधनतद्भासपोरन्वाधा विशेषासम्भवात्, परंपरयापि परमार्थकतानन्व याचः प्रतिपत्तव्यं । क्वचिद् व्यभिचारदर्शनादान्वासे चक्षुरादिबुद्धेस्तदाभासोपलब्धे. कुतो घूमादेरग्न्यादिप्रतिपत्तिः ? कार्यकारणभावस्य व्यभिचारदर्शनात् । काष्ठादिजन्मनोऽग्नेरिव मणिप्रभृतरपि भावात् । तद्विशेषपरीक्षायामितरत्रापि विशेषाभावात् । अभिसंधिचैत्रियादभिधानव्यभिचारोपलभे तदितरकारणसामग्रीशक्तिचैत्रिय पश्यतां कथमाश्वासः । तस्माद्यमश्रुतिलगसञ्ज्ञादोषविशेषेऽपि क्वचित्परितुष्यन्नन्यतमप्रद्वेषेण ईश्वरायते परीक्षाकेशलेशाऽस- हत्वात् । भासोपादानसंभवे हि समाख्यानमितेरेतोपादानप्रकल्पितं । भावश्चात्र हर्षविषादाद्यनेकविकाराविवर्तः प्रत्याश्वनेदनीय प्रतिशरीर भेदाभेदात्मको प्रत्याख्यानाहं प्रतिक्षिपतमात्मानं प्रतिबोधयतीति कृतं प्रयासंन । न हि मायादिसमाह्वया. स्वार्थरहिता. विशेषार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वात् प्रमाणसमाह्वयात् ॥ ८४ ॥

बुद्धिशब्दार्थसंज्ञास्तास्तिस्त्वां बुद्ध्यादिवाचिकाः ।

तुल्या बुद्ध्यादिबोध्याश्च प्रयस्तत्प्रतिबिंबिकाः ॥ ८५ ॥

वृत्तिः—बुद्धिश्च शब्दश्चाप्येव बुद्धिशब्दार्थस्तेषां सञ्ज्ञा बुद्धिशब्दार्थसञ्ज्ञास्तिस्त्वास्तिस्त्वाः । बुद्धिस्तादि- र्थेषां ते बुद्ध्यादयस्तेषां वाचिकाः प्रतिपादिका तुल्या समा । केन ? बुद्ध्यादर्थप्रतिपादकत्वेन । बुद्ध्यादीनां बोधाश्च ज्ञानानि च बुद्धय र्थस्य प्रविबिंबिका प्रतिनिधयस्त्वयस्तेऽपि तुल्या अर्थप्रतिपादकत्वेन ॥ किमुक्तं भवति—गौरिति जानीत इतीय बुद्धेर्याचिका सञ्ज्ञा । तस्याश्च श्रोतु पुरुषस्य स्वार्थे बोधको बोधो भवति । गौरित्याहेतीय शब्दस्य स्वस्थेन रूपस्य वाचिका सञ्ज्ञा । तस्याश्च श्रोतुः पुरुषस्य स्वार्थे शब्दस्य स्थितिनेन रूपे बोधको बोधो भवति । गामानय दोहार्थमितीय सञ्ज्ञा बाह्यार्थस्य वाचिका भवति । तस्याश्च श्रोतु स्वार्थे साक्षादिमति पिण्डे बोधका बोधो भवति । ततो बुद्ध्यादर्थवाचकत्वेन सञ्ज्ञास्तिस्त्वा समा एव बुद्ध्यादीनां शब्दार्थानां त्रयोऽपि बोधका येदका बोधा बुद्ध्यादिशब्दार्थप्रतिभासकाश्च समा एव तत्प्रतिभासकत्वेन ॥ ८५ ॥

पुनरग्न्याशक्य तमेव बाह्यार्थं प्रतिपादन्नाह—

अष्टशती—हेतुव्यभिचाराशकां प्रत्यस्तमपति—तिसृणामपि स्वव्यतिरिक्त्यस्तुसबधदर्शनात्तद्बुद्धीनां च तन्निर्भासनात्तदियत्तोपपत्ते ॥ ८६ ॥

वक्तृश्रोतृमम तृणां वाक्यबोधप्रमाः पृथक् ।

भ्रांतान्वेव प्रमाभ्रांतौ बाह्यार्थौ तादृशेतेरौ ॥ ८६ ॥

वृत्तिः—यत्ता च श्रोता च प्रमाता च वक्तृश्रोतृप्रमातास्तेषां वक्तृश्रोतृप्रमातृणां वाचकत्रावक- शापकानां । यथासह्य वाक्य च बोधश्च प्रमा च वाक्यबोधप्रमाः शब्दशाब्दप्रत्यक्षानुमानानि । पृथक् व्यवस्थितलक्षणानि । भ्रांतावेव यदि भ्रांतिस्वरूपे व्यथतिष्ठेरन् न तु यत्तेरीति वाक्ययोगे । ततः को दोषः स्यादित्याह—प्रमाभ्रांतौ सर्वेषां प्रमाणानां बाह्यापेक्षया द्विविधे सति प्रमाणयोः प्रयक्षाप्रत्यक्षयोः प्रत्यक्षानुमा- नयोर्वा भ्रांतौ भ्रांतिस्वरूपतायां सत्यामपि । बाह्यार्थौ बाह्यविशेषी दृश्यानुभेयाह्वयो । तादृशाव्यस्तुतादृधात- स्वरूपादितरावन्वावभ्रांतस्वरूपौ क्रमाक्रमानेकातात्मकी सती विभावनीयो स्यातां । अथ वा प्रमाभ्रांतौ यौ भ्रांताभ्रांतौ बाह्यार्थौ भ्रांतायेव तत इदं भ्रांतामिदमभ्रांतमिति विचारोऽनर्थकः स्यात् ॥ ८६ ॥

बाह्यार्थे सति प्रमाणमपमाणं च मुप्यते नान्ययाऽत आह—

अष्टशती-बहिरर्थाभावाद् वक्त्रादिभ्यं न बुद्धेः पृथक्कृतं ततोऽसिद्धतादिदोषः साधनस्येति तत्र
रूपादेर्ग्राहकस्य तद्व्यतिरिक्तविज्ञानसंतानकालस्य च स्वांशमात्रावलंबिनः प्रमाणस्य विभ्रमरूपनानायां साक-
ल्येनासिद्धिः अंतज्ञेयान्युपगमविरोधात् । तौ हि प्राहकापेक्षया बाह्यार्थौ भ्रांतावेव कुतस्तत्र हेयोपादेयविवेकः ८६

बुद्धिशब्दप्रमाणत्वं बाह्यार्थे सति नासति ।

सत्यानृतव्यवस्थैवं युज्यतेऽर्थाप्यनासिषु ॥ ८७ ॥

वृत्तिः-बुद्धिशब्दश्च तयोः प्रामाण्यमर्थप्रतिपादकत्वं बाह्यार्थे सति भगवत्सत्यविद्यमाने च न
भवति । सत्यमवितथमनृतं वितथं तयोर्व्यवस्था अर्धस्याप्यनासिषु ग्रहणाग्रहणेषु सत्सु युज्यते नान्यथा ।
वचनस्य तदा सत्यता भवति यदा बाह्यार्थं तादृग्भूतं प्रापयति । अन्यथाऽसत्त्वं ॥ ८७ ॥

तस्य बाह्यार्थस्य कथं प्राप्तिर्भवतीति पृष्टे कश्चिदाह दैवादेव, कश्चित्पुनः पौरुषादेवैतत्पक्षद्वयं विघटयन्नाह-
अष्टशती-स्वपरप्रतिपत्त्यर्थं साधनं बुद्धिशब्दात्मकं स्वसंविद्यैव परप्रतिपादनायोगात् । तस्य च सति
बहिरर्थे प्रमाणत्वमर्थप्राप्तितः सिद्धयेत् । असति प्रमाणाभासत्वं-अर्थानाप्सित इति । तदेवं परमार्थसन्
बहिरर्थः साधनदूषणप्रयोगात् । अन्यथा स्वनेतराविशेषात् किं किं न साधितं दूषितं चेति कुतः संता-
नांतरमन्यद्वा । तैमिरिकद्वयाद्विचद्वर्शनवत् भ्रांतः सर्वो व्यवहार इत्यत्रापि तत्त्वज्ञानं शरणम् । अन्यथा
बहिरर्थवदभिसंहितस्यापि निराकरणापत्तेस्तथा परमाण्वादिदूषणेषु प्रतिपत्तव्यं-अन्यथा तत्कृतमकृतं स्या-
दिति सर्वत्र योज्यं । तदिमे विज्ञानसंतानाः संति न संतीति तच्चाप्रतिपत्तेः दृष्टापहुतिरनिबंधनैव अदृश्ये
नात्मना कथंचिददृश्यानामपि परमाणूनां बहिरपि समवस्थानविप्रतिषेधाभावात् अंतज्ञेयवत् । तत्र पूर्वादिदि-
ग्भागभेदेन षडंशादिकल्पनया वृत्तिविकल्पेन वा परपक्षोपालंभे स्वपक्षाक्षेपात्, कथंचिद्विरोधप्रतिहारस्य
पुनरायाशयतामप्यशक्तेः तत्साक्षात्परंपरया वा विमल्यधिकरणभावापन्नं ज्ञानं स्वरूपव्यतिरिक्तार्थावलंबन
प्राह्यप्राहकाकारत्वात् संतानांतरसिद्धवत् । न हि व्यापारव्याहारनिर्मातोऽपि विच्छुतो नास्ति तदन्यत्रापि
यासनाभेदो गम्यते न संतानांतरं ॥ ८७ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये सप्तमः परिच्छेदः ।

दैवादेवार्थसिद्धिश्चेद्वं पौरुषतः कथं ।

दैवतश्चेदनिर्मातुः पौरुषं निष्फलं भवेत् ॥ ८८ ॥

वृत्तिः-अर्धस्य कार्यस्य प्रशस्ताप्रशस्तशरीरेंद्रियादेस्तथा ज्ञानसुखादेरज्ञानदुःखादेर्वा सिद्धिर्निष्पत्ति-
र्थादि दैवादेव सर्वथा स्यात् तदैव कर्माख्यं पीरुषान्मनोवाक्कायव्यापारलक्षणाच्छुभाशुभरागादिप्रायासपुरुषका-
राच्छिं कथं स्यात् । अथ दैवातरादेव देवं स्यादित्यत्रोच्यते । दैवतश्चेद्यदि दैवादेव देवं स्यात्तदानीमानि-
र्मोक्षोऽसिद्धिः स्यात् । दैवस्य कारणभूतस्य कार्यभूतस्य च सततं संततितो विच्छेदं प्रत्युपायासंभवात् । तदा
दानशीलप्रव्रज्यार्थः कृष्याद्यर्थश्च पुरुषकारोऽप्यनर्थः स्यात् ॥ ८८ ॥

अष्टशती-योग्यतापूर्वकर्मता वा दैवमुभयमदृष्टं, पौरुषं पुनरिह चेष्टितं दृष्टं ताम्यामर्थसिद्धिः तदन्य-
तरापायेऽघटनात् । पौरुषमात्रे अर्थादर्शनात् दैवमात्रे वा समीहानर्थक्यप्रसगात् ॥ ८८ ॥

पौरुषादेव सिद्धिश्चेत् पौरुषं दैवतः कथं ।

पौरुषाच्चेदमोघं स्यात् सर्वभागिषु पौरुषं ॥ ८९ ॥

वृत्तिः-अथ पौरुषादेव सिद्धिश्चेत् सर्वथा यदि पौरुषमात्रादेवार्थसिद्धिः स्यात् । तत्पौरुषं दैवादेव-

प्रामाण्यात्कथमकलं स्यात् । तच्चाहि समाने हि समानानां केचिदर्थेषु युग्यते केचिन्न प्रसिद्धमेतत् । अन्यथा देवमंतरेण पौरुषादेव पौरुषस्य प्रवृत्ती सर्वा सर्वप्राणिषु पौरुषमनोषमेव सकलमेव स्यात् देवहीनानामपि तद्भवति ॥ ८९ ॥

उभयैकांतेऽपि न युक्तं—

अष्टशती-तास्मि पौरुषं विना देवसंपदा न स्यात् तदुक्तं—

तादृशी जायते बुद्धिर्व्यवसायश्च तादृशः ।

सहायास्तादृशाः सति यादृशी भवितव्यता ॥ १ ॥

इति तासर्वं पौरुषापादितमिति चेत् तद्व्याभिचारदर्शिनो न वै श्रस्वीरन् ॥ ८९ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादान्पायविद्विषां ।

अवाच्यतैकांतेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ९० ॥

वृत्तिः—उभयदोषप्रसंगात् । अवाच्यत्वदोषाच्च ॥ ९० ॥

देवात्केवलतपौरुषाच्च केवलदर्थसिद्धिर्विदि न भवति कथं तर्हि स्यादत आह—

अष्टशती-दैवैतरयोः सहैकांताम्युपगमे व्याघातात्, अवाच्यतायां च स्ववचनविरोधात् स्याद्वादान्तीतिः ॥ ९० ॥

अबुद्धिपूर्वापेक्षायामिष्टानिष्टं स्वदैवतः ।

बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायामिष्टानिष्टं स्वपौरुषात् ॥ ९१ ॥

वृत्तिः—बुद्धिर्विचारः पूर्वं प्रथमं कारणं यस्याः सा तथा न बुद्धिपूर्वा अबुद्धिपूर्वा सा ज्ञातान्वेषा च आलोचनं च सा तथा तस्यामतीतोपस्थितन्यायेनेत्यर्थः । इष्टमभिलषितं सुखादि अनिष्टमभिलषितं दुःखादि । स्वदैवतः स्वपुण्यपापफलपूर्वजन्मनिबद्धकर्मणः । यद्यपि पौरुषमात्रं विराते तथापि मुष्याभावो विवक्षितो नास्त्यभावः । तथा बुद्धिपूर्वव्यपेक्षायाम् विचारपूर्वकत्वेनानुष्ठानादिष्टमनिष्ट च स्वपौरुषात्स्वकीयपुरुषकारात् । अत्रापि दैवमप्रधानत्वेन विवक्षितं नास्त्यभावत्वेन । परस्परापेक्षयैव कार्यसिद्धिर्यतो देव आत्मा तस्य कर्म दैवमिति ॥ ९१ ॥

ननु परदुःखे पापं तस्यैव सुखे पुण्यं स्वदुःखात्पुण्यं स्वसुखात्पापमित्येवं कैश्चिदभाणि न दैवादिति तन्मतनिराकरणापाह—

अष्टशती-अतीकितोपासितमनुकूलं प्रतिकूलं वा दैवकृत तद्विपरीतं हि पौरुषापादितं । अपेक्षावृत्त्यापद्व्यवस्थायाः ॥ ९१ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये अष्टमः परिच्छेदः ।

पापं ध्रुवं परे दुःखात् पुण्यं च सुखतो यदि ।

अचेतनाकपायो च बध्येयातां निमित्ततः ॥ ९२ ॥

वृत्तिः—परेऽन्यस्मिन् प्राणिनि दुःखमात्राद्यदि पापं स्यात् । तस्मिन्नेव सुखमात्राच्च पुण्यं यदि स्यात् । तदानीमचेतनो विषयस्त्वादिप्रकाशयो वीतरागः तावपि बध्येयाता कर्मवधस्य चर्तारो भवतः । निमित्तत्वात् । प्रबन्धमंतरेणापि भावप्रधानत्वानिर्देशस्य ॥ ९२ ॥

तथा—

अष्टशती-परत्र सुखदुःखोत्पादनात् पुण्यपापबन्धैकान्तिः कथमचेतना न बन्धेरन् ? वीतरागो वा ?
तन्निमित्तत्वात् ॥ ९२ ॥

पुण्यं ध्रुवं स्वतो दुःखात्पापं च सुखतो यदि ।
वीतरागो मुनिर्विद्वांस्ताभ्यां युंज्यान्निमित्ततः ॥ ९३ ॥

वृत्तिः-स्वस्मिन् दुःखात् ध्रुवं निश्चितं पुण्यं यदि स्यात्स्मिन्नेवात्मनि सुखाद्धेतोर्ध्रुवं पापं च यदि
स्यात् । ततः किं स्यात् ? ताम्यां वीतरागो मुनियुंज्याद्बद्धो भवेत् । कुतः ? निमित्तत्वात् ॥ ९३ ॥

अथोभयैकांतस्तद्भयादिष्यते तत्रापि दोष एव विरोधात् । नाप्यवाच्यत्वं वचनविरोधात्-

अष्टशती-आत्मसुखदुःखाभ्यां पापैतरैकांतकृताते पुनरकपायस्यापि ध्रुमेव बंधः स्यात् ततो न
ऋश्विन्मोक्तुमर्हति तदुभयाभावसंभावात् ॥ ९३ ॥

विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषां ।
अवाच्यतैकातेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ९४ ॥

वृत्तिः-सुगमं ॥ ९४ ॥

कथं तर्ह्यत आह-

अष्टशती-प्रस्तुतैकांतद्वयसिद्धौ व्याहृते, अनभिधेयतायां-अनीभधेयाभिधानविरोधात् कथं चिदेवेति युक्तं ।

विशुद्धिसंवलेशांगं चेत् स्वपरस्थं सुखासुखं ।
पुण्यपापास्रवौ युक्तौ न चेदर्थस्तर्ह्यतः ॥ ९५ ॥

वृत्तिः-स्व आत्मा परोऽन्यस्तयोस्तिष्ठतीति स्वपरस्थं सुख चासुखं च सुखासुखं जीवप्रदेशाद्वादाना-
नाद्वादनं । विशुद्धिः प्रमोदादिशुभपरिणामः । यद्यपि निरवशेपरागादिविरहलक्षणाया विशुद्धौ विशुद्धिसन्दो
वर्तते तथापि कुशलाब्धवत् शुभपरिणामादौ वर्तमानो विशुद्धिसन्दो वृद्धते । संकेशः-आर्तरौद्रध्यानं तयोरंगं
कारणं विशुद्धिसंश्लेशांगं-चेद्यदि स्वपरस्थ सुखासुखं विशुद्धिसंश्लेशाखंन यदि भवति तदा पुण्यं च पापं
च तयोरस्रवौ युक्तौ । न चेदर्थं यद्येव न स्यात् । पुण्यास्रवः पापास्रवश्च व्यर्थो निष्फलः । अर्हते वीतरा-
गस्य तवेव वा शुष्ककुड्यनिपतितचूर्णमुष्टिवत् बंधाभावात् । एतेन मस्करिपूरणमत निराकृतं भवति ।
सिद्धेषु संकेशकारणाभावात् ॥ ९५ ॥

अथ पुण्यपापास्रवकारणमज्ञानमिष्यते चेत्तन्मतनिराकरणायाह-

अष्टशती-आत्मनः परस्य वा सुखदुःखयोर्विशुद्धिसंश्लेशांगयोरेव पुण्यपापास्रवहेतुत्वं नचान्यथा
वतिप्रसंगात् । आर्तरौद्रध्यानपरिणामः संकेशः, तदभावो विशुद्धिः-आत्मनः स्वात्मन्यवस्थानं ॥ ९६ ॥

इत्याप्तमीमांसाभाष्ये नवमः परिच्छेदः ।

अज्ञानाच्चेद्ध्रुवो बंधो ज्ञेयानंत्यान्न केवली ।

ज्ञानस्तोकाद्विषोक्षथेदज्ञानाद्बहुतोऽन्यथा ॥ ९६ ॥

वृत्तिः-यद्यज्ञानाज्जात्यस्वरूपाद्बन्धो ध्रुवो न केवली मुक्तः । कुतः ज्ञेयानंत्यात्ममेयस्थानंत्वं यतः ।

अथ कदाचित् ज्ञानस्तोकाद्विषोक्षोऽन्यथाऽन्यथाऽन्येन प्रकारेणा-

तिशयेन विमोक्षः स्यादिति संबन्धः । अथवा प्रागुक्तान्मोक्षप्रकारादन्येन प्रकारेणापि सह जन्मनो योगः स्यात् । तथा च सति न बन्धो नापि मोक्षस्तस्य निचाराक्षमात् ॥ ९६ ॥

अष्टशती-यदि बंधोऽयमविज्ञानात् नेदानीं कश्चिच्चिन्तयेत् सर्वेष्वपि कश्चिदशनीपपत्तेर्हेतुर्नास्तीति ॥ यदि पुनर्बान्निर्हासाद्ब्रह्मप्राप्तिः-ब्रह्मनात्सुतरां प्रसज्येत । दुःस्वप्नितृत्तेरिव सुगप्राप्तिः ॥ ९६ ॥

विरोधात्तन्मोक्षकालस्य स्याद्वादन्यायविद्विषां ।

अवाच्यते कालेऽप्युक्तिर्नावाच्यमिति युज्यते ॥ ९७ ॥

वृत्तिः-उभयेकांतावक्तव्यमपि दुष्टं विरोधात् ॥

कथं तर्हि तौ स्यातामत आह—

अष्टशती-नीह सर्वात्मनेकस्यैकदा ज्ञानस्तोकात्मोक्षो बहुतराशानादंश इत्येकांतयोरविरोधः स्याद्वा-
दन्यायविद्विषां सिद्धमिति येन तदुभयेकालस्य स्यात् ॥ ९७ ॥

अज्ञानान्मोहितो बंधो नाज्ञानाद्गीतमोहतः ।

ज्ञानस्तोकाच्च मोक्षः स्यादमोहान्मोहितोऽन्यथा ॥ ९८ ॥

वृत्तिः-ज्ञानापुनरपि किञ्चिदपि मोहतो मिथ्यात्वरूपाद्बन्धो भवति विनष्टमिथ्यात्वरूपाद्ज्ञाना-
पुनर्न बंधो भवति ज्ञानस्तोकादपि मोक्षः स्याद्ययमोहाद्भवेत् यदि पुनर्मोहितः स्यात्तस्य मोक्षाभाव एव ॥९८॥

अथ कदाचिन्मनुष्ये न दैवान्नापि पौरुषान्न ज्ञानान्नाप्यज्ञानात् किं तु ईश्वरप्रेरणादित्यस्य मत्तस्य निरा-
करणायाह-अथवा कामादीनां कर्मणश्च वैचित्र्यमनादित्वं च दर्शयितुमाह—

अष्टशती-मोहनीयकर्मप्रकृतिलक्षणद्विजातयुक्तः कर्मबंधः ततोऽन्यतोऽपि बंधाम्बुपगमेऽतिप्रसंगात् ।
तथैव बुद्धेरपकर्षात् मोहनीयपरिक्षयलक्षणान्मोक्षमिति । विपर्ययेऽपि विपर्ययादित्यधिगतव्यं ॥ ९८ ॥

कामादिप्रभवश्चित्रः कर्मबंधानुरूपतः ।

तच्च कर्म स्वहेतुभ्यो जीवास्ते शुद्धयशुद्धितः ॥ ९९ ॥

वृत्तिः-कामादीनां रागादीनां प्रभव उत्पादः कार्यरूपश्चित्रो नानाप्रकारः । कर्मबंधानुरूपतः
ज्ञानावरणदिकर्मणः कारणाद्भवति सच्च कर्म ज्ञानावरणादिक स्वहेतुभ्यो भवति । कुत एतत् ! अनादिवंधवहेतु-
संतानो बन्धोऽस्ति तत् न पुनरीश्वरोदस्तस्यावस्तुत्वात् निरागाक्षमत्वेन । न तर्हि केवांचिन्मुक्तिरन्येषां संसारश्च
कर्मबंधोऽस्ति निमत्तशेषादिति चेदाह- ते भगवतोऽर्हंतो जीवा द्विप्रकाराः संसारिणः संति । कुतः शुद्धय-
शुद्धितो भव्यामव्ययशक्तेः । अत एव न सर्वेषां मोक्षः । एतेनान्यदपि मत्तांतरं निराकृतं वेदितव्यं ॥९९॥

शुद्धयशुद्धिस्वरूपप्रतिपादनायाह—

अष्टशती-संसारोऽयं नैकस्वभावेश्वरकृतः तत्कार्यमुग्धुखादिवैचित्र्यात् । न हि कारणस्यैकरूपत्वे
कार्यनानात्वं युक्तं शाब्दबीजतत् । अपरिणामिनः सर्वार्थक्रियासंभवात् तद्व्युत्पत्त्याच्च वस्तुनः सद्भावेन
तावन्न संभानयाम् । तत्र कालदेशानुसंधाभावाभिज्ञाना तनुकरणमुदनादीनां विजायं कर्तव्यं महच्चित्रं
एतेनेश्वरेऽपि प्रत्युक्ता । नचैतेनास्याः सवय तद्व्युत्पत्त्यासंभवात् ननु व्यपदेशोऽपि नास्तीति अविच्छे-
धेरनिलत्वेऽपि समानः प्रसंगः । सद्बुद्धयन्वदिप्रसंगान्निचित्र्यानुपपत्तेरिति । तयोरेकरूपत्वेऽपि कर्मै-
चित्र्यात्कामादिप्रभववैचित्र्यामिति चेत् ! युक्तमेतत् । किंतु नेश्वरेऽप्यस्यां किञ्चित्तानार्थपरिसमाप्तं । एतन्
निरम्य प्रवृत्तिसन्निवेशविशेषादिभ्यः पृथिव्यादेर्बुद्धिमत्कारणद्वयैकत्वज्ञानेनेश्वरप्रमाणं प्रयुक्तं । प्राजाय-

करणोत्पत्तेरामनो भर्माधर्मयोश्च स्वयमचेतनत्वात् विचित्रोपभोगयोग्यतनुकरणादिसपादनकौशलासभवात् । तन्निमित्तमात्मातर मृत्पिंडादिकुलालत्रदिति चेन्न तस्यापि वितनुकरणस्य तत्कृतेतरसभवात् । तादृशोऽपि निमित्तभावे कर्मणा मचेतनत्वेऽपि तन्निमित्तत्वमविप्रतिपिद्ध सर्वथा दृष्टान्तव्यतिक्रमात् । स्थित्या प्रवर्तमानार्थक्रियादिचेतनाधिष्ठानादिति नियमे पुनरीश्वरादेरपि माभूत् । नाय प्रसगो बुद्धिमत्त्वादिति चेत् ? तत एव तर्हि प्रहीणतनुकरणादय प्राणिनो माभून् । कर्मणा वैचित्र्यादिति चेत् तेषामीश्वरज्ञाननिमित्तत्वे समान प्रसग । तदनिमित्तत्वे तनुकरणादेरपि तन्निमित्तत्वं माभूद्विशेषाभावात् । अर्धक्रियादेरपि ताम्पामनैकांतिक्यम् । तत कर्मव्यवशेषवशात् चित्रा कामादय तत् कर्मचित्रम् । नहि भावस्वभाषोपलभ करणीय अन्यत्रापि तत्प्रसगनिवृत्ते । न तर्हि केयाचि-मुक्तिरितरेषां ससारश्च । कर्मवधनिमित्तविशेषादिति चेन्न तेषां शुद्धपशुद्वित प्रतिमुक्तीतरसभवात् आत्मना ॥ ९९ ॥

शुद्धयशुद्धी पुन शक्ती ते पाक्यापाक्यशक्तिवत् ।

साधनादी तयोर्व्यक्ती स्वभावोऽतर्कगोचर ॥ १०० ॥

वृत्तिः—शुद्धयशुद्धी ये शक्ती भव्याभव्यत्वरूपे ते अनादितत्त्वार्थश्रद्धानाश्रद्धानयोग्यके कटुकैतर-मुद्रपाक्यापाक्यशक्तिवत् तयोर्भव्यत्वाभव्यत्वशक्त्योर्व्यक्ती तत्त्वार्थश्रद्धानप्रियधर्मत्वादिपरिणत्यपरिणती साधनादी । कुतोऽय शक्तिभेदोऽतर्कगोचर स्वभावो यतः ॥ १०० ॥

एव तावत्प्रमाणपरतन्त्रप्रमेयविचार कृत । अधुना प्रमाणवतिरूपणार्थमाह—

अष्टशती—भव्यतरस्वभावा तेषां सामर्थ्यासामर्थ्यं मापादिपाक्यापरशक्तिवत् । शक्ते प्रादुर्भाषापेक्षया सादित्वमेवमभिसाधनानात्व शुद्धयशुद्धिशक्त्योरिति भेदमाचार्यं प्राह । ततोऽन्यत्रापि साधनादी प्रकृतशक्त्योर्व्यक्ती । कृत शक्तिप्रतिनियम इति चेत् ? न हि भावस्वभावा पर्यनुयोक्तव्या ॥ १०० ॥

तत्त्वज्ञानं प्रमाणं ते युगपरसर्वभासनं ।

क्रमभावि च यज्ज्ञानं स्याद्वादनयसंस्कृतं ॥ १०१ ॥

वृत्ति—तत्त्वज्ञान परार्थबोध पुनरपि कथंभूत युगपत्सर्वार्थमवभासत इति युगपत्सर्वभासन अक्रमेण परिच्छेदात्मकमित्यर्थं तत्प्रमाणमेव । क्रमभावि च तज्ज्ञानं छद्मस्वीय चक्षुरादिक चकारादक्रमभावि च दीर्घशष्कुल्यादिभक्षणे सभवात् । सर्वथा सदसदेकानेकनित्यानित्यादिसकलैकतप्रत्यनीकानेकाततत्त्वविषय स्याद्वादो जातिपुक्तिनिबधनो वितर्को नपस्ताम्प्यां संस्कृत प्रमाणगोचर नीत तदपि प्रमाण स्याद्वादनय-संस्कृत यतस्ते तव ॥ १०१ ॥

प्रमाणफल दर्शयन्नाह—

अष्टशती—बुद्धेरनेकातात् येनाकारेण तत्त्वपरिच्छेदः तदपेक्षया प्रामाण्यम् । तत प्रत्यक्षतदाभासयो-रपि प्रायश सकीर्णां प्रामाण्येतरस्थितिरुन्नेतव्या । प्रसिद्धानुपहर्तेन्द्रियदृष्टेरपि चद्रार्कादिषु देशप्रत्यासत्तयाद्य भूताकारानभासनात् । तथोपहृताक्षादेरपि संख्यादिविसवादेऽपि चद्रादिश्वभावतत्त्वोपलभात् । तत्र करीषेभ्यः व्यपदेशव्यवस्था गधद्रव्यादिवत् । तथा नुमानादेरपि कथंचिन्मय्याप्रतिभासेऽपि तत्त्वप्रतिप-स्यैव प्रामाण्यम् । एकातकल्पनाया तु नातर्कहित्तरसवेदन स्वयमद्वयदेर्द्वयादिप्रतिभासमानात् रूपादि-स्वरक्षणानां च तथयादर्शनात् यथा व्यावर्ण्यते । तद्विशेषोपलभाभ्युपगमेऽपि तद्व्यवसायवैकल्ये कचिद्धर्मोर्धर्मसनदनवत् परीक्षत्वोपपत्ते । विकल्पानामतत्त्वविषयत्वात् कुतस्तत्त्वप्रतिपत्तिः ? मणिप्रदीप प्रभादृष्टांतोऽपि स्वपक्षचाती मणिप्रभादर्शनस्यापि सवादकवेन प्रामाण्यप्राप्त्या प्रमाणातर्भावविघटनात् । न हि प्रत्यक्ष स्वविषये विसवादानात् शुक्तिकादर्शनवद्भजतश्चाती । नापि लैंगिक लिंगलिङ्गिसंबधाप्रति-पत्ते-अन्यथा दृष्टातेतरयोरेकत्वात् किं केन कृत स्यात् । कादाचि-कार्यप्रोत्तरोकादेरपि सभवात् ।

न हि मिथ्याज्ञानस्य संवादनैकांतः । तथा न लैंगिकं सर्वधैवाविसंवादकत्वात् । तस्मात्सूक्तं तत्त्वज्ञानमेव प्रमाणं । कारणस्य सामिप्रीभेदात्प्रातिभासभेदेऽपि इति । प्रमाणमेव वा तत्त्वज्ञानं । ततः स्वलक्षणदर्शाना-
नंतरभाविनस्तत्त्वव्यवसायस्य प्रमाणंतोपपत्तेः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणे एवेत्यधारण प्रत्याचष्टे अनधिग-
तार्थधिगमाभावात्, तदप्रमाणत्वे लैंगिकस्यापि माभूद्विशेषाभावात् । अनधिगतस्वलक्षणव्यवसायात् अनु-
मितेरतिशयकल्पनायां प्रकृतस्यापि न वै प्रामाण्यं प्रतिषेध्यं—अनिर्णीतनिर्णयात्मकत्वात् क्षणभंगानुमान-
वत् । ध्वनेरखंडशः श्रवणाधिगमोऽपि प्राथमकल्पिकस्तत्त्वनिर्णीतिरेव । तदत्यये दृष्टेरपि विसंवादकत्वेन
प्रामाण्यानुपपत्तेरदर्शनातिशयनात् । तद्दर्शनाभावेऽपि तत्त्वनिक्षये तदन्यसमारोपव्यच्छेदलक्षणप्रमा
णलक्षणांगीकरणात् । कच्चिकुताश्चिद्वूमकेतुलैंगिकवनिर्णीतार्थमाश्रम्युत्तरधिगताार्थाधिगमात् प्रामाण्यं माभूत् ।
प्रमितिविशेषाभावात्, प्रकृतीनिर्णयस्य प्रामाण्ये हि न किंचिदतिप्रसज्यते निर्णीतेऽपि कथंचिदतिशयनात् ।
प्रत्याभिज्ञानं प्रमाणं व्यवसायातिशयोपपत्तेः तत्त्वामर्थाधीनत्वात् प्रमाणत्वसिद्धेः, अन्यथा हि विसंवादः स्यात्
लिंगलिगिसंबंधज्ञानं प्रमाणनानिश्चितनिश्चयादानुमानवत् । तत्त्वक्षणिकत्वयोर्धूमतत्कारणयोर्वा साकल्येन
व्याप्तिप्रतिपत्तौ न प्रत्यक्षत्वमुत्सहते सन्निहितार्थानुकारित्वात् अपरीक्षात्मकत्वाच्च । नानुमानमनवस्थानुप-
गात् । सूदूरमपि गत्वा तदुभयव्यतिरिक्तं व्यवस्थानिमित्तमभ्युपगतं व्यं । उपमानादिकं प्रमाणांतरमाथमि-
च्छतां तत्त्वनिर्णयप्रत्यवमर्शप्रतिबंधाधिगमप्रमाणत्वप्रतिषेधः प्रायशो वक्तुर्जडिमानमाविष्करोति इति प्रत्य-
क्षं परोक्षमित्येदादितयं प्रमाणं अर्थापचयादेरनुमानव्यतिरेकेऽपि परोक्षेऽतर्भावात् । तत्र सकलज्ञानावरणपरि-
क्षयविरुद्धं केवलज्ञानं युगपत्सर्वार्थधिपयं । तथाचोक्तं 'सर्वद्रव्यपर्यायेपु केवलस्य' इति । तज्ज्ञानदर्श-
नयोः क्रमवृत्तौ हि सर्वज्ञत्वं कादाचित्कं स्यात् । कुतस्तत्सिद्धिरिति चेत् ? सामान्यविशेषविषययोर्विगताव-
रणयोरयुगपत्प्रतिभासायोगात् प्रतिबंधांतराभावात् । शेषं सर्वं क्रमवृत्ति प्रकारांतरासंभवात् ।
चक्षुरादिज्ञानपंचकस्यापि परस्परव्यवधानेऽपि विच्छेदानुपलक्षणं क्षणक्षयवत् । यौगपदे हि
सतानभेदात्परस्परपरामर्शाभावः संतानांतरवत् । मानसप्रत्यक्षेऽपि चक्षुरादिज्ञानानंतरप्रत्ययोद्भवेन
कश्चिद्विशेषः क्रमवृत्तौ व्यवधानप्रतिभासविकल्पप्रतिपत्तेरसंभवात् । यौगपदे हि स्पर्शादिप्रत्यवमर्शविरोधः
पुरुषांतरवद्विषयनिर्णयकांतात्मकत्वात् । मतिज्ञानादि स्याद्वादनयलक्षितं प्रतिपत्तव्यं ॥ १०१ ॥

उपेक्षा फलमाद्यस्य शेषस्यादानहानधीः ।

पूर्वं वाऽज्ञाननाशो वा सर्वस्यास्य स्वगोचरे ॥ १०२ ॥

वृत्तिः—आद्यस्य प्रमाणस्य केवलज्ञानस्य फलमुपेक्षा रागमोहाभावः । शेषस्य प्रमाणस्य छन्नस्वीयज्ञा-
नस्य, आदानं ग्रहणं हानं त्यागस्तयोर्धार्मुच्छिः तत्फलं । पूर्वं वा उपेक्षा वेत्यर्थः । सामान्यापेक्षायां नपुंसकलि-
गता । पूर्वां वेति पाठान्तर । वा अज्ञाननाशः फलं ज्ञानतेत्यर्थः । सर्वस्यास्य मत्यादिभेदभिन्नस्य हिताहितभे-
दमिने स्वगोचरे स्वविषये वर्तमानस्यौत्सार्गिकं फलमज्ञाननाश इत्युक्तं ॥ १०२ ॥

प्रस्तुतस्याद्वादाल्पपरार्थसाधनसमर्थनार्थमाह—

अष्टशती—सिद्धप्रयोजनत्वात् केवलानां सर्वत्रोपेक्षा । करुणावतः परदुःखनिहातोः कथमुपेक्षा
तदभोत्र कथं यातिः ? इति चेत् स्वदुःखनिवर्तनवदकरुणयापि वृत्तेरन्यदुःखनिराचिकारिषां । दयालुरे-
वात्मदुःखनिवर्तनादसमाधिरिति चेत् ? न वै प्रदीपः कृपालुतया आत्मानं परं वा तमसा निवर्तयति इति ।
कल्पयित्वापि कृपालुतां तत्करणस्य स्वभावसामर्थ्यं श्रुयं । एवं हि परंपरपारिधर्मं परिहरेत् । मत्यादेः साक्षात्फलं
स्याधैव्यामोहविच्छेदः तदभावे दर्शनस्यापि सन्निकर्षाविशेषात् । क्षणपरिणामोपलभ्यवदविसंवादक-
त्वासंभवात् । परंपर्या हानोपादानसंबन्धिः । तथाहि—करणस्य क्रियायाश्च कथंचिदेकत्वं प्रदीपतमोविग-
मवत् । भागानां च परस्वादिवत् । तस्माद्प्राज्ञसंबिदाकारयोः प्रमाणफलव्यवधायामपि विसंवादनिराक

रणे तदज्ञस्येव विपदष्टिः प्रमाणत्व न प्रतिपत्तुर्महति । तावतैव प्रमाणत्वे क्षणिकत्याद्यनुमानं-अधिगताधि-
धिगमलक्षणत्वान्न वै प्रमाणं ॥ १०२ ॥

वाक्येष्वनेकांतद्योती गम्यं प्रति विशेषकः ।

स्यान्निपातोऽर्थयोगित्वाच्च केवलिनामपि ॥ १०३ ॥

वृत्तिः—पदानां परस्परपेक्षाणां निरपेक्षाः समुदाया वाक्यानि तेषु वाक्येष्वनेकांतं द्योतयति प्रकटय-
तीति अनेकांतद्योती । स्याच्छब्दो निपातोऽव्ययं । गम्यमभिधेयमस्ति घट इत्यादिवाक्येऽस्तित्वादि तत्प्रति
विशेषकः समर्थकः । अथवा गम्यं हेयादेयभेदमिन्नं वस्तु यथा यदवस्थितं तथैव तस्य विशेषकैः । अर्थस्य
तत्तदात्मकस्य योगित्वं घटनं तस्मादन्येषां पुनर्धर्माणां गुणीभूतत्वात् । तत्र भवत एतदुक्तं केवलिनां श्रुतके-
वलिनां च अपिशब्दान्तच्छिष्यप्रशिक्ष्याणां च नान्येषां तथाभूतस्य वस्तुभावात् ॥ १०३ ॥

पुनरपि तदेव समर्थयति—

अष्टशती—पदानां परस्परपेक्षाणां निरपेक्षाः समुदायो न तर्हि तदानीमिदं भवति—यथा यस्तत्तत्सर्वं
परिणामि यथा घटः संक्ष शब्दः, तस्मात्परिणामीत्याकांक्षणात् । प्रतिपत्तुर्धर्मोऽयं वाक्येष्वभ्यारोप्यते सचे-
त्प्रतिपत्ता तावतायं प्रत्येति किमिति शेषमाकांक्षति । प्रकरणादिना वाक्यकल्पनाप्यर्थं प्रतिपत्तौ न वा प्राय-
मकल्पिकवाक्यलक्षणपरिहारः सत्यभामादिपदवत् । सदसन्नित्यादिसर्वधैकांतप्रतिक्षेपलक्षणो नैकांतः ।
क्वचित्प्रयुज्यमानः स्याच्छब्दः तद्विशेषणतया प्रकृतार्थतत्त्वमनवयवेन सूचयति । प्रायशो निपातानां तत्त्व-
भावत्वात् एवकारादिवत् । न हि केवलज्ञानवदखिलमक्रममवगाहते वाचः क्रमवृत्तित्वात् तद्बुद्धेरपि
तथाभावात् ॥ १०३ ॥

स्याद्वादः सर्वधैकांतत्यागार्तिकवृत्तचिद्विधिः ।

सप्तभंगनयापेक्षो हेयादेयविशेषकः ॥ १०४ ॥

वृत्तिः—स्याद्वादोऽर्थप्रकरणादीनां घटादिशब्दार्थविशेषस्थापनहेतूनामनुकूलः । कुतः सर्वधैकांत-
त्यागात्तेपार्थप्रकरणादीनां प्रतिकूलस्यैकांतस्य त्यागात् । अथ कथं प्रकारः स्याद्वादः किंवृत्तचिद्विधिः किमो-
वृत्तं किं निष्पन्नं वृत्तं किंवृत्तं च तद्विधं किंवृत्तचित् तदेव विधिः प्रकारो यस्य कथंचित् कुतश्चिदित्यादि ।
सप्तभंगाश्च ते नयाश्च तानपेक्षत इति स्यादस्ति स्यान्नास्यादि । हेयादेययोर्विशेषकः गुणमुख्यकल्पनया ॥ १०४ ॥

स्याद्वादकेवलज्ञानयोः कथंचित्तामान्यं दर्शयन्नाह—

अष्टशती—कथंचिदित्यादि किं वृत्तचिद्विधिः स्याद्वादपर्यायः सोऽयमनेकांतमभिप्रेत्य सप्तभंगनया-
पेक्षः स्वभावपरभावान्यां सदसदादिव्यवस्थां प्रतिपादयति । सप्तभंगी प्रोक्ता द्रव्याधिकपर्यायार्थिकप्रधि-
भागवशात्तैगमादयः शब्दार्थनया बहुविकल्पा मूलनयद्वयशुद्धयशुद्धिभ्यां ॥ १०४ ॥

स्याद्वादकेवलज्ञाने सर्वतत्त्वप्रकाशने ।

भेदः साक्षादसाक्षाच्च ह्यवस्त्वन्यतमं भवेत् ॥ १०५ ॥

वृत्तिः—सर्वाणि च तानि तत्त्वानि च जीवाजीवादीनि तानि प्रकाशत इति सर्वतत्त्वप्रकाशने के-
ते ? द्वे स्याद्वादश्च केवलज्ञानं च ते द्वे प्रमाणे । तयोर्मध्येऽन्यतमं परैः परिकल्पितमनस्तु भवेद्यतः कथं तयो-
र्भेदः साक्षात्प्रत्यक्षादसाक्षादप्रत्यक्षात् ॥ १०५ ॥

प्रमाणं चार्चितमथ को नयो नामेत्याह—

अष्टशती—स्याद्वादकेवलज्ञाने इति निर्देशात् तयोर्म्यर्हितत्वान्नियमं दर्शयति परस्परहेतुकत्यादम्य-
र्हिते वा पूर्वनिपातेऽप्यभिचारं सूचयति । कथं पुनः स्याद्वादः सर्वतत्त्वप्रकाशने यावता “मतिश्रुतयोर्निर्बंधो

द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥ जीवाद्यदः सप्तपदार्थास्तरं ताम्रतिपादनात्रिशोभान् । तथा हि भेदः साभादसाभा-
न्वेति साक्षाद्दृतेरेव सर्वद्रव्यपर्यायान् परिच्छिनत्ति नान्यत इति यावत् ॥ १०९ ॥

सधर्मणैव साध्यस्य साधर्म्याद्विरोधतः ।

स्याद्वादप्रथिमकार्यत्रिशोषव्यञ्जको नयः ॥ १०६ ॥

वृत्तिः—समानो गुणो यस्य स सधर्मा तेन सधर्मणैव एतन्काराद्विपक्षनिराकरणं साम्प्रयानिन्यत्रा-
देः शक्याभिप्रेताप्रसिद्धत्वं । सधर्मणो भावः साधर्म्यं तस्मात्साधर्म्यात् । स्याद्वादः श्रुतज्ञानं तेन प्रतिभक्तो
त्रिपयीकृतोऽर्थस्तस्य विशेषो नित्यत्वादित्तद्वजकः प्रकटको घोटको नयो युक्तितोऽर्थपरिग्रहः । इत्यनेना-
न्यव्यतिरेकपक्षधर्मा उक्ताः । अविरोधादित्यनेनान्यधानुपपत्त्यैकलक्षणो हेतुः प्रदर्शितः । किमुक्तं भाति-
अतर्क्योत्तमतरेण त्रिलक्षणो हेतुर्न गमक इति । अथ को नयप्रमाणयोर्विशेषः ! अनेकांतप्रतिपत्तिः प्रमाण,
एकधर्मप्रतिपत्तिर्नयः ॥

तद्विषयस्य द्रव्यस्य स्वरूपप्रतिपादनार्थमाह—

अष्टशती-मपक्षेणैव साध्यस्य साधर्म्यादित्यनेन हेतोस्त्रैलक्षण्यमविरोधात् इत्यन्यथानुपपत्ति च दर्श-
यता केवलस्य त्रिलक्षणस्यासाधनत्वमुक्तं तत्पुनर्वादिष्यत् । एकलक्षणस्य तु गमकत्वं “नित्यत्वैकांतपक्षेऽपि
विक्रिया नोपपद्यत इति” ब्रह्मलक्ष्मण्यनुपपत्तेरेव समाश्रयणात् । यत्रार्थक्रिया न संभ्रति तत्र वस्तु यथा वि-
नाशैकांतः तथा च नित्यत्वेऽपि क्रमबोधोपधाभ्यामर्थक्रिया न संभवति नापर प्रकारांतरं—इति त्रिलक्षणयोगेऽपि
प्रधानमेकलक्षणं तत्रैव साधनसामर्थ्यपरिनिष्ठितेः । तदेव प्रतिबंधः पूर्णद्वीतसंयोग्यादिसकलहेतुप्रतिष्ठापकं ।
ततः स्याद्वादित्यादिनानुमितमनेकातात्मकमर्थतत्त्वमादर्शयति । तस्य विशेषो नित्यत्वादिः पृथक् पृथक्चस्य
प्रतिपादको नयः । तथा चोक्त—

अर्थस्यानेकरूपस्य धीः प्रमाणं तदर्शधीः

नयः धर्मोतरापेक्षी दुर्णयस्तन्निराकृतिः ॥ १ ।

तदनेकांतप्रतिपत्तिः प्रमाण । एकधर्मप्रतिपत्तिर्नयः । तद्व्यत्यन्तिकाप्रतिपत्तेयोर्दुर्णयः केवलं त्रिपक्षविरोध-
दर्शनेन स्वपक्षाभिनिवेशनात् ॥ १०६ ॥

नयोपनयैकांतानां त्रिकालानां समुच्चयः ।

अविभ्राद् भावसंबंधो द्रव्यमेकमनेकधा ॥ १०७ ॥

वृत्तिः—नया नेगमादयः सप्त उपनयास्तद्वेदोपभेदावर्षपर्यायास्त एवैकांताः प्रधानधर्मास्तद्मादात्तत्रा-
द्वापदेशः । त्रयः काला त्रिपथो येषां ते तथाभूतास्तेषां समुच्चय एकस्मिन्नवस्थानम् । अविभ्राद् अणुपक्ष
भावसंबंधः सत्तासंबंधो यस्य स तथाभूतस्तद्रव्यमेकमभेदापेक्षया पुनरनेकप्रकारं ॥ १०७ ॥

तदर्थं चोच परिहारायाह—

अष्टशती-उक्तलक्षणो द्रव्यपर्यायस्थानः संग्रहादिर्नयः । तच्छाखाप्रशाखाभ्योपनयः । तदेकांता-
तात्मना विपक्षापेक्षालक्षणाया त्रिकाललक्षणानां त्रिकालविषयाणां समितिर्द्रव्यं । ततस्तेषामपेक्षारात् गुण-
गुण्यादिवत् ॥ १०७ ॥

मिथ्यासमूहो मिथ्या चेन्न मिथ्यैकांतताऽस्ति नः ।

निरपेक्षा नया मिथ्या सापेक्षा वस्तु तेऽर्थकृत् ॥ १०८ ॥

वृत्तिः—नित्यानिस्त्रास्तित्वादीनां मिथ्याधर्मिणां योऽयं समूहः समुद्ययः स मिथ्याऽसत्यस्य इति
चेदेवं भवतोऽभिप्रायः । मिथ्येकांतः संग्रहस्तस्य भावो मिथ्यैकांतता सा नोऽस्माहं नास्ति न निरपे ।

कुतः? यतो निरपेक्षा नयाः मिथ्या परस्परमपेक्षा घटना तस्या निर्गताः पृथग्भूता धर्मा व्यलीकाः। सापेक्षाः परस्परसंबन्धास्ते नया वस्तु परमार्थतत्त्वं यतोऽर्थकृत् क्रमाक्रमाम्यामर्थकारित्वाद्दतो न चोच्यस्यावतारः।
पुनरपि तमर्थं समर्थयन्नाह—

अष्टशती—सुनयदुर्णययोर्व्यास्माभिलक्षणं व्याख्यातं तथा न प्रबोध्यं न परिहारः। तथाहि—निरपेक्षात्वं प्रत्यनीकधर्मस्य निराकृतिः। सापेक्षत्वमुपेक्षा अन्यथा प्रमाणनयाविशेषप्रसंगात्। धर्मांतरादानोपेक्षाहानि-
लक्षणत्वात् प्रमाणनयदुर्णयाणां प्रकारातरासंभवाच्च। तदतत्त्वभावप्रतिपत्तेस्तत्प्रतिपत्तिरन्यनिराकृतिश्चेति विश्वोपसंज्ञतिः ॥ १०८ ॥

नियम्यतेऽर्थो वाक्येन विधिना वारणेन वा ।

तथाऽन्यथा च सोऽवश्यमविशेष्यत्वमन्यथा ॥ १०९ ॥

वृत्तिः—वाक्येन, अस्ति घटो नास्ति वेति विधिप्रतिषेधरूपेणार्थो नियम्यते नियंत्रयते विशेषाविषयं नीयते तस्मात्सोऽर्थस्तथा च तदतदात्मक इत्यन्युपगतं त्व्यः। यदि पुनरन्यथान्येन प्रकारेणैकांतररूपेणान्युप-
गम्यते तदानामविशेष्यत्वमवस्तुत्वं स्यादेकधर्माक्रांतत्वेन यस्त्वस्ति यतः।

वाक् द्विविधया न भवतीत्यस्य निराकरणायाह—

अष्टशती—यस्तत् तत्सर्वमनेकांतात्मकं वस्तुतत्त्वं सर्वथा तदर्थक्रियाकरित्वात्। स्वविषयाकारसंवि-
त्तियत्। न किंचिदेकांतं वस्तुतत्त्वं सर्वथा तदर्थक्रियासंभवात् गगनकुसुमादिवत्। नास्ति सदेकांतः सर्व-
व्यापारविरोधप्रसंगात् असदेकांतवदिति विधिना प्रतिषेधेन वा वस्तुतत्त्वं नियम्यते। अन्यथा तद्विशिष्टमर्थ-
तत्त्वं न स्यात् इत्यनेन विधिप्रतिषेधयोर्गुणप्रधानभावेन सदसदादिवाक्येषु वृत्तिरिति लक्षयति ॥ १०९ ॥

तदतद्दस्तु वागेपा तदेवेत्यनुशासति ।

न सत्या स्यान्मृपावाक्यैः कथं तत्स्वार्थदेशना ॥ ११० ॥

वृत्तिः—एषा वागेतद्दचनं सर्वाभ्युपगतं तच्चातच्च तदतत् अस्तित्वनास्तित्वात्मकं वस्तुतत्त्वं तदेव
तादृग्भूतमेव नैकांतात्मकमेतेत्येवमनुशासति कथयति प्रतिपादयति। यदि न सत्या सन्नृता स्याद्भवेत्। एवं सति
मृपा वाक्यानि असत्यरूपाणि वाक्यानि स्युः। तथा सति तत्स्वार्थस्य परमार्थस्य प्रमाणहेतुफलप्रतिपादकस्य
येयं देशना कथनं परप्रतिपादनं कथं स्यात्? किं तु न भवेदेव। तथा च विशीर्णं प्रमाणादिलक्षणं वर्त्म।
तस्माद्यत्सत्तदनेकांतात्मकं हेतुज्ञानं प्रमाणवदिति वचनस्य प्रमाण्यमेपितव्यं ॥ ११० ॥

पुनरपि वचोऽलक्षणमाह—

अष्टशती—प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयभूतं विरुद्धधर्माभ्यासलक्षणं वाऽविरुद्धं वस्तु। तदेवेत्येकांतिन प्रति-
पादयंती मिथ्यैव भारती कथमनयार्थदेशनं? इत्येकांतवाक्यार्थानुपपत्तिरालक्षयते ॥ ११० ॥

वाक्स्वभावोऽन्यवागर्थप्रतिषेधनिरंकुशः ।

आह च स्वार्थसामान्यं तादृग्वाच्यं खण्ड्यपवत् ॥ १११ ॥

वृत्तिः—वाक् स्वभाव आत्मीयं रूपमन्येषां याप्यत्वेनाभिप्रेततराणां वाग्वचनं तस्या अर्थस्तस्य प्रति-
षेधो निराकरणं तस्मिन् निरंकुशः समर्थो घटशब्दः पटादीनां निराकरणं करोति स्वार्थं च प्रतिपादयति अतो-
ऽनेकांतः, यदि पुनः सर्वथा स्वस्य ज्ञानार्थस्य बाह्यार्थस्य सामान्यं परापररूपमपोहं आर्वाक आह आचष्ट इत्य-
न्युपगमः स्यात् तादृग्वाच्यं विशेषरहितं सामान्यं खण्ड्यपवत् गगनकुसुमसमानमतो न किंचित्स्यात् ॥ १११ ॥

ननु सामान्येभ्य वाचोऽर्थो यदुत विशेषे वर्तते सामान्येऽर्थक्रियामायादिनि संसर्गचोचमनं तन्निरा-
करणार्थमाह—

अदृशती—वाचः स्वभावोऽयं येन स्वार्थगामान्यं प्रतिपादयती तदपरं निराकरोति । अन्वयस्यापि
ऽनुक्तानतिशायनात् । इदं तदानेयं तद्यायान् प्रतीयेत तदर्थः । कूर्मरोमादिभ्यं न च सामान्यं विशेषपरि-
हारेण वरविदु रजभाभे । अनुत्तममानाश्च कथं स्वामानं परं वा तथाधिनिशेधेन विरुद्धमाह ? ॥१११॥

सामान्यवाग्विशेषे चेत्य नन्दार्था मृषा हि सा ।

अभिप्रेतविशेषात्तेः स्यात्कारः सत्यलक्षणः ॥ १११ ॥

वृत्तिः—सामान्यसंबंधिनी याद् विशेषे वर्तते—विशेषमाचष्टे तत्त्वार्थक्रियामायात् श्रेयं भवतोऽभि-
प्रायः ! तर्हि शब्दस्वार्थोऽभिप्रेयः युतः ? तादृभूता वाक् मृषा सर्वाका सा । यस्मान्न दान्यस्य वाचकोऽन्य-
माह । घटशब्दः पदार्थस्य न कदाचिदपि प्रतिपादकः । नाप्यपोहोऽस्वार्थः, अपोहो हि परव्यावृत्तिः सा च तुच्छा
ततो भेदक्षणिकैकांतपक्षे न वाच्यं नापि वाचको नानुमानं नाप्यागमः सर्वान्मायोऽतः स्यात्कारः स्यादाः
सत्यलक्षणः मत्वभूतोऽभिप्रेतविशेषस्यासौर्निमित्तमित्यर्थप्रतिहेतोराश्रयणायः सर्वदोषकल्पातीतयात् ।

तस्यैव स्वरूपमाह—

अदृशती—अस्तीति केवलमभान्यन्येऽदृशदपोहमाहेति चेत् ! कः पुनरपोहः ! परतो व्यावृत्ति-
भावः । कथमेवं सत्यभावं प्रतिपादयति भावं न प्रतिपादयतीत्येवमनुक्तसमं न स्यात् । तद्विक्रमो
मिथ्याभिनिवेशशब्दादिति चेन्न चैतत्तस्य प्रतिपादकं मिथ्याविरुद्धहेतुत्वाद् व्यतीकरचनवत् । ततः स्या-
द्वाद एव सत्यलक्षणो न चादांतरामिन्यनुशाययति ॥ ११२ ॥

विधेयमीप्सितार्थागं प्रतिषेध्याविरोधि यत् ।

तथैवादेयहेयत्वमिति स्याद्वादसंस्थितिः ॥ ११३ ॥

वृत्तिः—विधेयमस्तीत्यादि प्रतिषेधस्य नास्ति नादेरविरोधेनाविरुद्धं यत्तदाप्सितार्थस्याभिप्रेतकार्यम्यागं
कारण । तथैवादेयं यस्तु हेयात्वात्वादविरुद्धं । इत्यनेन प्रकारेण स्याद्वादस्य संस्थितिः नर्नप्रमाणीरविरुद्धा
सिद्धिरिति प्रमाणहेतुदृष्टांताभासाः परवादिपरिकल्पितप्रमाणहेतुदृष्टांता वेदितव्याः । कुतः ? तदृशणामायात् ।
यस्त्वपि तैर्यत्परिकल्पितं तदपि नास्ति लक्षणाभावात् । तस्माददनेकांतामरु तमन्य लक्षणयोगादिति ।

शास्त्रार्थोपसंहारकारिकामाह—

अदृशती—अस्तीत्यादि विधेयमभिप्रेत्य क्रियानात् नास्तित्वादिभिरविरुद्धं विधिप्रतिषेधपरन्वोन्यावि-
विनाभावलक्षणत्वात् स्वार्थज्ञानवत् । तद्विधेयप्रतिषेधात्मविशेषात् एवादायः प्रक्रियते सप्तमंगीममा-
श्रयात् ॥ ११३ ॥

इतीयमाप्तमीमांसा विहिता हितमिच्छता ।

सम्पद्मिधयोपदेशार्थविशेषप्रतिपत्तये ॥ ११४ ॥

वृत्तिः—इत्यनेन प्रकारेणैव प्रत्यक्षतश्च योऽयमुपदेशस्तस्वार्थः स्वग्नयं तस्य विशेषो य धाम्यं तस्य
प्रतिपत्तिरवगमस्तस्यै सम्पद्युपदेशोऽयं मिथ्येति सर्वज्ञेन ज्ञायते यस्मात् ।

कृतकृत्यो निर्वृद्धतत्त्वप्रतिर आचार्यः श्रीमन्संतभद्रकेनरी प्रमाणनयतीक्षणनखरदंष्ट्राविदारितप्रवादि-
पुनपमदविह्वलपुभिर्जुभस्यत्पादनपट्टिदिमाह—

अष्टशती-इति श्लोक्तपरिच्छेदविहितेयमाप्तमीमांसा सर्वज्ञविशेषपरीक्षानिःश्रेयसकामिनां । अभव्यान्वां
तदनुपयोगात् । तत्चेतरपरीक्षां प्रति भव्यानामेव हि नियताधिकृतिः ॥ ११४ ॥

श्रीवर्द्धमानमकलंकमार्निधवंध-

पादारविंदयुगल प्रणिपत्य मूर्धा

भव्यैकलोकनयनं परिपालयंत-

स्याद्वादवर्त्म परिणौमि समंतभद्रं ॥ १ ॥

इत्यष्टशती समाप्ता ।

जयति जगति क्लेशावेशप्रपंचहिमांशुमान्

विहृतविषमैकांतध्वांतप्रमाणनयांशुमान् ।

यतिपतिरजो यस्याभृष्टान्मतांचुनिघर्लवान्

स्वमतमतयस्तीर्थ्या नाना परे समुपासते ॥ ११५ ॥

वृत्तिः--यस्य भद्रारकस्य मतांबुधेरामोदधेर्लवान् कणान् अष्टष्टानखरीकृतान् परे नाना तीर्थ्याः
प्रवादिनः सुगतादयः स्वमते मतिर्येषां ते स्वमतमतयः कृतात्मबुद्धयः समुपासते सेवते सौऽजो जातिजरा-
मरणरहितो यतिपतिः प्रधानस्वामी जयति त्रैलोक्यस्वामित्वं करोति बाह्याभ्यंतरशत्रून् निहत्य जयति लोके ।
पुनरपि किंविशिष्टः ? द्वेषस्य दुःखस्य आवेशः कदर्धना तस्य प्रपंचो विस्तारः स एव हिम प्रालेयः तस्यांशुमा-
नादित्यः । एकांत एव ध्वांतं तमः विषमं च तदेकांतध्वांतं च विषमैकांतध्वांतं प्रमाणं च नयाश्च प्रमाण-
नया उक्तलक्षणा विहृतं निराकृतं विषमैकांतध्वांतं यैस्ते तथाभूतास्ते च ते प्रमाणनयाश्च त एवांशवः
किरणास्ते विद्यते यस्य स तथाभूत इति यतिपतेर्विशेषणं ॥ ११५ ॥

श्रीमत्समंतभद्राचार्यस्य त्रिभुवनलब्धजयगताकस्य प्रमाणनयचक्षुषः स्याद्वादशरीरस्य देवागमाख्या-
कृतेः संक्षेपभूतं विवरणं कृतं श्रुतविश्मरणशीलेन वसुनंदिना जडमतिनाऽऽत्मोपकाराय ।

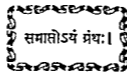
समंतभद्रदेवाय परमार्थविकल्पिने ।

समतभद्रदेवाय नमोऽस्तु परमात्मने ॥ १ ॥

सुखाय जायते लोके वसुनदिसमागमः ।

तस्मात् निषेव्यतां भव्यैर्वसुनंदिसमागमः ॥ २ ॥

इति श्रीवसुनंध्याचार्यकृता देवागमवृत्तिः समाप्ताः ।

सनातनजेनग्रंथमाला

८

स्याद्वादपतिश्रीविद्यानंदस्वामिविरचिता-

प्रमाणपरीक्षा ।

जयंति निर्जितारोपसर्वथैकांतनीतयः ।

सत्यवाक्याधिपाः शश्वद्धिद्यानंदा जिनेश्वराः ॥ १ ॥

अथ प्रमाण-परीक्षा—तत्र प्रमाणलक्षणं परीक्ष्यते—

‘सम्प्रज्ञानं प्रमाणं प्रमाणव्यान्यधानुपपत्तेः । सन्निकर्षादिरज्ञानमपि प्रमाणं ह्यवर्धप्रमितौ साधकृतम-
व्यात् । इति नाशंकनीयं । तस्य स्वप्रमितौ साधकृतमव्यासंमायात् । न दाचेतनोऽर्थः स्वप्रमितौ करणं पटा-
दिवत् । सोऽर्थप्रमितौ करणमित्यप्यनालोचितरचनं नैयायिकानां स्वप्रमितान्साधकृतमव्यासं प्रमितौ
साधकृतमव्यानुपपत्तेः । तथाहि— न सन्निकर्षादिरर्थप्रमितौ साधकृतमः स्वप्रमितान्साधकृतमव्याप्य-
वत् । प्रदीपादिभिर्न्यभिचारः साधनस्य । इति न मतव्यं । तेषामर्थपरिच्छिन्नकरणत्वात् । तत्र नयनम-
नसोरेव करणतया स्वयमभिमतत्वात् । प्रदीपादीनां तत्सहकारितयोपचारतः करणव्यवहारानुसरणात् ।
न चोपचारतोऽर्थप्रकाशन एव प्रदीपादिः करणं न पुनः स्वप्रकाशन इति मन्यमानो निर्मलमना मनीषिभिः,
अनुगम्यते । नयानादेः-अर्थसंवेदनमित्यत्र प्रदीपादिसंवेदनमप्युपजनयतः प्रदीपादीनां सहकारित्वाविशेषात् ।
तेषामर्थप्रकाशनवत् स्वप्रकाशनेऽपि करणतोपचारव्यवहितः । नयनादिना अनेकात् इत्यपि न मननीयं
तस्याप्युपकरणरूपस्याचेतनस्वभावस्याप्यप्रतिपक्षां करणतोपचारात् । परमार्थतो मर्त्येन्द्रियस्य-अर्थग्रहणस-
क्तिलक्षणस्य साधकृतमव्या करणताभ्यसनात् । न चैतदसिद्धं निशुद्धधिपजननमनसि युक्तियुक्ततया परित-
मानत्वात् । तथाहि—

‘यदसन्निधाने कारकांतरसन्निधानेऽपि यज्ञोपपद्यते तत् सत्करणकं । यथा शुद्धारासन्निधाने काष्ठच्छेदनम-
नुत्पद्यमानं कुठारकरणकं । मोक्षयते च भर्त्येन्द्रियाममवधानेऽर्थसंवेदनमुपगवरणसद्भावेऽपि, इति तद्भार्येन्द्रि-
यकरणकं । बहिःकरणसन्निकर्षोधीनतायां हि पदार्थसंवेदनस्य, नयनसन्निकर्षात् कलश इव नभसि नायन-
संवेदनोदयः कुतो न भवेत् ? । न हि नयननभसोरेवतरकर्जनः संयोगो न विद्यते एवेति वार्युं युक्तं
सकलमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगान्नभसि सर्वागतत्वमात्रमविरतेषात् । न च नयनममूर्तिमदेव ? तस्य परेर्भौतिकतयो-
पगतत्वात् । पौद्गलिकतयास्माभिरुपकरणस्याभिमनत्वात् । ननु नभसि नयनसन्निकर्षस्य योग्यतापिरेहाह
संवेदननिमित्तता ? इत्यपि न सार्थायः तद्योग्यताया एव साधकृतमव्यानुपगमात् । का धेयं सन्निकर्षस्य योग्य-
ता नाम ? विशिष्टा शक्तिरिति चेत् ? सा तर्हि सहकारिसन्निधिलक्षणा अनुमेतव्या ।

‘सहकारिसान्निध्यं शक्तिः’ इत्युद्योतकरवचनात् । सहकारिकारणं च द्वयं गुणः कर्मा-
दि वा स्यात् ? न तावदात्मद्रव्यं सहकारि तत्सन्निधानस्य नयननभःसन्निकर्षेऽपि समानत्वात् । एते-
न कालद्रव्यं दिग्द्रव्यं च सहकारि निराकृतं तत्सान्निध्यस्यापि सर्वसाधारणत्वात् । मनोद्रव्यं सहकारि
इत्यापि न संगतं तत्सन्निधेरपि-समानत्वात् । कदाचित्तद्वतमनसः पुरुषस्याक्षाथसन्निकर्षस्य संभवात् ।
एतेन आत्मा मनसा युज्यते, मन इन्द्रियेण, इन्द्रियमर्थेनेति चतुष्टयसन्निकर्षोऽर्थप्रमितौ साधकतम इति
सामिप्रीप्रमाणवादो दूषितः-तत्सामिग्न्याश्च नभसि सद्भावात् । कालादिनिमित्तकारणसामिप्रीवत् । यदि
पुनस्तेजोद्रव्यं सहकारि तत्सन्निधानात् चाक्षुषादिज्ञानप्रभवादिति मतं तदापि न विशेषः घटादाविव
गगनेऽपि लोचनसन्निकर्षस्यालोकसन्निधिप्रसिद्धेः संवेदानुपगमस्य दुर्निवारत्वात् । अधादृष्टविशेषो
गुणः सहकारी तत्सान्निध्यं संयुक्तसमवायेन, चक्षुषा संयुक्ते पुरुषे त्वदृष्टविशेषस्य समवायात् इति मन्यथं
तर्हि कदाचिन्नभसि नायनसंवेदनोदयः कुतो न भवेत् ? । सर्वदा सर्वस्य तत्रादृष्टविशेषस्य सहकारिणोऽस-
न्निधानात् इति चेत् ? कथमेवमीश्वरस्य नभसि चक्षुषा ज्ञानं श्रोत्रादिभिरिव घटते ? समाधिविशेषोपपजनि-
तधर्मविशेषानुगृहीतेन मनसा गगनाद्यशेषपदार्थसंवेदनोदये तु महेश्वरस्य बहिःकरणमनर्थकतामिधात् ।
फलसंभवात् । बहिःकरणरहितस्य च नांतःकरणमुपपद्येत परनिर्घृतात्मवत् । ततः कथमंतःकरणेन धर्मा-
दिग्रहणं मनसोऽसंभवे च न समाधिविशेषस्तदुपपजितधर्मविशेषो वा घटामग्राभ्यते तस्यात्मांतःकरणसं-
योगनिर्वंधनात् ।

स्यान्मतं शिशिररश्मिशेखरस्य समाधिविशेषसंततिधर्मविशेषसंततिश्च सर्वार्थज्ञानसंततिहेतुरना-
द्यपर्यवसाना, सततमेनोमल्लेरस्पृष्टत्वात् । तस्य संसारिसादिमुक्तिविलक्षणत्वात् सर्वथा मुक्ततयैव प्रसिद्ध-
त्वात् इति तदप्यसमीचीनं एवमीश्वरस्यापि एनोमल्लविलयाद्वैश्वार्थसंवेदनोद्भवप्रसक्तेः । सततमेनोमला-
भावो हि यथा सततमर्बुजानसंतानेहेतुरुररीक्रियते तथा कादाचित्केनोमल्लाभावः कदाचिदर्थप्रामितिनिमित्त-
युक्तमुत्पद्यमानः तस्यैव सन्निकर्षसहकारितोपपत्तेः । तत्सान्निध्यस्यैव च सन्निकर्षशक्तिरूपत्वसिद्धेः । तद्भावादेव
च नयनसन्निकर्षेऽपि नभसि संवेदानुत्पत्तिघटनात् । तत्र विशिष्टधर्मोऽपि न पापमलापायादपरः
प्रतिपद्यते भावांतरस्वभावत्वाद्भावस्य, निःस्वभावस्य सकलप्रमाणगोचरातिक्रान्तत्वेन व्यवस्थापयितुमशक्य-
त्वात् इति पुरुषगुणविशेषसद्भावं एव पापमलाभावो विभाव्यते । स चात्मवृत्तिविशेषो ज्ञानावरणवैर्यांतराय-
क्षयोपसमभेदः स्वार्थप्रमितौ शक्तियोग्यतेति च स्याद्वादवेदिभिरभिधीयते । प्रमातुरुपलब्धिविलक्षणप्राप्त-
तापि नातोर्थोत्तरभावमनुभवति पुंसः संवेदानावरणवैर्योत्तरायलक्षणपापमलापगमविरहे क्वचिदुपलब्धिविलक्षण-
प्राप्ततानुपलब्धेः, नयनोन्मीलनादिकर्मणो दृश्यादृश्ययोः साधारणत्वात् प्रयोत्तादिकरणसाकल्यवत् । एतेन
नयनोन्मीलनादिकर्मसन्निकर्षसहकारिविषयगतं चोपलम्बत्वसामान्यमिति प्रत्याख्यातं तत्सन्निधाने सत्य-
पि क्वाचित्कस्यचित् प्रमित्यनुपपत्तेः कालाकाशादिवत् । न हि तत्रोपलम्बत्वसामान्यमसंभान्यं योगिनो-
ऽप्यनुपलब्धिप्रसंगात् । अस्मादृशापेक्षयोपलम्बत्वसामान्यमन्यदेव योगीश्वरापेक्षादुपलम्बतासामान्यादिति-
चेत् ? तत्किमन्यत् ? अन्यत्र योग्यताविशेषात् । प्रतिपुरुषं भेदमास्तिप्रवृत्तानादिति(१) स एव प्रमातुः प्रमित्यु-
पजनने साधकतमोऽनुमतव्यः सन्निकर्षादौ सत्यपि क्वचित्संविदुपजननाभावविभावनात् । स च योग्य-
ताविशेषः स्वार्थग्रहणशक्तिः । आत्मनो भावकरणं ज्ञानमेव फलरूपत्वात् स्वार्थज्ञानात्कथंचिदभिन्नत्वात्
सर्वथापि ततो भेदे नात्मस्वभावत्वोपपत्तेः । न चैवमुपगतं युक्तं ? आत्मन एवोभयनिमित्तवशात्तथापरिणा-
मात् । आत्मनो हि जानात्यनेनेति करणसाधनात् भेदोपपन्नं कथं चिदभिन्नकर्तृकस्य करणस्य प्रसिद्धेः
अमितीष्येन दहतीधनमिति यथा । स्वातंत्र्यविवक्षायां तु जानातीति ज्ञानमात्मन, कर्तृसाधनत्वात्तदात्मज्ञा-
नयोर्भेदप्रधान्यात् आत्मन एव स्वार्थग्रहणपरिणाममापन्नस्य ज्ञानव्यपदेशसिद्धेः औप्यपरिणाममाप-
न्नस्यामेरीष्येन व्यपदेशवत् । तेन ज्ञानात्मा ज्ञानात्मना ज्ञेयं जानाति इति व्यवहारस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । यथा च

ज्ञानात्मेव प्रमाता स्यात्, अज्ञानात्मनः खांदः प्रमातृत्वायोगात् तथा ज्ञानात्मेव प्रमाण स्वार्थप्रमितिं ज्ञान-
क्रियात्मिकायां करणत्वात् । अज्ञानात्मनस्तत्र साधकतमत्वाघटनाज्ञानं प्रमाणं, अन्यत्रोपचारतः । ततो-
नाज्ञानेन इन्द्रियसन्निकर्षलक्षणशब्दादिना साधनस्य व्यभिचारः । नापि व्यतिरेकासिद्धिः सम्यग्ज्ञानत्वस्य
साध्यस्य निवृत्तौ प्रमाणत्वस्य साधनस्य पटादौ विनिवृत्तिविनिश्चयात् । केवलव्यतिरेकिणोऽपि साधनस्य
समर्थनात् । ततः सूक्तं सम्यग्ज्ञानमेव प्रमाणमज्ञानस्य प्रमाणत्वायोगान्मिथ्याज्ञानवदिति ।

किं पुनः सम्यग्ज्ञानं ? अभिधीयते—स्वार्थव्यवसायात्मकं सम्यग्ज्ञानं सम्यग्ज्ञानत्वात् । यत्तु न स्वार्थव्यवसाया-
त्मकं तन्न सम्यग्ज्ञानं यथा संशयविपर्यासान्धवसाया । सम्यग्ज्ञानं च विवादापन्नं तस्मात्स्वार्थव्यवसायात्मकमिति
सुनिश्चितान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयलक्षणो हेतुः प्रसिद्ध एव सम्यग्बोधोपाधीनां साध्यधर्मिणं सद्भावात् । स्व-
संवेदनैन्द्रियमनोयोगिप्रत्यक्षैः सम्यग्ज्ञानैः—अव्यवसायात्मकैर्व्यभिचारी हेतुः इति स्वमनोरथमात्रं सौगतस्य तेषां
सम्यग्ज्ञानत्वविरोधात् । सम्यग्ज्ञानत्वं ह्यविसंवादकत्वेन व्याप्तं तदभावे तदसंभवात् । तदपि प्रवर्तकत्वेन व्याप्तं
तदभावे तदसंभवात् । तदप्यर्थप्रापकत्वेन अर्थप्रापकस्याविसंवदित्वात् । निर्विषयज्ञानवत् । तदपि प्रवर्त-
कत्वेन व्याप्तं अप्रवर्तकस्यार्थाप्रत्यायकत्वात् । तद्वत् प्रवर्तकत्वमपि विश्वविषयोपदर्शकत्वेन व्याप्तं स्वविषयमु-
पदर्शयतः प्रवर्तकव्यवहारविषयत्वसिद्धेः । न हि पुरुषं हस्ते गृहीत्वा ज्ञानं प्रवर्तयति । स्वविषयं रूपं दर्शयत्
प्रवर्तकमुच्यते अर्थप्रापकं च इत्यविसंवादकं सम्यग्भेदकं प्रमाणं तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानत्वप्रसिद्धेः संशय-
वदिति धर्मोत्तरमतं । तत्राव्यवसायात्मकस्य चतुर्विधस्यापि समक्षस्य सम्यग्भेदनत्वं न व्यवतिष्ठते तस्य
स्वविषयोपदर्शकत्वाऽसिद्धेः । तस्मिन्नेवा नीलादाविव क्षणक्षयादावपि तदुपदर्शकत्वप्रसक्तेः । ततो यद-
व्यवसायात्मकं ज्ञानं न तत्स्वविषयोपदर्शकं यथा गच्छतः तृणपर्शसंवेदनं । अव्यवसायि प्रसिद्धमव्यवसायात्मकं
च सौगताभिमतदर्शनमिति व्यापकानुपलब्धिः सिद्धा । व्यवसायात्मकस्य व्यापकस्याभावे तद्भाष्यत्वस्य
स्वविषयोपदर्शकत्वस्यानुभवत् ।

स्यादाकृतं— तं व्यवसायात्मकत्वेन स्वविषयोपदर्शकत्वस्य व्याप्तिः सिद्धिमधिबसति तस्य व्यवसा-
यजनकत्वेन व्याप्तत्वात् । नीलधवलदौ व्यवसायजननादर्शनस्य तदुपदर्शकत्वव्यवस्थितेः । क्षणक्षयस्वर्ग-
प्रापणशक्त्यादौ व्यवसायजनकत्वात् तदनुपदर्शकत्वव्यवस्थानात् । गच्छत्तृणपर्शसंवेदनस्यापि तत एव
स्वविषयोपदर्शकत्वाभावासिद्धेः मिथ्याज्ञानत्वव्यवहारात् अन्यथानव्यवसायित्वाघटनात् इति ! तदेतदधि-
चारितरमणीयं ताथागतस्य व्यवसायो हि दर्शजन्मः । स किं दर्शनविषयस्योपदर्शकोऽनुपदर्शको वा ?
इति विचार्यते— यद्युपदर्शकस्तदा स एव तत्र प्रवर्तकः प्रापकश्च स्यात् संवादकत्वात् सम्यक्संवेदनवत् ।
न तु तन्निमित्तं दर्शनं सन्निकर्षादियत् । अधानुपदर्शकः ! कथं दर्शनं तज्जननात् स्वविषयोपदर्शकं !
अतिप्रसंगात् । संशयविपर्यासकारणस्यापि स्वविषयोपदर्शकत्वापत्तेः । दर्शनविषयसामान्याव्यवसायित्वाद्भि-
कल्पतज्जननं दर्शनं स्वविषयोपदर्शकमिति च न चेत्तसि स्थापनीयं दर्शनविषयसामान्यस्यान्यापोहलक्षण-
स्यावस्तुत्वात् । तद्विषयव्यवसायजनकस्य वस्तुपदर्शकत्वविरोधात् । दृश्यसामान्ययोरिकत्वाप्यवसायाद्दृश्य-
दर्शक एव व्यवसाय इत्यपि मिथ्या तयोरिकत्वाप्यवसायासंभवात् । तदेकत्वं हि दर्शनमव्यवस्यति तत्पृष्ठजो-
व्यवसायो वा ज्ञानांतरं वा ? न तावदर्शनं तस्य विकल्पाविषयत्वात् । नापि तत्पृष्ठजो व्यवसायः तस्य
दृश्यागोचरत्वात् । तदुभयविषयं ज्ञानांतरं तु निर्विकल्पकं विकल्पात्मकं वा ? न तावन्निर्विकल्पकं तस्य दृश्य
विकल्प्यद्वयविषयत्वविरोधात् । नापि विकल्पात्मकं तत एव । नच तदुभयविषयं संवेदनं तदुभयैकत्वमव्यव-
सातुं समर्थं । तथाहि— यद्यत्र विषयो कुरुते न तत्तदेकत्वमव्यवस्यति यथा रससंवेदनं रसैरूपोभयं । न
विषयी कुरुते च दृश्यविकल्पोभयं किंचित्संवेदनं, इति न कुतश्चिद्दृश्यविकल्पयोरिकत्वाप्यवसायः सिद्धयेत्
ततो न व्यवसायो वस्तुपदर्शकः स्यात् । नापि तदुपजननादर्शनं स्वविषयवस्तुपदर्शकं योगिप्रत्यक्षस्य विभू-
तकल्पनाजालस्य सर्वदा वस्तुविकल्पाजनकत्वात् तदुपदर्शकत्वविरोधात् । स्वसंवेदनमपि न तस्य स्वरूपोप-

दर्शकं तद्विकल्पानुत्पादकत्वात् इति कुतः स्वरूपस्य स्वतो गतिरवतिष्ठेत् ? । किं च दर्शनपट्टभाविनो विकल्पस्य स्वसंवेदनत्रात्सिद्धौ तत्स्वसंवेदनं कुतः प्रमाणं स्यात् ? । तद्यदि स्वरूपापदर्शनादेव प्रमाणमास्थीयते ? तदा स्वर्गप्रापणशक्यादावपि प्रमाणात्तामास्कदेत् । तत् स्वसंविदाकार एव प्रमाणं तद्व्यवसायजननात्-न पुनरन्यत्रेति परिकल्पनायां तद्व्यवसायस्वसंवेदनस्यापि व्यवसायांतरोपजननात् स्वरूपापदर्शनेन भवितव्यमित्यनवस्थानात्, नाद्यव्यवसायस्वसंवेदनस्य प्रामाण्यं । तदप्रामाण्ये च न तत् एव व्यवसाय-सिद्धिः । तदसिद्धौ च न तज्जननादर्शनस्य स्वविषयोपदर्शकत्वं । तदभावे च न तस्य प्रवर्तकत्वं । अप्रवर्तकस्य नार्थप्राप्तानिमित्तत्वं । तदसंभवे च नाविषयवादकत्वं तद्विरहे च न सम्यग्ज्ञानत्वं स्वसंवेदनेन्द्रियमनोयोगिज्ञानानामिति न तैर्व्यभिचारः साधनस्य संभवेति ।

स्यान्मतं—अर्थसामर्थ्यादुत्पत्तिः—अर्थसारूप्यं च दर्शनस्य स्वविषयोपदर्शकत्वं तच्च सकलसमक्षवेदनानामव्यवसायात्मकत्वेऽपि संभवत्प्रवर्तकत्वमर्थप्रापकत्वमविसवाटकत्वं सम्यग्ज्ञानलक्षणमिति तैः समीचीनैर्ज्ञानैर्व्यभिचारं एव हेतोरिति ? तदपि दुर्घटमेव क्षणक्षयादावपि तदुपदेशकत्वप्रसंगात् । तत्राक्षणिकत्वादिसमारोपानुपदेशादयोगिनः प्रतिपत्तुर्नोपदेशकत्वमवतिष्ठते । योगिनस्तु समारोपासंभवात् क्षणक्षयादावपि दर्शनं तदुपदेशकमेवेति समाधानमपि न धीमद्भूतिकर नीलादावप्ययोगिनस्तद्विपरीतसमारोपप्रसक्तेः । कथमन्यथा विरुद्धधर्मासात्तदर्शनभेदो न भवेत् ? न हि—अभिन्नमेकदर्शनं क्वचित्समारोपाक्रांतं क्वचिन्नेति वक्तुं युक्तं । ततो यद्यत्र विपरीतसमारोपविरुद्धं तत्रत्र निश्चयात्मकं यथानुमेयेऽधेऽनुमानज्ञानं । विपरीतसमारोपविरुद्धं च नीलादौ दर्शनमिति व्यवसायात्मकमेव बुद्धयामहे । निश्चयहेतुत्वाददर्शनं नीलादां विपरीतसमारोपविरुद्धं न पुनर्निश्चयात्मकत्वात् ततोऽन्यथानुपपत्तिः साधनस्यानिश्चितेति मामंस्याः योगिप्रत्यक्षेऽस्य विपरीतसमारोपस्य प्रसंगात् तेन तस्याविरोधात् । परेषां तु तस्यापि निश्चयात्मकत्वात्तेन विरोधः सिद्ध एव । तथा निश्चयहेतुना दर्शनेन विरुद्धं प्रतिपादयतः स्वमतविरोधः स्यात् । निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभाव इति धर्मकीर्तारभितत्वात् दर्शनारोपयोर्विरोधाभावासिद्धेः । ननु चार्थदर्शनस्य निश्चयात्मकत्वे साध्ये प्रत्यक्षविरोधः संहृतसकलविकल्पदशाया रूपादिदर्शनस्यानिश्चयात्मकस्यानुभवात् । तदुक्तं—

संहृत्य सर्वतश्चितां स्तिमितेनांतरात्मना ।

स्थितोऽपि चक्षुषा रूपमाक्षते साक्षजा मतिः ॥ १ ॥ इति ।

तथानुमानविरोधोऽपि व्युच्छिन्नचित्तावस्थार्या—इन्द्रियादर्थगतौ कल्पनानुपपत्त्येः । तत्र कल्पनासद्भावे पुनस्तस्मृतिप्रसंगः तदा विकल्पितकल्पनावत्—तदप्युक्तं—

पुनर्विकल्पयन् किंचिदासीन्मे कल्पनेदृशी ।

इति वेत्ति न पूर्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद्गतौ ॥ १ ॥—इति

तदेतदपि धर्मकीर्तारोक्षिताभिधानं प्रत्यक्षतो निर्विकल्पदर्शनाप्रसिद्धत्वात् । संहृतसकलविकल्पवस्था ह्यर्थं विकल्पयतो गोदर्शनावस्था । न च तदा गोदर्शनमव्यवसायात्मकं पुनः स्मरणाभावप्रसंगात् । तस्य संस्कारकारणत्वविरोधात् क्षणिकत्वादिवत् । व्यवसायात्मन एव दर्शनात् । संस्कारस्य स्मरणस्य च संभवात् अन्यतस्तदनुपपत्तेः । ददुक्तं—

व्यवसायात्मनो दृष्टेः संस्कारः स्मृतिरेव वा ।

दृष्टे दृष्टजजातीये नान्यथा क्षणिकादिवत् ॥ १ ॥

अथ मतं—अभ्यासप्रकरणबुद्धिपाठवार्थिलेभ्यो निर्विकल्पकादपि दर्शनानीलादौ संस्कारः स्मरणं चोत्पद्यते न पुनः क्षणिकादौ तदभावात् । व्यवसायात्मनोऽपि प्रत्यक्षात्त एव संस्कारस्मरणोपपत्तेः । तेषामभावे निश्चितेऽपि वस्तुनि नियमेन संस्कारादेरभावात् तेषां व्यवसायात्मकसमक्षवादिनोऽपि नियमतो-

ऽभ्युपगमनीयत्वात् इति ! तदपि फल्गुप्रायं भूयोदर्शनञ्क्षणस्याभ्युपगमस्य क्षणक्षयादौ मुतरां मद्राणात् । पुनपुनर्निर्गल्योपादात्प्रत्यय चाम्यासस्य परं प्रत्योत्पद्यतात् तत्रैव प्रियदात् । क्षणिकाक्षणिकविचारणायो क्षणिकप्रकरणस्याभिभावात् । बुद्धिपाटव तु नीलादी क्षणक्षयादौ च समान दर्शनस्यानंशत्वात् । तत्र पाटव-पाटवयोर्भेदे तद्बुद्धेरपि भेदापत्तेः, विरुद्धधर्माप्यासात् । तथापि तद्दाननाभ्युपगममत्राद्बुद्धेः पटयापाटवे श्यातो, इत्यप्यनेनापास्त तत्कर्मसद्भावयोरपि विरुद्धधर्मयोरनंशबुद्धावेकभ्यामसंभवात् । यपुनरर्थित्वं जिज्ञामितयं वरक्षणिक्त्वादिनः क्षणिकत्वेऽस्येव नीलादिपत् । यपुनरभिलषित्त्वमर्थित्वे तन्न व्यन्यायजनननिबन्धनं क्वचिदनभिलषितेऽपि यस्तुनि कस्य चिद्बुद्धासीनस्य स्मरणप्रतीति — इति नाम्नामादिभ्यः क्वचिदेव संस्कारजननं—अनशज्ञानज्ञेयादिनो घटते । परस्य तु बहिरतरनेकामकृतरमादिनां न किञ्चिदनुपपन्नं सर्वथैक्य व्यनसायाव्यनसाययोः, अयायानयायादययोः, संस्कारासंस्कारयोः, धारणेतराभिधानयोः, स्मरणास्मरण-शेषानमभ्युपगमात् । तद्वेदात्कथंचिद्बोधव्ययोर्भेदप्रसिद्धेः ।

सौगतस्यापि व्यावृत्तिभेदाद्भेदापगमाददोषोयं तथाहि—नीलत्वमनीलत्वव्यावृत्तिः, क्षणिकत्वमक्षणिकत्वव्यावृत्तिरुच्यते तत्रानीलव्यावृत्तौ नीलव्यनसायस्तद्वासनाप्रबोधारुपज्ञो न पुनरक्षणिकव्यावृत्तौ क्षणिकव्यनसाय-स्तत्र तद्वासनाप्रबोधभावात् । न चानयोर्व्यावृत्तोरभेदः संभवति व्याप्यमानयोरभेदप्रसंगात् । न च तद्वेदाद-स्तुनो भेदः तस्य निरंशत्वात् अन्यथा अनस्यवाप्रसंगात् इति परे मन्यते तेषु न सन्यवादिनः स्वभावभेदाभावे वस्तुनो व्यावृत्तिभेदासंभवात् । नीलस्वलक्षण हि येन स्वभावेनानीलादव्यावृत्तं तेनैव यद्यक्षणिकादव्यावृत्तेन तदा नीलाक्षणिकयोरेकपापत्तेस्तदव्यावृत्त्योरेकत्वप्रसंगः । स्वभावातरेण तत्ततो व्यावृत्तमिति वचनं तु सिद्धः स्वलक्षस्य स्वभावभेदः कथं निराकियते ! । यदि पुनः स्वभावभेदोऽपि वस्तुनो तस्यभावव्यावृत्त्या कल्पित एवेति मतं ! तदा परिकल्पितस्वभावातरकल्याणायामनस्यानुपप्यते । तथाहि—अनीलत्वमात्र-न्यव्यावृत्तिरपि स्वभावातरेण अन्यव्यावृत्तिक्रमेण वक्तव्या । सापि तदन्यव्यावृत्तिस्वभावातरेण तथापि-नेति न क्वचिद् व्यनतिष्ठते ।

कथिदाह—तत एव सकलविकल्परागोचरातीत वस्तु विकल्पशब्दानां विषयस्यान्यव्यावृत्ति-रूपस्य अनाद्यविशेषकल्पितस्य सर्वथा विचाराऽनहत्वात् । विचारसहने वा तदनुत्पत्तिरिषोधात् इति सोपि न सम्यगदादी दर्शनविषयस्याप्यस्तुत्वप्रसंगात् तस्यापि शब्दविकल्पविषयवत् विचारामहत्वाविरो-धात् । तथाहि—नीलस्वलक्षण सुगतैतरजनदर्शनविषयतामुपगच्छत् किमेकेन स्वभावेन नानास्वभावेन वा दृश्यं श्यात् ! तद्यथेकेन स्वभावेन तदा यदेव सुगतदृश्यत्वं तदेवैतरजनदृश्यत्वमित्यायातं अशेषस्य जगतः सुगतत्व । यच्चैतरजनदृश्यत्वं तदेव सुगतदृश्यत्वमिति सकलस्य सुगतस्यैतरजनत्वापत्तेः सुगत-रहितमाखिल श्यात् । अथैतस्मादोपाद्भिर्म्यता नानास्वभावेन सुगतैतरजनदृश्यत्व प्रतिपाद्यते तदा नील-स्वलक्षणस्य दृश्यस्वभावभेदः कथमपहृद्येत ! न च दृश्य रूपमनेकं कल्पितमिति शक्यं वक्तु दृश्यस्य कल्पितत्वविरोधात् । अथ मन्येथाः स्वलक्षणस्य दृश्यत्वं स्वाकारार्पकव्यावृत्तिरूपं नानादृश्यव्यपेक्षायाऽनेकं घटामटयेन तदभावे नानादृश्यदर्शनविषयतां स्वलक्षण नास्करेत । न च परमार्पती दर्शन दृश्यविषय सर्वज्ञानं स्वरूपमात्रपर्यगसितत्वात् । उपचारदेव बहिर्निषयताव्यनहारात् इति तदप्यमत् वस्तुन स्वा-कारार्पकत्वस्यापि पूर्वपर्यनुयोगानतिक्रमात् । तद्धि स्वलक्षण येन स्वभावेन सुगतदर्शनाय स्वाकारम-र्पयति तेनैवैतरजनदर्शनाय स्वभावातरेण वा ! यदि तेनैव तदा तदेव सुगतैतरजनदर्शनैकत्वमापनी-यते तथा च सर्वस्य सुगतत्वं इतरजनत्वं वा दुर्निवारतामाचनीक्ययते । स्वभावातरेण स्वाकारार्पकत्वे स एव वास्तवः स्वभावभेदः स्वलक्षणस्याहुप्यता कथं प्रतिक्ष्यते ! । यपुनः स्वाकारार्पकत्वमपि न वस्तुनः परमार्थपथप्रस्थापि समवरथाप्यते स्वरूपमोत्रिविषयत्वात् सकलस्येदनानामिति मतं तदपि

दुःखपादमेव तेषां वैयर्थ्यप्रसंगात् । ज्ञानं हि ज्ञेयप्रसिद्धयर्थं प्रेक्षावतामन्विष्यते प्रकाश्यप्रसिद्धयर्थं प्रदीपा-
दिवत् । न पुनः स्वरूपप्रसिद्धयर्थं प्रदीपवदेवेति । बहिरर्थाविद्ययत्वे सकलसंवेदनानां कथमिव वैयर्थ्यं
न स्यात् ? निर्विषयस्वप्नादिसंवेदनानामपि सार्थकत्वप्रसंगात् स्वरूपप्रकाशनस्य प्रयोजनस्य सर्वत्र
भावात् । किं च सुगतसंवेदनस्यापि स्वरूपमात्रपर्यवसितायां कथमिव सुगंतः सर्वदर्शीभ्यते पृथग्जनवत् ।
पृथग्जनो वा कथं न सर्वदर्शी सुगतवदनुमयेत ? स्वरूपमात्रपर्यवसितायाः तत्संवेदेनऽपि सद्भावात् ।
यदि पुनर्वास्तवत्वं सरुलवेदित्वं ताथागतस्योपरीक्रियते संवृत्या तस्य व्यवहारिभिः संव्यवहरणात्
तदव्यवहारेण तद्वचनस्य सत्यताव्यवहारानुपपत्तेः । सकलज्ञानरहितपुरुषोपदेशाद्विप्रलंभनशकनप्रसंगात् ।
तदुक्तं—

ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।

अज्ञोपदेशकरणे विप्रलंभनशांकिभिः ॥ १ ॥ इति

प्रतिपद्यते तथापि सुगतेतरव्यवहारसिद्धिः सुगतवादितरजनस्यापि संवृत्या सकलवेदित्वकल्प-
नानुपगात् । सकलपदार्थेभ्यः सुगतस्य संवेदनोदयात् सकलार्थज्ञता युक्ता कल्पयितुं न पुनरितर-
जनस्य प्रतिनियतपदार्थादेव तद्वेदनोत्पत्तेरिति चेत् ? न सुगतज्ञानस्यापि सकलपदार्थजन्यत्वासिद्धेः ।
समसमयवर्तिपदार्थजन्यत्वासंभवात् । यदि पुनरनाद्यतां तपदार्थेभ्यो भविष्यदन्तार्थेभ्यः सांप्रतिकार्थ-
भ्यश्च सकलेभ्यः सुगतसंवेदनस्योत्पत्तिः अखिलाविद्यातृष्णाविनाशादुपपद्यते एव अस्मदादिसंवेद-
नाद्विशिष्टत्वात्तस्येति मतं ? तदा किमेकेन स्वभावेन कालत्रयवर्तिपदार्थैः सुगतविज्ञानमुपपद्यते
नानास्वभावैर्वा ? यद्येकेन स्वभावेन, एकेनार्थेन सुगतज्ञानमुपजन्यते तेनैव सकलपदार्थैः तदा
सकलपदार्थानामेकरूपतापत्तिः । सुगतविज्ञानस्य वा तदेकपदार्थजन्यत्वसिद्धिरिति नेतरजन-
संवेदनात्तस्य विशेषः सिद्धेत् । अथान्येन स्वभावैर्कार्थैः सुगतज्ञानमुपजनयति पदार्थांतराणि तु स्वभावां-
तैस्तदुपजनयति इति मतिर्भवतां तर्हि सुगतज्ञानमन्तस्वभावमेकमायात् । तद्वत्सकलं वस्तु कथमन्तत्तात्म-
कतां न स्वीकुर्यादिति चिंतनीयं । एकस्यानेकस्वभावत्वविरोधान्नैकमनेकात्मकमिति चेत् ? कथमिदानीं
सुगतविज्ञानमेकपदार्थजन्यं नानारूपतां विभर्ति ? । यदि पुनरतज्जन्यरूपव्यावृत्त्या तज्जन्यरूपपरिकल्पनाच्च
तत्त्वतः सुगतसंवेदनमनेकरूपताकांतमिलाकृतं ? तदा न परमार्थतः सुद्धेदमितनयविज्ञानमखिलपदार्थ-
जन्यं, इति कुतः पृथग्जनसंवेदनादस्य विशेषः समवतिष्ठते ? ततः सुगतविज्ञानदृश्यतामितरजनविज्ञानविप-
यतां च एकस्य नीलादिस्वलक्षणस्यानेकाकारामपि स्वयमुररीकुर्वता नीलस्वलक्षणकादिरूपतापि दृश्यादृश्य-
त्वलक्षणा स्वीकर्तव्या, तथा च नीलादौ दर्शनमन्यद्वयमायात्मकं संस्कारस्मरणकारणं तद्विपरीदर्शनादव-
बोद्धव्यं, इति न प्रत्यक्षप्रसिद्धं निर्व्यवसायात्मकत्वमध्यज्ञानस्य । नाप्यनुमानप्रसिद्धं गोदर्शनसमयेऽश्वक-
ल्पनावत् गोदर्शनस्यापि व्यवसायात्मकत्वोपपत्तेः । पुनर्विकल्पयतः तदनुस्मरणस्यान्यथानुपपत्तेः ।
तथा हि यन्निर्व्यवसायात्मकं ज्ञानं तन्नोत्तरकालमनुस्मरणजननसमर्थं यथा परामितं स्वर्गप्रापणज्ञाक्यादि-
दर्शनं तथा चाश्वविकल्पकाले गोदर्शनमिति तदनुस्मरणजननसमर्थं न स्यात् भवति च पुनर्विकल्पयत-
स्तदनुस्मरणं तस्माद्व्यवसायात्मकमिति निश्चयः । तदेवं व्यवसायात्मकत्वे साध्ये सम्यग्ज्ञानं साधनं
न व्यभिचरति कस्य चिदपि सम्यग्ज्ञानस्याव्यवसायात्मकत्वप्रमाणभाषितत्वादिति स्थितं ।

ये त्वाहुः—स्वार्थव्यवसायात्मकत्वे साध्ये सम्यग्ज्ञानस्य हेतोर्न प्रयोजकत्वं सर्वस्य सम्यग्ज्ञानस्या-
र्थव्यवसाययमंतरणैव सम्यग्ज्ञानत्वसिद्धेः । तथा हि—विवादाप्यासितं सम्यग्ज्ञानं नार्थव्यवसायात्मकं
ज्ञानत्वात्, स्वव्यवसायात्मकत्वात् । यद्ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकं वा तन्नार्थव्यवसायात्मकं यथा स्वमादिज्ञानं तथा
च विपदायकं ज्ञानं जिनपतिमतानुसारिभिः, अम्यनुज्ञातं तस्मान्नार्थव्यवसायात्मकमिति तेषां न प्राप्तीति-

कदादिन जागृहशामाभिन रामीचीनाविज्ञानरथार्थव्यवसायामकृत्यमतीते । तस्यार्थव्यवसायामकृते ततोऽर्थे प्रवृत्त्यभाजप्रसगात् । प्रतीयते च सम्यग्ज्ञानादर्थे प्रवृत्तिरिति तस्मादर्थव्यवसायामकृ तदर्थे प्रवृत्त्यवधानुपपत्ते । मिथ्याज्ञानादर्थे प्रवृत्तिदर्शनादनेकांत ? इति चेत् तस्या प्रवृत्त्यामास-
त्वात्, व्यवसितार्थप्रसिद्धिनिमित्तत्वाभावात् । व्यवसितमर्थ प्रापयितु समर्था हि सम्यग् प्रवृत्ति मा च मिथ्या-
ज्ञानान्नोपपद्यते इति न व्यभिचार । यद्यार्थव्यवसायामकृत्यनिराकरणप्रणयनमान तस्यार्थे व्यवस्यति या
न वा ? प्रथमविकल्पे तेनैतानैकांतिक साधनमापद्यते तस्य ज्ञाने स्वव्यवसायात्मकत्वेऽपि स्वसाध्यार्थ-
व्यवसायात्मकत्वसिद्धे । द्वितीयविकल्पेऽपि नातोऽनुमानादिदृष्टिसिद्धि स्वसाध्यार्थव्यवसायामकृत्यात् अनु-
मानाभासयत् । तत किं बहुना सर्वस्य किंचिदपि साधयत स्वयमानेष्ट वा दूरयत कुतश्चिप्रमाणात्
तस्यार्थव्यवसायात्मकत्वाभ्यनुज्ञानमवश्यभापि तस्यार्थव्यवसायामकृत्ये स्वेषानिष्टसाधनदूषणानुपपत्ते । पर-
प्रसिद्ध्यार्थव्यवसायिन* प्रमाणस्याभ्यनुज्ञानाददोष इति चेत् ? तर्हि पर प्रतिपाद्यसे वा न वा ? यदि न
प्रतिपाद्यसे कथं परप्रसिद्ध्या क्वचिदभ्यनुज्ञान ? त न प्रतिपाद्यसे तत्रप्रसिद्ध्या च किंचिदभ्यनुज्ञानासीति
कथमनुमत ? । अथ पर प्रतिपाद्यसे तर्हि यत् प्रमाणात्प्रतिपत्ति तस्यैवावार्थव्यवसायात्मक सिद्ध
तस्याव्यवसायात्मकत्वे तेन परप्रतिपत्तेरयोगात् । यदि पुन पराम्युपगमातरापरप्रतिपत्तिरिति मत तदाप्य-
निवृत्त पर्यनुयोग तस्यापि पराम्युपगमातरस्य प्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिपूर्वकत्वे पूर्वोक्तदूषणानतिक्रमात् ।

स्वामत न बाहिरर्था परमार्थत सति तत्रत्यपाना निरालंबनत्वात् स्वमत्रत्ययत्त सतानांतरवि-
ज्ञानानामपि अस्तत्वात् । तत्र स्वरूपमात्रव्यवसायामकमेव विज्ञानमिति तदप्यसार तथाहि—सर्वप्रत्य-
यानां निरालंबनत्वं न तानप्रत्यक्षत . सिद्धयति तस्य तादृश्यत्वात् । विनादापन्न प्रत्यया निरालंबना एव
प्रत्ययत्वात् स्वप्नेद्रजालादिबदिति अनुमानान्निरालंबनरसिद्धिरित्यपि मिथ्या स्वमतानप्रत्ययेन व्यभिचारात् ।
तस्यापि सतानांतरप्रत्ययस्पर्शकारण किमिदमनुमानज्ञान स्वसाध्या र्थलंबन निरालंबन वा ? प्रथमपक्षे तेनैता
नैकांतिकत्व प्रत्ययत्वं । द्वितीयकल्पनाया नात्वे निरालंबनत्वसिद्धि । परमद्वयस्वरूपसिद्धिरेव सकलभेदप्रत्ययाना
निरालंबनत्वसिद्धि ? इत्यपि न व्यवसितप्रेते परब्रह्मण एवाप्रसिद्धे । तस्मिं स्वतो वा सिद्धेन परतो वा ?
न तानस्वत एव विप्रतिपत्त्यभाजप्रसगात् । परतश्चेदनुमानादापमादा ? यद्यनुमानात् किमत्रानुमानमित्यभि-
धीयता । विवादापत्तेऽर्थे प्रतिभासात् प्रविष्ट एव प्रतिभासमानत्वात् । यो य प्रतिभासमान सप्त प्रवि
भासात् प्रविष्ट एव दृष्ट यथा प्रतिभासस्यात्मा प्रतिभासमानश्च सकलोऽर्थेक्षेत्तनाचेतनामको विनादापन्न
तस्मा प्रतिभासात् प्रविष्ट एवैयनुमान न सम्यग् धर्मि हेतु दृष्टातानां प्रतिभासात् प्रविष्टेने साध्यांत पाति-
त्वेन अनुमानोत्थानायोगात् । प्रतिभासात् प्रविष्ट्यामपि तेरेवेति हेतव्येभ्यश्चारात् । यदि पुनरनाद्यपि
यारासनात्वाद्धर्मि हेतु दृष्टता प्रतिभासबहिर्भूता इव निश्चीयते प्रतिपाद्यप्रतिपादकसम्बन्धभापतिजनयत् ।
तत्ताऽनुमानमपि सभन येन सकलजानाद्यपिनापिनासिद्धये तु प्रतिभासात् प्रविष्टमाग्लि प्रतिभासमनेति विप्र-
तिपत्त्यसभरात् । प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावाभावात् साध्यसाधनभायानुपपत्तेने किंचिदनुमानोप-यासकत्वं । स्व-
यमनुभूयमाने परब्रह्मणि प्रतिभासामिने देशकालाकारात्रीच्छन्नस्वरूपे निर्व्यभिचार सकृत्कालात्साध्यापि-
नि—अनुमानाप्रयोगात् इति समभिधीयते तदा साध्यनाद्यपिना यदि प्रतिभासात् प्रविष्टा तदापि येन कथमसत
धर्मिदृष्टतादिभेदमुपदर्शयेत् । अथ प्रतिभासबहिर्भूतास्तदा माऽप्रतिभासमाना प्रतिभासमाना वा ? न ताव
दप्रतिभासमाना भेदे प्रतिभासरूपत्वात् तस्या । प्रतिभासमाना चेत् तथैव हेतोर्व्यभिचार प्रतिभाम-
बाहिर्भूतत्वेऽपि तस्या प्रतिभासमानत्वात् ।

स्यादाकृत — न प्रतिभाममाना नाप्रतिभासमाना न प्रतिभासबहिर्भूता नापि प्रतिभासात् प्रविष्टा
नैका नचानेका न नित्या नाप्यनित्या न व्यभिचारिणी नाप्यव्यभिचारिणी सर्वथा विचार्यमाणयोगात् ।
सकलविचारातिक्तातत्त्वज्ञैव रूपंतराभावात् अविद्याया नीरूपतालक्षणत्वात् इति । तदेतदप्यविद्यापि
जृम्भितमेव तथाविधनीरूपताहरभावाया केन चिदविद्याया कथंचिदप्रतिभासमानाया वक्तुमशक्ते ।
प्रतिभासमानायास्तु तथावचने कथमसौ सर्वथा नीरूपा स्यात् ? येन स्वल्पेण य प्रतिभासते तस्यैव

तद्रूपत्वात् । तथा सकलविचारातिक्राततया किमसौ विचारगोचरा अविचारगोचरा वा स्यात् ? प्रथमकल्प-
नायां सकलविचारातिक्राततया विचारानतिक्रातत्वाम्युपगमव्याघातः । द्वितीयकल्पनायां न सकलविचारा-
तिक्रातता व्यवतिष्ठते सकलविचारातिक्राततायामपि तस्यास्तथा व्यवस्थाने सर्वथैकानेकरूपताया अपि
व्यवस्थानप्रसगान् । तस्मात्सत्त्वभावैवाविद्याम्युपगतव्याघातवत् । तथा च विद्याऽविद्याद्वैतप्रसिद्धे
वृत्त परमब्रह्मणोऽनुमानासिद्धिः । एतेनोपनिषद्वाक्यात्परमपुरुषसिद्धिः प्रत्याख्याता । सर्वं वे खल्विद
ब्रह्मेत्यादिवाक्यस्य परमात्मनोऽर्थोत्तरभावे द्वैतप्रसक्तेरविशेषात् । तस्यानाद्यविद्यात्मकत्वेऽपि पूर्वोदितदूषण-
प्रसगात् ततो न परमपुरुषाद्वैतसिद्धिः सत परतो वा येन सम्यग्ज्ञान स्वव्यवसायात्मकमेव न पुनरर्थव्य-
वसायात्मक-अर्थभावादिति वदन् अवधेयवचन स्यात् ।

यस्तु स्वप्रज्ञान स्वव्यवसायात्मकमेवेत्युक्तं तदपि न सगतं तस्य साक्षात्परपरया वार्थव्यवसायात्म-
कत्वाघटनात् । द्विविधो हि स्वप्न सत्योऽसत्यश्च तत्र सत्यो देवताकृतः स्यात् धर्माधर्मकृतो वा कस्यचित्सा-
क्षाद्स्वव्यवसायात्मकः प्रासिद्ध स्वप्नप्रदशायां यद्देशकालाकारतयार्थं प्रतिपन्नं पुनर्जागृदशायामपि तद्देश-
कालाकारतयैव तस्य व्यवसीयमानत्वात् । कश्चित्सत्य स्वप्न-परपरयार्थ-व्यवसायी स्वप्नाभ्यापनिगदि-
तार्थप्रापकवात् । तदुक्तं—

यस्तु पश्यति रोग्यते राजान कुजर ह्य ।

सुवर्णं वृषभ गां च कुटव तस्य वर्धते ॥ १ ॥

इति कुटुबवर्धनानिनाभाविन स्वप्ने राजादिदर्शनस्य कथमर्थनिश्चयकता न स्यात् ? पायकाविना-
भाविधूमदर्शनवत् । दृष्टार्थव्यवसायात्मकत्वान्न स्वप्नबोधोऽर्थव्यवसायी इति वचने ङैगिकोऽपि बोधोऽर्थ-
व्यवसायी माभूत् । तत् एव तद्वत् । अनुमानबाधोऽनुमितार्थव्यवसायी सभवतीति वचने स्वप्नागमगम्या-
र्थव्यवसायी स्वप्नबोधोऽपि कथं नाभ्यनुज्ञायते ? । कदाचिद्व्यभिचारदर्शनान्नैवमम्युपगमं कर्तुं सुशक्य
इति चन्न देशकालाकारविशेष यथार्थागमोदितमपेक्षमाणस्य कश्चित्कदाचित्कथंचिद्व्यभिचाराभावात् ।
तदपेक्षाविकलस्तु न समीचीनं स्वप्न तस्य स्वप्नाभासत्वात् । प्रतिपत्तुरपराधाच्च व्यभिचारः सभाव्यते न
पुनरनपराधात् यथा चाधूम धूमबुद्ध्या प्रतिपद्यमानस्य तत् पावकानुमानं व्यभिचारीति प्रतिपत्तुरेवापराधो
न धूमस्य धीमद्भिरभिधीयते । तथैवास्वप्न स्वप्नबुद्ध्याध्यवस्य ततस्तद्विषयाध्यवसायो न व्यभिचरतीति न
स्वप्नागमस्यापराधं प्रतिपत्तेरेवापराधात् । यः पुनरसत्य स्वप्नं पिताबुद्रेकजनितं स किमर्थसामान्य-
व्यभिचरति अर्थविशेष वा ? न तावदर्थसामान्यं देशकालाकारविशेषाणामेव व्यभिचारात् सर्वत्र सर्वदा
सर्ववार्थसामान्यस्य सद्भानात् । तदभावेऽर्थविशेषपु सशयनिर्णयस्यप्रायथार्थज्ञानानामनुत्पत्ते न हि किंचिद्
ज्ञानं सत्तामात्रं व्यभिचरति तस्यानुत्पत्तिप्रसक्ते ततोऽसत्यस्वप्नस्याप्यर्थसामान्यव्यवसायात्मकवसिद्धे न
किंचिद् ज्ञानमर्थव्यवसायात्मकं । विशेष तु यत् एव व्यभिचरति तत् एव असत्यं कथमन्यथा सत्येतरव्य-
वस्थितिः स्यात् ? तस्यां स्वार्थविशेषप्राप्त्यप्राप्तिसिद्धिर्नामित्त्वादिष्वल प्रसंगेन स्वव्यवसायात्मकत्ववत् सम्यग्ज्ञान-
स्वार्थव्यवसायात्मकप्रसिद्धे ।

अत्रापि प्राह—सम्यग्ज्ञानमर्थव्यवसायात्मकमेव न स्वव्यवसायात्मकं स्वामनि क्रियाविरोधात् एकस्य
ज्ञानस्वयनिकाकारानुत्पत्तेः । न हि ज्ञानमेकमाकारं कर्मतामापन्नं व्यवस्थिति कर्मानुकारेणेति वक्तुं यत्तु
ताभ्यां कर्मकरणाकाराभ्यां ज्ञानस्याभेदे भेदप्रसगात् । न हि भिन्नाभ्यां ताभ्यामभिन्नमकं नाम अतिप्रसगात् ।
तयोर्नाकारयोर्ज्ञानादेर्भेदो भेदप्रसगात् नह्यभिन्नादभिन्नयोर्भेदो संभाव्यते अतिप्रसगात् । एव ताभ्यां विज्ञानस्य
भेदोपगमे न विज्ञानमात्मनामानं व्यवस्थिति परात्मना परात्मन एव व्यवसायान्ती चाकारौ यदि ज्ञानस्या
त्मानो तदा ज्ञानं व्यवस्थिति वा नया । प्रथमपक्षे किमनेनाकारांतरेण द्वाम्ब्या वाऽकारांतराभ्यां तत्तौ व्यवस्थेत् ।
न तात्रेदेकनाकारांतरेण निरोधात् । द्वाम्ब्यां व्यवस्थिति इति चेत् तयोरेकनाकारांतरयोर्ज्ञानादेर्भेदो भेदो वा स्यात्

इत्यनिवृत्ता' पर्यनुयोगः—जनयस्या च महीयसी । कथंचिद्भेदः कथंचिद्भेदः इत्युभयपक्षान्तरनमपि अने-
नेत्रापास्त पक्षद्वयनिक्षिप्तदोषानुपमात् पक्षांतराऽसंभवाद्येति सांऽपि न न्यायकुशाळ प्रतीगतिव्यवनात् ।
छेकं हि ज्ञानस्य स्वव्यवसायिन एवार्थव्यवसायिचेन प्रतीतिः मिदा । नचप गिप्या बाधकाभावात् ।
स्वामिनि क्रियाविरोधो बाधक इति चेत् या पुनः क्रिया, किमुत्पत्तिर्ज्ञेयस्य ? यद्युत्पत्तिः सा स्वामिनि विरु-
प्यता । न हि वयमन्यनुनांरामहे ज्ञानमात्मानमुपांदयति इति ।

नैकं स्वस्मात्प्रजापते

इति समंतमद्वयमिभिरभिधानात् । अथ ज्ञातिः क्रिया सा स्वामिनि विरुद्धा तदा मनेन ज्ञानस्य रचना-
रणकलापादुपादात् । प्रकाशात्मनैव प्रकाशस्य प्रदीपादिः । न हि लाक्षण्यमाभिधीयते । प्रदीपादिप्रकाशतः समुत्प-
जायमान स्वप्रकाशात्मना नोपपद्यत इति प्रार्थितिकं तत्स्वल्पप्रकाशनेन 'प्रकाशांतरापेक्षाप्रसगात् । नचायं
प्रदीपाद्यालोका' कलयादिज्ञानं स्वरूपज्ञानं च चक्षुषोजनयतः सहकारित्वेन नामग्राह्युत्पत्ते येन रसप्रकाशाको
न स्यात् । चक्षुषः सहकारित्वे हि प्रदीपादेः प्रकाशात् तत्र कउशादादिव रसामन्यपि दीपादेर्विद्यत एवेति
सिद्धा स्वामिनि प्रकाशनक्रिया । तद्वद्विज्ञानस्यार्थप्रकाशनमिव रसप्रकाशनमन्योरुद्धमव्युत्पत्तयता । एतेन 'ज्ञानं
न स्वप्रकाशक, अर्थप्रकाशकरादित्यनुमानमवास्तं प्रदीपादिना हेतुरेनेकानात् । प्रदीपादिः-उपचारात्
प्रकाशाको न परमार्थत इति तेनान्यभिचारे चक्षुरादेरपि परमार्थतोऽर्थाऽप्रकाशकयात् साग्ननान्यो दृष्टतः
ज्ञानस्यैव परमार्थतोऽर्थप्रकाशरूपपत्तेः । ततो 'ज्ञानं स्वप्रकाशकं, अर्थप्रकाशक'वात् यत्तु न रसप्रकाशकं
तत्रार्थप्रकाशक दृष्टं यथा कुड्यादिकं । अर्थप्रकाशकं च ज्ञानं तस्मात्स्वप्रकाशकमिति केनलभ्यतेरस्यनुमान
मविनाभावनियमनिश्चयलक्षणप्राप्तेरुत्पद्यमान निरवयवमेवेति बुप्यामहे । चक्षुरादिभिः परमार्थतोऽर्थप्रकाश-
करासिद्धेस्तेन साधनस्थानेकातिकतानुपपत्तेः । कुड्यादेरपि स्वामिनाभाविपदाथोत्तरप्रकाशकायादमादिरत्
साधनान्यतिरेको दृष्टत इत्यपि समुत्सारितमनेन तस्याप्युपधारदर्थप्रकाशकागसिद्धेः अन्यथा तज्जनितवि-
ज्ञाननैवपर्यापत्तेः । यरुज्ञानमात्मानमात्मना जानातीति कर्मकरणाकारद्रवपरिकल्पनायामन उच्चादिदोषा
नुपगो बाधक इति मतं तदपि न सुदरतर' तथाप्रतीतिमिद्वत्यात् । जात्यंतरतयादाकारतयोर्भेदाभेदं प्रत्यने-
कातात् । कर्मकरणाकारयोर्ज्ञानात् कथंचिद्भेद' कथंचिद्भेदः इति नैकतिन भेदाभेदपक्षोपक्षितदो-
षोपनिपातः स्याद्वदिना संलक्ष्यते । नच कथंचिदित्यवयवदमात्र ज्ञाना मना तदभेदस्य कथंचिद्भेदराष्टे-
नाभिधानात् । कर्मकरणत्वात्मना च भेद इति कथंचिद्भेदघ्ननिना दर्शितरत्वात् । तथा च ज्ञानामना तद-
भेद इति ज्ञानभेदाभेदस्ततो भिन्नस्य ज्ञानात्मनोऽप्रतीतेः । कर्मकरणाकारतया च भेद इति कर्मकरणा-
काराद्येव भेदस्य द्रव्यव्यतिरिक्तस्मात्कारस्याप्रतीयमानत्वात् इति । येनात्मना ज्ञानात् कर्मकरणाकारयोर्भेदो
येन च भेदस्यो ज्ञानात्किमभिन्नो भिन्नो वा इति न पर्यनुयोगस्यकारासोऽस्ति यथाऽनयस्या महीयसी सप्र-
सज्येत । नच भिन्नाभ्यामेव कर्मकरणान्या भवितव्यमिति नियमोऽस्ति करणस्य भिन्नकर्तृकस्यापि दर्शनात्
भिन्नकर्तृकरणत्वात् । पथेव हि देवदत्तः परशुना छिनत्ति काष्ठमित्यत्र देवदत्तत्कर्तृर्भिन्न परशुलक्षण करण-
गुणलक्ष्यते । तथाग्निर्दहति दहनात्मनेत्यग्नेः कर्तृर्दहनात्मलक्षण करणमभिनगुणलक्ष्यत एव दहनात्मा-
प्युष्णलक्षणः स चाग्नेर्गुणिनो भिन्न एवेति न मतव्यं सर्वथा तयोर्विरोधे गुणगुणोभावाविरोधात् सदावि-
ष्यवत् । गुणिनि गुणस्य समवायात् तयोस्तद्भाव इत्यपि न सत्य समवायस्य कथंचिदविश्वमात्रात् अन्यस्य
विचारासहत्वात् । साम्येकीभावेनायमनमनगमन हि समवायः तत्र समवायन कर्मस्य समवेयमानत्वं
समवायितादात्म्यं प्रतीयते, कर्तृस्य पुनः समवायन समवायकत्वं प्रमाणुस्तादात्म्येन समवायिनोर्प्राहकत्वं
न चान्या गतिरस्ति क्रियाया कर्तृकर्मस्थतयैव प्रतिपादनात् तत्र—

कर्मस्या क्रिया कर्मणोऽनन्या कर्तृस्या कर्तुरनन्या

इति वचनात् । ततो नाभिन्नकर्तृकं करणमप्रसिद्धं । नापि कर्म तस्यापि भिन्नकर्तृकस्येवाभिन्नकर्तृ-
कस्यापि प्रतीतिः । यथैव हि कटं करोतीत्यत्र कर्तृर्भिन्न कर्मात्तुमन्यते । तथा प्रदीपः प्रकाशयत्यात्माननि-

यत्र कर्तुरभिन्न कर्म सप्रतीयत एव । न हि प्रदीपामा प्रदीपोद्धिन्न एव प्रदीपस्याप्रदीपत्वप्रसगात् घटवत् । प्रदीपे प्रदीपात्मनोभिन्नस्यापि समयात् प्रदीपत्वसिद्धिरिति चत् न अप्रदीपेऽपि घटादौ तत्समयाप्रसगात् । प्रत्यासत्तिविरोधात्प्रदीपात्मनः प्रदीप एव समयायो नान्यत्रेति चेत् ? स प्रत्यासत्तिविरोधोऽत्र कोऽन्यत्र कथञ्चित्तादात्म्यात् ? ततः प्रदीपादाभिन्न एव प्रदीपांमा कर्मेति सिद्धमभिन्नकर्तृक कर्म । तथा च ज्ञात्वात्मात्मनमात्मना जानातीति न स्वात्मनि ज्ञप्तिव्यवसाया क्रियाया विरोधः सिद्धः, यत स्वव्यवसायात्मक ज्ञान न स्यात् ।

स्यान्मत—अर्थज्ञान ज्ञानातरवेद्यं प्रमेयत्वात् घटादिवदित्यनुमान स्वार्थव्यवसायात्मकवप्रतीतेर्बोधकमिति तदपि फल्गुप्राय महेश्वरार्थज्ञानेन हेतोर्ब्यभिचारात् । तस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वेऽपि प्रमेयत्वात् । यदि पुनरीश्वरार्थज्ञानमपि ज्ञानातरप्रत्यक्ष-असवेद्यत्वात् इति मितिस्तदा तदस्यर्थज्ञानज्ञानमीश्वरस्य प्रत्यक्षमप्रत्यक्ष वा ? यदि प्रत्यक्ष तदा स्वतो ज्ञानातराद्वा ? । स्वतश्चेत् प्रथममस्यर्थज्ञान स्वतः प्रत्यक्षमस्तु किं विज्ञानातरेण ? । यदि तु ज्ञानातरात्प्रत्यक्ष तदपीष्यते तदा तदपि ज्ञानातर किमीश्वरस्य प्रत्यक्षमप्रत्यक्ष वेति स एव पर्यनुयोगोऽनवस्थान च दुःशक्य परिहर्तुं । यदि पुनरप्रत्यक्षमेतेश्वरार्थज्ञानज्ञान तदेश्वरस्य सर्वज्ञत्वविरोधः स्वज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वात् । तदप्रत्यक्षत्वे च प्रथमार्थज्ञानमपि न तेन प्रत्यक्ष स्वयमप्रत्यक्षेण ज्ञानातरेण तस्यार्थज्ञानस्य साक्षात्करणविरोधात् । कथमन्यथा आत्मातरज्ञानेनापि कस्यचित्साक्षात्करणं न स्यात् । तथा चानीश्वरस्यापि सकलस्य प्राणिनः स्वयमप्रत्यक्षेणापीश्वरज्ञानेन सर्वविषयेण सर्वार्थसाक्षात्करणं सगच्छेत् ततः सर्वस्य सर्वार्थवेदित्वासिद्ध—ईश्वरानीश्वरविभागाभाजो भूयते । यदा चार्थज्ञानमपि प्रथममीश्वरस्याप्रत्यक्षमेव कर्षाक्रियते तदा तेनापि स्वयमप्रत्यक्षेण महेश्वरस्य सकलोऽर्थः प्रत्यक्ष कथं समर्थ्येत तेन सकलप्राणिगणस्य सर्वार्थसाक्षात्करणप्रसगस्य तदवस्थत्वात् । तदनेन वादिना महेश्वरस्यापि किञ्चिदज्ञत्व सर्वस्य वा सर्वज्ञत्वमनुज्ञातव्यं न्यायवल्यातात्वात् । तथाप्यनुज्ञाने वा नैयायिकस्य नैयायिकत्वविरोधः केनास्य वार्येत । यदि पुनरीश्वरस्य ज्ञान सकलार्थवदात्मानमपि साक्षात्कुरुते नित्यैकरूपत्वात्, क्रमभाव्यनेकानित्यज्ञानोपगमे महेश्वरस्य सकलसर्वार्थसाक्षात्करणविधानात् सर्वज्ञत्वव्यवस्थितेरिति मतं तदा कथमेतन्नैकानैकात्मिको हेतुर्न स्यात् । स्यान्मतिरेया युष्माकमस्मदादिज्ञानापेक्ष्यार्थज्ञानस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्व प्रमेयत्वेन हेतुना साध्यते ततो नेश्वरज्ञानेन व्यभिचारः तस्यास्मदादिज्ञानाद्विशिष्टत्वात् । न हि विशिष्टे दृष्ट धर्मं विशिष्टेऽपि घटयन् प्रेक्षावत्तां लभते इति सापि न परीक्षासहा ज्ञानातरस्यापि प्रज्ञानेन वेद्यत्वऽनवस्थानुपगमात् । तस्य ज्ञानातरेण वेद्यत्वे तेनैव हेतोर्ब्यभिचारः । न च तदप्रमेयमेव सर्वस्येति ननु शक्यं प्रतिपत्तु प्रमाणत्रयत्वव्यवस्थानविरोधात् । सर्वज्ञज्ञानेनापि तस्याप्रमेयत्वे सर्वज्ञस्य सर्वज्ञताव्याघातात् । ततोऽस्मदादिज्ञानापेक्ष्यापि न ज्ञान ज्ञानातरप्रत्यक्ष प्रमेयत्वद्वितो साधयितुं शक्यं, ज्ञानस्य स्वार्थव्यवसायात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वाच्च । प्रत्यक्षवाधितपक्षतया हेतोः कालालययापदिष्टत्वप्रसगाच्च । एतेनार्थज्ञानेन ज्ञानातरवेद्ये साध्ये कालत्रयत्रिलोकवर्तिपुरुषपरिपक्वप्रयुक्तसकलहेतुनिकरस्य कालाययापदिष्टत्व व्यख्यातः । तदनेन यदुक्तमेकात्मसमेतानतरविज्ञानप्रादानमर्थज्ञानमिति तत्समुत्सारितः ।

योऽप्याह न स्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानं परोक्षत्वात् अर्थस्यैव प्रत्यक्षत्वात् । अप्रत्यक्षा नो बुद्धिः प्रत्यक्षोऽर्थः । स हि बहिर्देशसंबद्धः प्रत्यक्षमनुभूयते । ज्ञाते त्वर्थे अनुमानादब्रगच्छति बुद्धिरिति सावरभाष्ये श्रवणात् । तथा ज्ञानस्वार्थवत् प्रत्यक्षत्वे कर्मवप्रसगान् ज्ञानांतरस्य करणस्यावश्यं परिक्लृपनीयत्वात् । तस्य चाप्रत्यक्षत्वे प्रथमे कोऽपरितोषः ? । प्रत्यक्षत्वे तस्यापि पूर्ववत्कर्मतापत्तेः करणात्मनोऽन्यविज्ञानस्य परिकल्पनायामनवस्थाया दुर्निवारत्वात् । तथैकस्य ज्ञानस्य कर्मकरणद्वयाकारप्रतीतिविरोधाच्च न ज्ञानं प्रत्यक्षं परीक्षकैरनुमतव्यमिति सोऽपि न यथार्थमीमांसकतामनुसर्तुमुत्सहते ज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वे सर्वार्थस्य प्रत्यक्षविरोधात् । सतानांतरज्ञानेनापि सर्वस्वार्थस्य प्रत्यक्षवप्रसगात् । तथा च न कस्यचिददाचिदर्थप्रत्यक्षं स्यात् ।

स्यादात्मनो भवती पर्यात्मनोऽर्थे परिच्छिन्नेति प्रादूर्भवति तस्य ज्ञानेन सोऽर्थः प्रतीयते न कार्यस्य ज्ञानेन सर्वोऽर्थः प्रत्यक्षः सर्वस्य प्रमातुः सर्वत्रार्थे परिच्छिन्नेत्यमभावात् इति तदपि स्पष्टमा-य भीमान-कानां कश्चिदर्थपरिच्छिन्नेः प्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वमिच्छन्तानि क्रमान् । सा हि न तत्प्रत्यक्षज्ञानमर्थमस्मात् । कर्मत्वेनाप्रतीतिश्च कारणज्ञानवत् । तस्याः कर्मत्वेनाप्रतीत्यापि क्रियात्वेन प्रतीतिः । प्रत्यक्षेण कारण-ज्ञानस्य कर्मत्वेनाप्रतीपमानस्यापि कारणत्वेन प्रतीपमानत्वात् । प्रत्यक्षत्वमस्तु कारणत्वेन प्रतीपमानं कारण-ज्ञानं कारणमेव स्यात् । न प्रत्यक्षं कर्मत्वात्प्रमाणमिति चेत् तर्हि पदार्थपरिच्छिन्नत्वमिच्छितं क्रियार्थेन प्रतिमाममाना क्रियेयं स्यात् न प्रत्यक्षा कर्मत्वाभावादिति प्रतिपत्तव्यं । यदि पुनरर्थमत्रैवार्थपरिच्छिन्नेः प्रत्यक्षेणैव तादा सात्थ्यमाकृत्यमुच्यते । न चैतदर्थमहणविज्ञानस्य प्राकृत्याभावे घटादिति अनिप्रसंगमात् । न दाप्रकटे ऽर्थज्ञाने संतानांतरवर्तिनिकरस्य चिदर्थस्य प्राकृत्यं घटते प्रमातुरात्मनः शर्था प्रकाशमानस्य प्रत्यक्षमार्थ परिच्छेदकस्य प्राकृत्यादर्थे प्राकृत्यं परिच्छिन्नत्वज्ञानं संलभ्यते । परिच्छिन्नेः परिच्छिन्नत्वस्याप्याः कर्तृत्वा-याः क्रियाया कर्तृधर्मत्वाद्युपचारादर्थधर्मत्ववचनान् परिच्छिन्नमानतास्याप्याः परिच्छिन्नेः कर्मत्वायाः क्रियाया एव परमार्थतोऽर्थधर्मत्वसिद्धेः । कारणज्ञानमर्थतानुच्छिन्नेत्यने एव चक्षुषा एव पश्यति देववत् इत्यत्र चक्षुषः प्राकृत्याभावेऽपि अर्थप्राकृत्यं सुचटमेव लोकंऽतीन्द्रियस्यापि कारणत्वसिद्धेः इति केचित् समम्यमंसत मीमांसकाः, तेऽप्यंभसपरिच्छिन्नप्रवेशान्यायेन स्याद्भद्रदिगमनेवानुपविशति, स्याद्भद्रदिगिरि-स्वार्थपरिच्छेदकस्य प्रत्यक्षस्यात्मनः कर्तृसाधनज्ञानत्वेनाभिधानात् । स्वार्थज्ञानपरिणयनस्यात्मन एव स्वतंत्रस्य ज्ञानत्वोपपत्तेः, स हि जानातीति ज्ञानमिति व्यपदिश्यते । तद्धर्मस्तु परिच्छिन्नेः फलज्ञानं कथंचि-त्वमणाद्भिन्नमभिधीयते । यत्तु परोक्षमतीन्द्रियतया कारणज्ञानं परिकृतं तदपि स्याद्भद्रदिगमार्थेन्द्रियतया कारणमुपयोगलक्षणं मोच्यते 'लब्धुपयोगौ यावैन्द्रियं' इति वचनात् । तत्रार्थमहणशक्तिर्द्विभिः । अर्थमहणन्यापार उपयोगः इति व्याख्यानान् केचन तस्य कथंचिदात्मनोऽनर्थांतरभावादालम्बनया प्रत्यक्ष-त्वोपपत्तेः अप्रत्यक्षताकांता निरस्यते इति प्रार्थितिक परीक्षैरनुमतव्यं । ये तु मन्यन्ते नामा प्रत्यक्षः कर्म-त्वेनाप्रतीपमानत्वात् कारणज्ञानवदिति तेषां फलज्ञानहेतोऽर्थमिच्छितं कर्मत्वेनाप्रतीपमानस्यापि फलज्ञानस्य प्राभाकरैः प्रत्यक्षत्ववचनात् । तस्य क्रियात्वेन प्रतिभासमानान् प्रत्यक्षत्वं प्रमातुरस्यात्मनः कर्तृत्वेन प्रति-भासमानत्वात् प्रत्यक्षत्वमस्तु । तच्च फलज्ञान-आत्मनोऽर्थांतरभूतमनर्थांतरभूतमुभयं वा ! न तात्त्व-यर्थांतरभूतमनर्थांतरभूतं वा मतांतरप्रवेशानुसंगमात् । नाप्युभय पथाद्वयनिर्गदितद्वयानुपपत्तेः । कथं-चिदनर्थांतरत्वे तु फलज्ञानादात्मनः कथंचिदप्रत्यक्षत्वमनित्यं प्रत्यक्षादभिन्नस्य कथंचिदप्रत्यक्षत्वोकांतरिरो-धात् । एतेनाप्रत्यक्ष एवात्वेति प्रमाफरमतमपास्त । यस्य तु कारणज्ञानवरत्त्वज्ञानमपि परोक्षं पुनः प्रत्यक्ष-इति मतं तस्यापि पुरुषत्वप्रत्यक्षात् कथंचिदभिन्नस्य फलज्ञानस्य कारणज्ञानस्य च प्रत्यक्षतापत्तिः कथंचि-क-थमपाकियते ! ततो न भद्रमतमपि विचारणां प्रांचति इति स्वव्यवसायात्मक सम्प्रदानं, अर्थपरिच्छिन्नित्ति-मित्वात् आत्मपदिति व्यवहिते । नेत्राद्योकादिभिर्भ्यमिच्छितः साधनस्येति न मतव्यं तेषामुपचारातोऽर्थे परिच्छिन्नित्तिमित्त्ववचनात्, परमार्थतः प्रमातु प्रमाणस्य च तन्निमित्तत्ववदनात् ।

अत्रापः कपिलमतानुसारी प्राह-न सम्यग्ज्ञानं स्वव्यवसायात्मकं, अचेतनत्वात् घटादिवत् न तद्वेग-नमनिसत्वात् । तद्वदनित्यं चोत्पात्तनिमित्तत्वात् त्रिचुदादिवत् । यस्तु स्वसवेयं तच्चेतनं नित्यमनुपपत्तिरमरु-च सिद्ध यथा पुरुषत्वत्वमिति सोऽपि न न्यायवेदी व्यभिचरिमाधनाभिधानात् । उत्पत्तिमत्र हि तादृ-नित्यता व्यभिचरति निर्वाणस्थानंतस्याप्युपत्तिमद्यात् । तथैवानित्यत्वमचेतनस्य व्यभिचरति पुन्यभागत्य-कादाचित्कालस्य बुद्धरूप्यप्राप्तितार्थोपेक्षस्य चेतनत्वेऽप्यनित्यत्वसमर्थनात् । अचेतनत्वस्तु सम्यग्ज्ञानम्याशुद्धमेव-तस्मादचेतनादिवेकद्वयातिविरोधत्वात् । चेतनससर्गाच्चेतनं ज्ञानमित्यपि वातं शरीरसंदेहं चेतनत्वसंगमात् । ज्ञानस्य चेतनत्वसंगो निश्चिष्ट इति चेत् स कोऽप्य कथंचितादास्यात् । तत्रैतन्नामकमेव ज्ञानमनुमतव्य-मित्यचेतनमसिद्धं ।

यदन्वयभायि सादृश्यैः-ज्ञानमचेतन प्रधानपरिणामत्वात् महाभूतवदिति तदपि न श्रेयः पक्षस्य स्वसं-
वेदनप्रत्यक्षप्राधित्यात् । प्रतिवादिनः कालान्ययापदिष्टत्वाच्च साधनस्य । तथानुमानबाधितः पक्षः
परं प्रति चेतनं ज्ञानं स्वसंवेद्यत्वात् पुरुषवत् । यत्तु न चेतनं न तत्स्यमंत्रेयं यथा कलशादीति व्यति-
रेकनिश्चयात् नैदमनुमानमगमकं । ज्ञानस्य स्वमवेद्यत्वमसिद्धं ? इति चेन्न तस्यास्वसंवेद्यत्वे अर्धसंवेदनवि-
शेषादित्युक्तप्रायः । एतेन न स्वसंवेद्यं विज्ञानं कायाकारपरिणतभूतपरिणामत्वात् पिच्छादिवदिति षट्क्षा-
र्याकः प्रतिश्रुतः । न चेद साधनं सिद्धं भूतविशेषपरिणामत्वामिद्वेः संवेदनस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वप्रसंगात्
गंधादिवत् । सूक्ष्मभूतविशेषपरिणामत्वान् न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षं ज्ञानमिति चेत् स तर्हि सूक्ष्मविशेषः
स्पर्शादिभिः परिवर्जितः स्वयमस्पर्शादिमान् संवेदनोपादानहेतुः सर्वदा बाह्येन्द्रियाभिपयः कृपमात्मैव नामा-
तरणं निगदितां न भवेत् । तस्य ततोऽन्यत्वे भूतचतुष्टयाविलक्षणत्वात् तत्त्वानुरूपचित्तरदृष्टपरिकल्पना च
प्रसंगेन तथात्मनः प्रमाणासिद्धत्वान् तत्परिणामस्यैव ज्ञानस्य घटनात् । तत इदं व्यनतिष्ठते स्वव्यवसा-
यात्मकं सम्यग्ज्ञानं चेतनात्मपरिणामत्वे सत्यर्थपरिच्छेदकत्वान् यत्तु न स्वव्यवसायात्मकं न तत्तथा यथा
घटः तथा च सम्यग्ज्ञानं तस्मात्स्वव्यवसायात्मकं इति सम्यग्ज्ञानलक्षणं प्रमाणासिद्धं ।

सकलप्रमाणानामत्रैवातर्भावादिति विभावनत् । परपरिकल्पितेकद्विष्ट्यादिप्रमाणसंख्यानियमे तदघटनात् । तथाहि—यथा प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाण न तेषामनुमानादिप्रमाणातरस्यातर्भावं सभवति तद्विलक्षणत्वात् । प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानादे प्रत्यक्षभावं इत्युक्तं प्रत्यक्षस्यापि क्वचिदनुमानपूर्वकत्वादनुमानादिश्वेतर्भावप्रसंगात् । यथैव हि धर्मिहेतुदृष्टातप्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं श्रोत्रप्रत्यक्षपूर्वकं च शब्दः । सादृश्यान्वयथाभावनियेप्याधारवस्तुमाहि प्रत्यक्षपूर्वकाणि चोपमानार्थापत्त्यभावप्रमाणानि तथा—अनुमानं क्लृप्तानु । निश्चयं तत्र प्रवृत्तमानस्य प्रत्यक्षमनुमानपूर्वकं रूपाद्रसं सप्रतिपद्य रसे रासनसमक्षवत् । शब्दाच्च मृष्टं पानकमवगम्य तत्र प्रवृत्तप्रत्यक्षं शाब्दपूर्वकं । क्षीरस्य सतर्पणशक्तिमर्थोपस्थाभिगम्य क्षीरे प्रवृत्तस्य तद्गमके प्रत्यक्षमर्थापत्तिपूर्वकं । गोसादृश्याद्भवयमनसाय तं व्यवहरत प्रत्यक्षमनुमानपूर्वकं । गृहे सर्पाभावमभावप्रमाणाद्विभाव्य प्रविशत प्रत्यक्षमभावपूर्वकं प्रतीयते एव तत् प्रत्यक्षमेव गौणद्वेषप्रमाणं न पुनरनुमानादिकं तस्यागौणत्वादिति शुक्ले पतिष्यामि इति जातं पातं कर्दमे ।

स्यादाकृतं न प्रत्यक्ष—अनुमानागमार्थापत्त्युपमानाभाजसामग्रीपूर्वकं तदभावेऽपि चक्षुरादिसामग्रीमात्रात्तस्य प्रसूते प्रसिद्धत्वात् । तदभावं एव अभावनियमादे तत्तदप्यसत् लैंगिकादीनामपि प्रत्यक्षपूर्वकत्वाभावात् । लिङ्गशब्दान्वयथाभाजसादृश्यप्रतियोगिस्मरणादिसामग्रीसङ्घान् एव भाजान् । सत्यपि प्रत्यक्षे स्वस्वामिप्रवभावेऽनुमानादीनामभावात् । तत् किं बहुनोक्तेन प्रतिनियतसामग्रीप्रभवतया प्रमाणभेदमभिमन्यमाने प्रत्यक्षमनुमानादीनामपि अगौणयमनुमतव्य प्रतिनियतस्वविषयव्यवस्थायां परापेक्षारिहान् । यथैव हि प्रत्यक्षं साक्षात्कार्यं परिच्छित्तौ नानुमानाद्यपेक्षं तथानुमानमनुमेयनिर्णीतौ न प्रत्यक्षोपेक्षमुपेक्षते प्रत्यक्षस्य धर्मिहेतुदृष्टातप्रहणमात्रे पर्यवसितत्वात् । नापि शब्दं शब्दप्रतिपाद्यर्थं प्रत्यक्षमनुमानं चापेक्षते तयोः शब्दश्रवणमात्रे शब्दार्थसवधानुमात्रे व्यापारात् । नवर्थापत्तिं प्रत्यक्षमनुमानमागमं चापेक्षते अभावोपमानवत् । तस्याश्च प्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमितार्थाविनाभावियदृष्टेऽर्थं निर्णयनिवृत्त्यात् । प्रत्यक्षादीनामर्थापत्त्युपापकपदार्थनिश्चयमात्रे व्याहृतत्वात् । नचोपमानं प्रत्यक्षादीं यपेक्षते तस्योपमेयेऽर्थं निश्चयकारणे प्रत्यक्षादिनिरपेक्षत्वात् । प्रत्यक्षादे सादृश्यप्रतिपत्तिमात्रेऽनधिकारात् । नचाभावप्रमाणं प्रत्यक्षादिसापेक्षं निषेध्याधारवस्तुग्रहणे तस्य सामर्थ्यात् । परपरवानुमानादीनां प्रत्यक्षपूर्वकस्य प्रत्यक्षस्याप्यनुमानादिपूर्वकत्वं तु शक्यं परिहर्तुं । कथं चायं प्रत्यक्षप्रमाणं व्यवस्थापयेत् स्वतः एवेति चेत् किमामसन्धिं सर्वसवधिं वा प्रथमकल्पनायां न सकलदेशकालपुरुषपरिपत्यक्षप्रमाणं सिद्धं । द्वितीयकल्पनायामपि न स्वप्रत्यक्षात्सकलपरप्रत्यक्षाणां प्रामाण्यं साधयितुमीशं तेषामनीन्द्रियत्वात् कादिप्रत्यक्षागोचरत्वात् । वेदिं पुनः सकलपुरुषप्रत्यक्षाणि स्वस्मिन् स्वस्मिन् विषये स्वतः प्रामाण्यमनुभवति इति मतं तदा कुतस्तसिद्धिः ? । त्रिवादाध्यामितानि सकलदेशकालवर्तिपुरप्रप्रयथाणि स्वतः प्रामाण्यमापद्यते प्रत्यक्षनात् यद्यप्रयक्षं तत्स्वतः प्रामाण्यमापद्यमानं सिद्धं यथा मप्रयक्षं प्रयक्षाणि च त्रिवादाध्यामितानि तस्मात्स्वतः प्रामाण्यमापद्यते सवल्प्रत्यक्षाणां स्वतः प्रामाण्यसाधने सिद्धमनुमानं प्रत्यक्षेन स्वभावेहेतुना प्रत्यक्षस्य स्वतः प्रामाण्यसाधनात् । शिक्षापानं यनश्यते शृङ्खलसाधनवत् । प्रतिपाद्यनुद्धां तथानुमानवचनाददोष इति चेत् ? प्रतिपाद्यशुद्धिं प्रतिपद्य अप्रतिपद्य वा तयानुमानप्रयोगः स्यात् ? न तादृशप्रतिपद्य अतिप्रसंगात् । प्रतिपद्य तदनुद्धिं तयानुमानप्रयोगे कुतस्तप्रतिपत्तिः ? व्यवहारादिकार्यनिशेषादिति चत् सिद्धं कार्यत्कारणाजुमात्रं यूपारगानुमानवत् । यदि पुनर्लोककव्यवहारात् प्रतिपद्यत एवानुमानं लोकावधिं परत्वेना देवानुमानस्य निराकरणं तस्याभावादिति मतं तदापि कुतः परत्वेनाभावप्रतिपत्तिं न तथिप्रत्यक्षात् तस्य तदगोचरत्वात् नापि परत्वेनादि अनुपलब्धं खण्डादिति तदभावासाधनेऽनुपलब्धप्रत्यक्षणमनुमानमायात् । तदुक्तं धर्मरत्नसिद्धि—

प्रमाणेनरमाणा वशिभोरवभियोगत ।

प्रमाणानरमज्ञाय प्रतिपद्यमं फस्यन्ति ॥ १ ॥ इति

ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति द्वे एव प्रमाणे प्रमेयद्वैतित्वात् । न चाप्यनर्थ परिशिष्ट प्रमेयमानोऽपि क्रियायां विभवागत इति प्रमाणसंख्यानिबन्धे गौणताः प्रतिपद्यन्ते तेनानामगोचरानादीनां प्रमाणभेदानामसंभवं एव तेषां प्रत्यक्षानुमानयोरेतर्थावधिपुनराकं ।

स्थानमतिरेवा भवति तदर्थस्य द्वैतित्वात् द्वयोर्तर्भावः स्यात् । द्विविधो तर्कः प्रत्यक्ष पर्येक्ष्य । यत्र प्रत्यक्षविषयः साक्षात्क्रियमाणः प्रत्यक्षः । पर्येक्षः पुनरसाक्षात्क्रियमाणोऽनुमेयवानुमानविरयः स हि पदार्थांतरासाक्षात्क्रियमाणत्वात् प्रतिपद्यते तत्र पदार्थांतरं तेन पर्येक्षेणार्थेन सत्यं प्रत्यावर्तिषु समर्थं कार्य-यद्धं गवाक्षेदरप्यथादेः प्रतीतिप्रसंगान् । सत्यं चाप्यांतरं िगमेन शब्दादि तन्निमित्तं च ज्ञानमनुमानवैत-सतो न पर्येक्षेऽर्थेऽनुमानादन्यत्रमाणमपि शब्दापमानादीनामपि तथानुमानविरयिदिः । अन्यथा ततो-ऽर्थमतिपत्ती भतिप्रसंगान् इति तदेतदपि न परीक्षासमं प्रत्यक्षत्वमपि तथानुमानत्वप्रसंगान् । प्रसज्यन्ते हि स्वविषये संज्ञे तत्रसायनसमर्थे । तत्रासंज्ञकस्यापि तत्रसायनसमर्थे सर्वप्रसज्यं सर्वस्य नुः सार्था-प्रसायनसमर्थे स्यादिति कथमतिप्रसंगे न स्यात् ! यदि पुनः सत्प्राधान्यविरयिरेऽपि प्रत्यक्षपर्येक्ष्य प्रतिपत्तेः साक्षादसाक्षात्प्रतिभामभेदान् भेदेऽप्युदगम्यते प्रमाणांतरत्वेन तदेतियमभेदेऽनमानमर्थेऽपि-प्रत्यक्षाणामपि प्रमाणांतरत्वानुभवः प्रतिभामभेदावित्तेषात् । न हि पाठतः प्रतिभामयो योगिप्रत्यक्षस्य विशदतमसाक्षात्सोऽज्ञानस्यापि स्वसेवेदनस्य मनोविज्ञानस्य वा ! कथमभूत्तत्र स्वसिद्धप्रत्यक्षार्थसुंतां वि-दादतः न तथाभूतोऽज्ञानस्य । यादृशयाज्ञानस्य बहिर्भूतः स्तुतः प्रतिभागो न तादृशो मनोवि-ज्ञानस्येति कथं प्रमाणांतरता न भवेत् ! अथ प्रतिभासविशेषेऽपि तद्युक्तिरिति प्रत्यक्षमेव न प्रमाणांतरं तर्हि प्रत्यक्षानुमानयोः प्रतिभासभेदेपि स्थापयितव्यं चाऽनित्वात् प्रमाणांतरत्वं माभूत् । यदि पुनः स्वविषयसत्यत्वाविरयिरेऽपि प्रत्यक्षानुमानयोः सामप्रभेदान् प्रमाणांतरत्वसुरीक्रिये तत्र साक्षा-पमानादीनामपि तत्र एव प्रमाणांतरत्वसुरीक्रियता । यथैव हि असाक्षिगाममता प्रत्यक्षं, िग-सामप्रतीतोऽनुमानं प्रभवतीति तयोः सामप्रभेदः । तथागमः शब्दसामप्रतीतः प्रभवति । उपमानं ता-दृश्यसामप्रतीतः । धार्थावधिष्य पर्येक्षार्थविनाभूतार्थनाश्रमागमभाः । मनिषेष्वागान्नुपलक्ष्यमनिषेष्स्वर-णसामप्रयाथाभावा इति प्रसिद्धः साक्षात्क्रियमाणपार्येक्षविरयिरेषात् तद्विद्विगत्सदाः सामप्रभेदा-त्यरोक्षार्थविरयत्वाविरयिरेष्वनुमानागमादीनां भेदप्रतिद्विरिति नानुमानोऽनर्थाः समापि । तथा साप्य-साधनसंबन्धव्याप्तिप्रतिपत्ती न प्रत्यक्ष समर्थे । यावान् कथिदुम स मर्तेः क्वांतरे देशान्तरे च पाठ-जन्मा, अन्यजन्मा वा न भवति इत्येतावतो व्यापारान् कर्तुमभवत्तं गान् । तन्निहितार्थमात्रादुत्तरत्वेराविचारकत्वात् योगिप्रत्यक्षं तत्र समर्थमिति चेत् न देशकालयोगिप्रत्यक्षत्वानतिक्रमात् । देशयोगिनः प्रत्यक्षं व्याप्ति-प्रतिपत्तौ समर्थमित्ययुक्तं तत्रानुमानवैषम्यात् । न हि योगिप्रत्यक्षेण साक्षात्कृतेषु माप्यसाधनविरयिरेषु अक्षेपेषु फलवदनुमानं । अथ सकलयोगिप्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रतिपत्तादेव इति चेत् सकलप्रत्यक्षापि तद-वस्थत्वात् । परार्थफलवदनुमानमिति चेत् ! न तस्य स्वार्थानुमानपूर्वकत्वात् । स्वार्थानुमानाभावे च योगिनः कथं परार्थानुमान नाम । यदि पुनः सकलयोगिनः परानुभवस्य प्रवृत्तत्वात् परानुभवस्य च शब्दात्तरु-परार्थानुमानमतरेण कर्तुमशक्तेः परार्थानुमानासिद्धिः, तस्याथ स्वार्थानुमानाभावेऽनुवादमानत्वात् स्वार्थानुमानासिद्धिरपि परप्रतिपादनप्रवृत्तस्य सभाज्यत एतेनि मतं तत्र स योगी स्वार्थानुमाने चरुत्त-सत्त्वानि निश्चित्य परार्थानुमानेन पर प्रतिपादयन् प्रहीतव्याप्तिकमगृहीतव्याप्तिकं वा प्रवृत्तवत् ! यदि गृहीतव्याप्तिकं तत्र कुतस्तेन गृहीता व्याप्तिः ! न तादृशविरयसंभेदनमनोवित्तनेऽपि तदविरय-त्वात् । योगिप्रत्यक्षेण गृह्यते व्याप्ति परेण तस्यापि देशयोगित्वात् इति चेत् तर्हि यारानु माप्यसाधन-भेदेषु योगिप्रत्यक्षं देशयोगिनस्तारानु व्यर्थमनुमानं शब्दं प्रविभातयति अनुमाने सकलयोगिनः सर्व-ानुमानप्रसंगान् । समारोपव्यवच्छेदार्थमपि न तत्रानुमानं योगिप्रत्यक्षविषये सनारोपानकारकत्वात् सुगव-प्रत्यक्षविषयवत् । ततो न गृहीतव्याप्तिकं परं सकलयोगी प्रतिपादयितुं शक्तिः । नाप्यगृहीतव्याप्तिकं

अतिप्रसगात् इति परप्रतिपादानुपपत्तिः । तस्यां च न परार्थानुमान संभवति तदसंभवे च न स्वार्थानुमानमतिष्ठते सकलयोगिनस्तदव्यवस्थाने च न सकलयोगिप्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहणं युक्तिमधिगमसति प्रत्यक्षानुपलभ्या साध्यसाधनयोर्व्याप्तिप्रतिपत्तिरित्यप्यनेनापास्त प्रत्यक्षेण व्याप्तिप्रतिपत्तिरिराकृतं प्रत्यक्षांतरलक्षणेनानुपलभेन तत्प्रतिपत्तिरिराकृतिसिद्धे ।

योन्याह कारणानुपलभात् कार्यकारणभावाव्याप्तिः । व्यापकानुपलभाद् व्याप्यव्यापकभावात् साकल्येन प्रतिपद्यत इत्यनुमानसिद्धा साध्यसाधनव्याप्तिः । तथाहि यानान् कश्चिद्भूम स सर्वोऽप्यग्निजन्मा महाद्वादिष्यभ्रेरनुपलंभाद्भूमाभासिद्धेरिति कारणानुपलभानुमान । यावती शिक्षा सा सर्वा वृक्षस्वभावा । वृक्षानुपलंभौ शिक्षात्वाभावसिद्धे इति व्यापकानुपलभो लिङ्ग, एतावता साकल्येन साध्यसाधनव्याप्ति-सिद्धिः इति सोऽपि न युक्तवादी तथानवस्थानुपगमात् । कारणानुपलभव्यापकानुपलभयोरपि हि स्वसाध्येन व्याप्तिर्न प्रत्यक्षतः सिद्धयेत् पूर्वोदितदोषासक्तेः । परस्मादनुमानात्तत्सिद्धा कथमनवस्थान न स्यात् ? प्रत्यक्षानुपलंभपट्टभानिने विकल्पात् स्वयमप्रमाणकान् साध्यसाधनव्याप्तिरिति किमकारणं प्रत्यक्षानुमानप्रमाणपोषणं क्रियते ? मिथ्याज्ञानादेव प्रत्यक्षानुमेयार्थसिद्धेर्व्याप्तिरिति सिद्धिवत् । तस्माद्यथा प्रत्यक्ष प्रमाणमिच्छता सामस्येन तत्प्रामाण्यसाधनमनुमानमंतरणं नोपपद्यते इत्यनुमानमिष्टं । तथा साध्यसाधनव्याप्तिज्ञातप्रमाणमंतरणं नानुमानोत्थानमस्ति इति तदप्यनुज्ञातव्यं तच्चोहाख्यमविसत्तादक प्रमाणांतर सिद्धमिति, न प्रत्यक्षानुमानं एव प्रमाणे इति प्रमाणसख्यानियमो व्यवातिष्ठते । एतेन वैशेषिकप्रमाणसख्यानियमो प्रत्याख्यातः ।

स्यान्मत साध्यसाधनसामान्ययोः काचिद्व्यक्तिप्रदेशे प्रत्यक्षत एव सवधसिद्धेर्न प्रमाणांतरमन्वे-
पणीयं यानान् कश्चिद्भूम स सर्वोऽपि अग्निजन्मानग्निजन्मा वा न भवति इयूहापोहविकल्पज्ञानस्य प्रमाणां तरत्व सन्नग्राहिसमक्षप्रमाणफलत्वात् । काचिदनुमितानुमाने साध्यसाधने आदित्यगमनशक्तिरिति गतिमत्त्वात् । आदित्या गतिमान् देशादेशांतरग्राहे देवदत्तान् सवधयोधनिबधनानुमान फलवत् ततः प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयसख्यानियम कणचरमतानुसारीणा व्यवातिष्ठत एवेति तदप्यसार सविकल्पकानपि प्रत्यक्षेण साकल्येन साध्यसाधनसवधगृहीतुमशक्तेः । साध्य हि किमग्निसामान्य, अग्निविशेषोऽग्निसामान्यविशेषो वा ? न तावदाग्निसामान्य सिद्धसाध्यतापत्तेः । नाप्यग्निविशेषस्तस्यानन्वयात् । बन्धिसामान्यविशेषस्य हि साध्यते तेन धूमस्य सवध सकलदेशकालव्याप्यध्वस्तः कथं सिद्धेत् ? तथा तत्सन्नधासिद्धो च यत्र यत्र यदा यदा धूमोपलभ्यं तत्र तत्र तदा तदाऽग्निसामान्यविशेषविषयमनुमान नोदयमासादयेत् । न ह्यन्यथा सवधग्रहणमन्यथानुमानोत्थान नामातिप्रसगात् ततः सवधज्ञान प्रमाणांतरमेव प्रत्यक्षानुमानयोस्तदविषयत्वात् । यच्चोक्तं प्रत्यक्षफलत्वाद्वाहापोहविज्ञानस्याप्रमाणत्वमिति तदप्यसम्यक् विशेषज्ञानफलत्वाद्द्विशेष्यज्ञानस्य प्रमाणत्वानुपगमात् हानोपादानोपेक्षायाद्विफलकारणत्वाद्विशेष्यज्ञानस्य प्रमाणत्वे तत् एवोहापोहविज्ञानस्य प्रमाणत्वमस्तु सर्वथा विशेषाभावात् । प्रमाणविषयत्वपरिशोधकत्वा-
न्नोहः प्रमाणमित्यपि धातं प्रमाणविषयत्वात्प्रमाणेन परिशोधननिरोधात् । तथा तर्कं प्रमाण प्रमाणविषयपरिशोधकत्वात् यस्तु न प्रमाणं स न प्रमाणविषयपरिशोधको दृष्टो यथा प्रमेयोऽर्थं प्रमाणविषयपरिशोधकश्च तर्कस्तस्मात्प्रमाणमिति केवलव्यतिरेकेणानुमानेनान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयलक्षणेन तर्कस्य प्रमाणत्वसिद्धेः, न वैशेषिकाणां प्रमाणद्वयसख्यानियम सिद्धेत् । एतेन द्वित्रिचतुःपञ्चदशप्रमाणवादिनां प्रमाणसख्या-
नियमं प्रतिष्वस्त सख्यानां प्रत्यक्षानुमानान्यामिन्नगमादपि साध्यसाधनसन्नधासिद्धेः तर्कस्य तत्सिद्धेनिबधनस्य प्रमाणांतरत्वोपपत्तेः । नैवाधिकानां च प्रत्यक्षानुमानागमैरिनोपमानेनापि लिङ्गलिङ्गिग्रहणात्सभवात् । प्रभाकराणां च प्रत्यक्षानुमानोपमानागमैरिव अर्थापस्यापि हेतुहेतुमत्सवधसिद्धेरसभवात् । भट्टमतानुसारीणामपि प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्तिभिरिव अभासप्रमाणेनापि व्याप्तिनिश्चयानुपपत्तेस्तन्निश्चयनिबधनस्योद्भानस्य प्रमाणांतरस्य सिद्धिरवश्यमिति दुःशक्या निराकर्तुं ।

ननुह स्वविषये मन्द्वाऽनन्द्वा यं न तावदसन्नद्वस्त प्रत्यापयितुमाशोऽतिप्रसगात् । सन्नद्धेत् युत-
रप्रतिपत्तिः ! न तावत्प्रत्यक्षात् तस्य तदविषयत्वात् । नाप्यनुमानादनवस्थानुपगमात् । यदि पुनरहानरात्त-

स्त्वन्प्रसिद्धि' तदोद्धानरस्यापि स्वविषयसंबन्धिमिदं पूर्णरूपात् तस्याध्यापरोद्भवनिवेगनात् भूतानरस्या । प्रमाणांतरात्तस्मिन्ने च स एव पर्यनुयोग परापरप्रमाणांतरपरिकल्पनानुपगम्य कथं प्रमाणमंश्या व्यनतिष्टेनेति केचित् तेषामपि प्रत्यक्षं स्वविषयं प्रतिशोधयन् तन्मंत्रं श्व मानुमानादेः सिद्धयति तस्य तद्विषयवत्त्वात् । प्रत्यक्षंतरात्तस्मिन्ने तत्रापि प्रकृतपर्यनुयोगानि युक्तेः कथमनवयम्या न स्यात् यतः प्रत्यक्ष प्रमाणमनुपगमनानामिति प्रतिपद्यामहे ।

स्यान्प्रतिरेया प्र यक्षं स्वविषयसंबन्धानुबन्धन प्रमाणाप्यमानताकुर्वन्ने तस्य स्वविषयं स्वयोग्यता-यलादेव प्रमाणप्रत्ययस्थितेः अन्यथा कचिदपूर्वार्थमाहिणः प्रत्यक्षस्याप्रमाणानुमानात् इति सार्पि न सार्धायसी तथोहस्यापि स्वयोग्यताविशेषतामर्थ्याटि स्वविषयप्रत्ययनसिद्धेर्भूतद्वारातिदूषणार्थं प्रत्यय-स्वभावात् । योग्यताविशेषः पुनः प्रत्यक्षस्येव स्वविषयज्ञानानरणनीयानरायक्षयोपसामनिशेष एवोहस्यापि प्रति-पद्यते सकलमायकर्थधुर्यात् । यथा च प्रत्यक्षस्योत्पत्तौ मनोऽश्नादिनामित्री योग्यतायाः सहकारिणी वृत्ति-रंगनिमित्तत्वात् तथोहस्यापि समुद्भूतौ भूयः प्रत्यक्षानुपपत्तिसामिप्रोत्तरिगनिमित्तभूतानुमन्यते तदन्वय-व्यतिरेकानुविधाथित्वाद्दृश्येति सर्वनिरवयसिद्धे चानुमानप्रमाणान्यथानुपपत्त्या तर्कस्य प्रमाणत्वे-प्रयाभि-ज्ञान प्रमाण तर्कप्रमाणान्यथानुपपत्ते न ह्यप्रत्यभिज्ञाने विषये तर्कः प्रवर्तते इतिप्रसंगात् । नच गृहीत-प्रहणतत्प्रत्यभिज्ञानस्याप्रमाणत्व शकनीय तद्विषयस्यास्मर्थमाणद्वयमानपर्यायव्याप्येकद्वयस्य स्मरणप्र-य-क्षागोचरत्वात् अपूर्वार्थं प्राहत्वासिद्धे । नचेद प्रत्यक्षेऽनभंयति प्रत्यक्षस्य वर्तमानपर्यायविषयत्वात् । नाप्यनुमाने छिगाननेक्षत्वात् । न शब्दे शब्दनिरेपेक्षत्वात् । नोपमाने सादृश्यमंतरेणापि भावात् । नार्ध-पत्तौ प्रत्यक्षादिप्रमाणपदक्रीडातार्थमतिपत्तिमत्तरेणापि प्राहुर्भावात् । नाभावे निरेप्याभास्तत्प्रहणत-निरवयस्मरणेन च विषयोःत्पाददिति सर्वेयामेकद्वित्रिचतुःपंचपदप्रमाणसत्यानियम नियटयति । एतेन स्मृतिः प्रमाणांतरमुक्तं तस्याश्च प्रत्यक्षादिष्वतर्भात्रयितुमशक्तैः । न चानापरप्रमाणमेव सनादकृत्वात् कार्य-चिदपूर्वार्थमाहित्वात् बाधाजनितस्वाद्यानुमानवदिति । येषां तु स्मरणमप्रमाण तेषां पूर्वमतिपत्तय सा-ध्यसाधनसन्धस्य वाच्यवाचकसन्नधस्य च स्मरणसामर्थ्यादव्ययस्थितेः कुतौऽनुमान शब्द वा प्रमाण सिद्धेत् । तदप्रसिद्धौ च न संवादकभासवादकान्ध्या प्रत्यक्षतदाभासव्यवस्थितिरिति सकलप्रमाण-निष्ठोपापत्ति ततः प्रमाणव्ययस्यामन्यनुज्ञानता स्मृतिरपि प्रमाणाप्यितव्या इति न परेषां सद्य-नियमः सिद्धेत् । स्याद्वादिना तु संकेताप्रत्ययक्षपरोक्षनिकल्पात् प्रमाणद्वय सिद्धयेन तत्र सकलप्रमाण-भेदानां सप्रहादिति सूक्त ।

किं पुनः प्रत्यक्षमित्युच्यते विशदज्ञानामक प्रत्यक्ष प्रयक्षरवात् यत् न विरादज्ञानामकं तत्र प्रत्यक्ष यथानुमानादिज्ञान प्रत्यक्ष च विरादाध्यासित तस्माद्विशदज्ञानामक । न तावदाप्रसिद्धौ धर्मी प्रत्यक्षधर्मिणि केवलप्रत्यक्षवादिनामपिप्रतिपत्ते । इत्यस्येदनाद्विशदज्ञानामपि स्वरूपप्रतिमासनस्य प्रत्यक्षस्यापीष्टे । प्रत्यक्षन्यस्य हेनोरसिद्धतापि अनेन समुत्सारिता प्रत्यक्षमिच्छद्विः प्रत्यक्षरस्य तद्वर्मस्य स्वयमिष्टरवात् । प्रतिज्ञार्थकदेशसिद्धत्व साधनस्य स्यादिति चेत् का पुनः प्रतिज्ञा तदेकदेशो वा यस्या-सिद्धत्व शक्येत धर्मधर्मिसमुदायः प्रतिज्ञा तदेकदेशो धर्मी हेतुर्पथा नश्वरः शब्दो शब्दत्वादिति तथा साध्यधर्मः प्रतिज्ञैकदेशो यथा नश्वर शब्दो नश्वरत्वात् सोय द्विविधो प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धौ हेतु स्यादिति चेत् । न धर्मिणो हेतुत्वे कस्य चिदसिद्धतानुपपत्ते । यथेन हि प्रत्यक्षप्रयोगकाले यादिप्रतिज्ञादि प्रसिद्धौ धर्मी तथा तस्य हेतुत्ववचनेऽपि नास्तिद्धिः । साध्यधर्मस्य हेतुत्वेनोपादायमानो न प्रतिज्ञातार्थक-देशदेनासिद्धौ धर्मिणोऽप्यसिद्धिप्रसगात् । किं तर्हि ? स्वरूपेण वासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धौ नाम हेतुभासः सभयतीति कथं प्रकृतहेतौ प्रतिज्ञार्थकदेशासिद्धत्वे समुदाययन् मात्रितानुमानन्यभासः ! धर्मिणो हेतुत्वेऽनन्यप्रसग इति चेत् न विशेष धर्मिण कृत्वा सामान्य हेतु भुवतां दोषासभयत् । प्रत्यक्ष-हि विशेषरूप धर्मी प्रत्यक्षसामान्य हेतु स कथमनन्यय स्यात् सकलप्रत्यक्षविशेषान्य व्यानित्वात् । दृष्टते कचिदभावात् अनन्यय इति चेत् न सर्वे भावाः क्षणिकाः सन्वात् इत्यादेरपि हेनोरनन्ययवचनकैः ।

अथास्य दृष्टातेन अन्वयस्यापि साध्यधर्मिणि सर्वत्रान्वयसिद्धेर्विपक्षे बाधकप्रमाणसद्भावाच्च निर्दोषतानु-
मन्यते तत एव प्रत्यक्षत्वस्य हेतोर्निर्दोषतास्तु सर्वथा विशेषाभावात् केवलव्यतिरेकिणाऽपि हेतोरविना-
भावनिर्णयात् साध्यसाधनसामर्थ्यान्न काश्चिदुपालंभस्ततो निरवयोऽय हेतु प्रत्यक्षस्य विशदज्ञानात्मस्य
साध्यत्येव । नचैतदसंभवि साध्यमात्मान प्रतिनियतस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्यार्धसाक्षात्कारिण सर्वस्य
कास्त्वेन एकदेशेन वा वैशद्यसिद्धेर्बाधकाभावात् । अश्नोति व्याप्नोति जानातीत्यक्षो हि—आत्मानमेव
क्षीणावरण क्षीणोपशान्तावरण वा प्रतिनियतस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य कथाचिदपि वेशद्य सभा-
व्यमिति सूक्त विशदज्ञानात्मकं प्रत्यक्ष ।

तत्रिविध—इन्द्रियानिन्द्रियातीन्द्रियप्रत्यक्षनिकल्पनात् । तत्रेन्द्रियप्रत्यक्ष साव्यवहारिक देशतोविशद-
त्वात् । तद्वदनिन्द्रियप्रत्यक्ष तस्यातर्मुखाकारस्य कथं चिद्वैशद्यसिद्धे । अतीन्द्रियप्रत्यक्ष तु द्विविध विकल-
प्रत्यक्ष सकलप्रत्यक्ष चेति । विकलप्रत्यक्षमपि द्विविध—अवधिज्ञान मन पर्ययज्ञान चेति सकलप्रत्यक्ष
तु केषलज्ञान तदतत्त्रितयमपि मुख्य प्रत्यक्ष मनोऽज्ञानपेक्षत्वात् अतीतव्यभिचारित्वात् साकारवस्तु
प्राहित्वात् सर्वथा स्वविषयपु वैशद्याच्च । तथा चोक्तं तत्त्वार्थार्तिककारैः ।

इन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमतीतव्यभिचारं साकारग्रहणं मल्यज्ञमिति

तत्रेन्द्रियानिन्द्रियानपेक्षमिति वचनात् साव्यवहारिकस्येन्द्रियप्रत्यक्षस्यानिन्द्रियस्य च देशतो विश-
दस्य व्यवच्छेदसिद्धे । अतीतव्यभिचारमिति वचनात् विभगज्ञानस्यावधिप्रत्यक्षाभासस्य निवृत्त ।
साकारग्रहणमिति प्रतिपादनात् निराकारग्रहणस्य दर्शनस्य प्रत्यक्षत्वव्यावर्तनात् ।

सूक्त मुख्य प्रत्यक्षस्य ननु स्वसदेनप्रत्यक्ष चतुर्थं स्यादिति न मतव्य तस्य सकलज्ञानसाधर-
णस्वरूपत्वात् । यथैव हीन्द्रियप्रत्यक्षस्य स्वरूपसवेदेनमिन्द्रियप्रत्यक्षमेव अन्यथा तस्य स्वरूपस्वरूपसवेदकत्व-
विरोधात् सवेदेनद्वयप्रसंगाच्च । तथानीन्द्रियप्रत्यक्षस्य मानसस्य स्वरूपसवेदेनमनिन्द्रियप्रत्यक्षमेव तत एव
तद्वदतीन्द्रियप्रत्यक्षत्रितयमेवेति न ततोऽर्थोत्तर स्वरूपसवेदेनप्रत्यक्ष । एतेन श्रुतज्ञानस्य स्वरूपसवेदेनमनि-
न्द्रियप्रत्यक्षमुक्त प्रतिपत्तव्य तस्यानिन्द्रियनिमित्तत्वात् विभ्रमज्ञानस्वरूपसवेदेनवत् । तथा च सकलं
ज्ञान स्वरूपसवेदेनापेक्षया प्रमाण सिद्ध भावप्रमयापेक्षया प्रमाणाभासानिन्हव ।

किं पुनरेन्द्रियप्रत्यक्ष ? इन्द्रियप्रधान्यादिन्द्रियवलाघानादुपजायमान मतिज्ञान—

तार्दिन्द्रियानिन्द्रियानिमित्त ।

इति वचनात् । तत्त्वतुर्निय—अप्रदेहव्याप्यधारणाविकल्पत् । तत्र त्रिपयत्रिपयिसन्निपातानं-
तरमाद्यग्रहणमद्यग्रहः । तद्गृहीतवस्तुविशेषाकांक्षणमीहा । भवितव्यताप्रत्ययरूपात्तदीहितवि-
शेषानिश्चयोऽवायः । सावधारण ज्ञं नं कालांतराविसरणकारणं धारणाज्ञानं । तदेतच्चतुष्टयमपि
अक्षय्यापारापेक्ष अक्षय्यापाराभावे तदनुद्भवनात् । मनोऽपेक्ष च प्रतिहतमनसस्तदनुत्पत्ते । तत एवेन्द्रिय-
प्रत्यक्ष देशतो विशदमविसवादाक प्रतिपत्तव्य स्पर्शनादीन्द्रियनिमित्तस्य बहुबहुविधक्षिप्रानिसूतानुक्तध्रुवेषु
सादितरेष्वर्थेषु वर्तमानस्य प्रतीन्द्रियमष्टत्वारिंशद्देशस्य व्यजनावग्रहभेदेरष्टचवारिंशता सहितस्य सख्याष्टा-
शीत्युत्तरदिशती प्रतिपत्तव्या । तथा अनिन्द्रियप्रत्यक्ष बह्नादिद्वादशप्रकारार्थनिष्यमग्रहादिविकल्पमष्टच-
त्वारिंशत्संख्य प्रतिपत्तव्य । यत्पुनरतीन्द्रियप्रत्यक्षनिकल्पमवधिज्ञान तन्पङ्क्ति अनुगामि-अननुगामि-
वर्धमान हीयमान-अस्थित-अनस्थितविकल्पात् । सप्रतिपाताप्रतिपातयोरनेनांतर्भावात् । सक्षेपतस्तु
त्रिविध देशाधि परमास्थि-सर्वावधिमेदात् । तत्र दशावधिज्ञान पङ्क्तिकल्पमपि सभवति परमावधिज्ञान तु
सयमविशेषैकार्थसमयाविभवातरापेक्षयाननुगामि प्रतिपात च प्रत्येय । तद्वापेक्षया च तदनुगाम्येव ना-
ननुगामि । वर्धमानमेव न हीयमान । अवस्थितमेव नानवस्थित । अप्रतिपातमेव नप्रतिपात तथाविध
विशुद्धिनिश्चयनत्वात् । एतेन सर्वानधिज्ञान व्याख्यात । केवल तद्वर्धमानमपि न भवति परमप्रकर्षप्राप्तत्वात्
सकलवधिज्ञानावरणनीयोतरायक्षयोपशमवशात्प्रसूतत्वात् । अतिसक्षेपतस्तु द्विविधमवधिज्ञान भवेत्प्रत्यक्ष

गुणप्रत्ययं चेति । तत्र भयप्रत्ययं बहिरंगदेयमवनारकभयप्रत्ययनिमित्तत्वात् । तद्वाने भावात् तदभावेऽ-
भावात् तत्तु देशाधिज्ञानमेव । गुणप्रत्यय तु सम्यग्दर्शनगुणनिमित्तमयतसम्पद्यष्टे । संयमायमगुण-
हेतुक सयतासयतस्य । सयमगुणनित्रयन सयतस्य । सत्यतरगदेतौ बहिरंगस्य गुणप्रत्ययस्य भावे भावात् ।
तदभावे चाभावात् । तथा मनःपर्ययज्ञान विकलमतीन्द्रियप्रत्यक्षं द्वेषा ऋजुमतिप्रिकल्पात् । तत्रतुमति-
मन पर्ययज्ञान निर्नेर्तितप्रगुणत्राक्यायमनररुताथस्य परमनोगतस्य परिच्छेदकत्वात्त्रिनिध । निपुत्रमतिमनः
पर्ययज्ञानं तु निर्नेर्तितानिर्नेर्तितप्रगुणाप्रगुणत्राक्यायमनररुताथस्य परमननि स्थितस्य स्फुटतरमयोधकत्वात्
पदप्रकार, तथाविधमनःपर्ययज्ञानापरणीयातरायश्वयोपशमापिरोपनयलत् प्रादुर्भूतत्वात् । सकलमतीन्द्रिय-
प्रत्यक्ष केवलज्ञान सकलमोहक्षयात् सकलज्ञानदर्शनानापरणीयातरायश्वयाश्च समुद्भूतत्वात् सकलशेष-
सद्भावान् सकलविपर्ययाद्य । तद्वान् कश्चित्पुरुषप्रदेशो भवेत्येव मुनिर्णीतासमद्व्याधकप्रमाणत्वात् । तथा
शास्त्रज्ञानेन तद्वानुभयवादिप्रसिद्धः । नचात्रसिद्ध साधन सर्वातीन्द्रियप्रत्यक्षयत पुरुषस्य प्रत्यक्षादिप्रमा-
णैस्त्राभ्यमानस्य सकलदेशकालपुरुषपरिपदपेक्षयापि सिद्धत्वात् सुखादिसनेदनस्यापि तथैव प्रमाणत्रोपपत्तेः ।
अन्यथा कस्यचिदिष्टसिद्धैरसंभवात् । इति संक्षेपता विशद ज्ञान साव्यवहारिक मुद्रय च प्ररूपित रिस्तर-
रतस्तु तत्रार्थालकारे परीक्षितमिह दृश्य ।

सप्रति परोक्षमुच्यते — परोक्षमविशदज्ञानात्मकं परोक्षत्वात् यन्नाविशदज्ञानात्मकं तत्र परोक्ष यथा-
तीन्द्रियप्रत्यक्ष परोक्ष च निरादाभ्यसित ज्ञानं तस्माद्विशदज्ञानात्मक । नचास्य परोक्षत्वमसिद्ध-अशेष्यः
परावृत्तत्वात् । तयोपात्तानुपात्तपरप्रत्ययापेक्षं परोक्षमिति तत्रार्थैर्नातिकारिरभिधानात् । उपात्तो
हि प्रत्ययः कर्मवशादात्मना कारणत्वेन गृहीतः स्पर्शनादिः । ततोऽन्यः पुनर्नहिरंगः सहवारी प्रत्ययोऽनु-
पात्तः शब्दलिंगादिः तदपेक्ष ज्ञान परोक्षमित्यभिधीयते । तदपि संक्षेपतो द्वेषा मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं चेति
आद्ये परोक्षं इति वचनात् । मतिश्रुताधिमनःपर्ययकेवलानि हि ज्ञान । तत्राद्ये मतिश्रुते सूत्रपाठोपे-
क्षया लक्ष्येते ते च परापेक्षतया परोक्षे प्रतिपादिते । परानपेक्षाप्यधिमन पर्ययकेवलानि यथा प्रत्यक्षा-
णीति । तत्रात्रप्रहादिधारणापर्यंत मतिज्ञानमपि देशतोपैशयसद्भावात्साव्यवहारिक, इन्द्रियप्रत्यक्षमतीन्द्रियप्र-
त्यक्षं चाभिधीयमान न रिच्यते सत शेषस्य मतिज्ञानस्य स्मृतिसंज्ञाचित्ताभिनिरोधलक्षणस्य श्रुतस्य च
परोक्षत्वमव्यवस्थिते । तदुक्तमकल्कदेवै —

प्रत्यक्ष विशद ज्ञानं मुख्यसव्यवहारतः ।

परोक्ष शेषविज्ञान प्रमाणमिति सप्रह ॥ १ ॥

तत्र तदित्याकारानुभूतार्थत्रिपया स्मृति आर्निन्द्रियप्रत्यक्ष विशदत्वात् सुखादिसनेदनदित्येके तद-
सत् । तस्मात्तत्र वैशद्यासिद्धेः पुनर्भाषयतो वैशद्यप्रतीतेर्भाषानज्ञानत्वात् तस्य च भ्रान्तिव्यात् स्वप्नज्ञान-
नयत् । पूर्वाभूतेऽतीतेऽर्थे वैशद्यासंभवात् स्मृतिः परोक्षमेव श्रुतानुमितस्मृतिवत् इत्यपरे तदित्युल्लेखस्य
सर्वस्यां स्मृतौ सद्भावान् । सा च प्रमाणमविशदकत्वात् प्रत्यक्षयत् यत्र तु निरादा सा स्मृत्याभासा
प्रत्यक्षाभासवत् । तथा तदेवेदमित्याकारं ज्ञान सद्भा प्रत्यभिज्ञा तादृशमपेदमित्याकारं वा विज्ञान
संज्ञोच्यते । तस्या एकदशसादृश्यत्रिपयत्वाद्द्विविधोपपत्तेः । द्विविध हि प्रत्यभिज्ञान तदेदेमित्येकत्वनि-
बधन । तादृशमपेदेति सादृश्यनिबधन च । ननु च तदेवेत्यतीतप्रतीभासस्य स्मरणरूपत्वात् इद-
मिति सवेदनस्य प्रत्यक्षरूपत्वात् सवेदनद्वितयमेवैतत् तादृशमपेदेमिति स्मरणप्रत्यक्षसनेदनद्वितयवत्
ततो नैक ज्ञान प्रत्यभिज्ञाद्वयं प्रतिपद्यमान समरतीति काश्चित् सोऽपि न सवेदनरिचोपनिषधित्
स्मरणप्रत्यक्षजन्यस्य पूर्वोत्तरविवर्तवर्त्यैकद्वयत्रिपयस्य प्रत्यभिज्ञानस्यैकस्य मुप्रतीतत्वात् । न हि
तदिति स्मरण तथाविधद्रव्यव्यवसायात्मक तस्यातीतत्रिपयर्तमात्रगोचरत्वात् । नापीदमिति सनेदन तस्य व-
र्तमानविवर्तमात्रत्रिपयत्वात् । ताम्यामुपजन्य तु सकलज्ञान तदनुवादपुरस्तर द्रव्य प्रत्ययश्रुत् । ततो-

अन्येन प्रत्यभिज्ञानमेकत्वविषयं तदपह्ने क्वचिदेकान्यवाव्ययस्थानात् सतानैकत्वसिद्धिरपि न स्यात् । नचै-
 तदगृहीतप्रमाणादप्रमाणमिति शकनीयं तस्य कथंचिदपूर्वार्थत्वात् । न हि तद्विषयभूतमेकं द्रव्यं स्मृति-
 प्रत्यक्षप्रह्वं येन तत्र प्रवर्तमानं प्रत्यभिज्ञानं गृहीतमाहि मन्येत तद्गृहीतातीतवर्तमानविपरीतात्प्रात् ।
 द्रव्यस्य कथंचिदपूर्वार्थत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञानस्य तद्विषयस्य नाप्रमाणत्वं लैंगिकादेश्यप्रमाणत्वं प्रसंगात् तस्यापि
 सर्वथापूर्वार्थत्वासिद्धेः । संवत्प्राहिनिज्ञानविषयात् साध्यादिसामान्यात् कथंचिदभिन्नस्यानुमेयस्य देश-
 कालत्रयशिष्टस्य तद्विषयत्वात् कथंचिदपूर्वार्थत्वसिद्धेः बाधकप्रमाणान्न प्रमाणं प्रत्यभिज्ञानमिति चायुक्तं तद्वा-
 धकस्यानभवात् । नहि प्रत्यक्षं तद्वाधकं तस्य तद्विषये प्रवृत्त्यसंभवात् । साधकत्वत्रद्वाधकत्वविरोधान् । यथा
 हि यत्र विषये न प्रवर्तते न तत्तस्य साधकं बाधकं वा यथा रूपज्ञानस्य रसज्ञानं न प्रवर्तते च अत्यभिज्ञान-
 नस्य विषये प्रत्यक्षं तस्मान्न तद्वाधकं । प्रत्यक्षं हि न प्रत्यभिज्ञानविषये पूर्वदृष्टदृश्यमानपर्यायव्यापिनि द्रव्ये
 प्रवर्तते तस्य दृश्यमानपर्यायविषयत्वात् इति नासिद्धं साधनं । एतेनानुमानं प्रत्यभिज्ञानस्य बाधकं प्रत्याख्यातं
 तस्यापि प्रत्यभिज्ञानविषये प्रवृत्त्ययोगात्, क्वचिदनुमेयमात्रे प्रवृत्तिसिद्धेः । तस्य तद्विषये प्रवृत्तौ वा सर्वथा
 बाधकत्वविरोधात् । ततः प्रत्यभिज्ञानं स्वविषये द्रव्ये प्रमाणं सकलत्राधारहितत्वात् प्रत्यक्षान् स्मृतिरद्वा
 एतेन सादृश्यनिग्रहणं प्रत्यभिज्ञानं प्रमाणमावेदितं बोद्धव्यं तस्यापि स्वविषये बोधाकाररहितत्वासिद्धेः ।
 यथैव हि प्रत्यक्षं स्वविषये साक्षात्क्रियमाणे स्मरणं च स्मर्यमाणेऽर्थे बाधानिधुरं तथा प्रत्यभिज्ञानमेकत्र द्रव्ये
 सादृश्ये च स्वविषये न सम्बद्धाधकमिति कथमप्रमाणमनुमन्येमाहि । यत्पुनः स्वविषये वाच्यमानं तत्प्रत्यभि-
 ज्ञानाभावं यथा प्रत्यक्षाभासं स्मरणाभासं वा न च तस्याप्रमाणत्वे सर्वथा प्रमाणत्वं युक्तं प्रत्यक्षस्याप्यप्रमा-
 णत्वप्रसंगान् । तस्माद्यथा शुक्ले शले पीताभासं प्रत्यक्षं तत्रैव शुभाभासेन प्रत्यक्षातरेण वाच्यमानत्वात्
 अधप्रमाणं न पुनः पीते कनकादौ पीताभासं प्रत्यक्षं । तथा तस्मिन्नेव स्वपुत्रादौ सादृश्यामिति प्रत्यभिज्ञानं
 सादृश्यनिग्रहं स एवाप्यगित्वेकत्वनिग्रहनेन प्रत्यभिज्ञानेन वाच्यमानमप्रमाणं सिद्धं न पुनः सादृश्य एव प्र-
 वर्तमानं स्वपुत्रादिना सादृश्येऽन्यपुत्रादौ सादृश्यामिति प्रत्यभिज्ञानं तस्यावाच्यत्वेन प्रमाणत्वान् । एव द्वन्पु-
 नर्जातनर्गकेशादिरिति सादृश्यप्रत्यक्षमार्शप्रत्यभिज्ञानं तत्र तस्यावाच्यमानतया प्रमाणत्वसिद्धेः । तथैव पूर्वा-
 नुभूते हि हिरण्यदौ प्रदेशविशेषविशिष्टे स्मरणं विपरीतदेशतया तस्मरणस्य बाधकमिति न तत्र प्रमाणं ।
 यथानुभूतप्रदेशे तु तथैव स्मरणं प्रमाणमिति बोद्धव्यं । तत इदमभिधीयते यतो यतोऽर्थे परिच्छिद्यं प्रवर्त-
 मानोऽर्थक्रियायां न विसृज्यते तत्तत्प्रमाणं यथा प्रत्यक्षमनुमानं वा । स्मरणात् प्रत्यभिज्ञानाद्यं अर्थं परि-
 छिद्यं प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां न विसृज्यते च तस्मात्प्रमाणं स्मरणं प्रत्यभिज्ञानं चेति । तथा पराक्षमेतद्वि-
 संवादिप्रह्वं । अन्तुप्रह्वं । साध्यमात्रसत्त्वप्रमादितर्कसिद्धा विसृष्टस्य भाव्यादानस्य । यासन् कश्चिदप्य-
 स सर्वः पावकजन्मैर अपावकजन्मा वा न भवतीति सकलदेशकालव्याप्तसाध्यसाधनसंबन्धोहापोहलक्षणौ
 हि तर्कः प्रमाणवित्तव्यः तस्य कथंचिदपूर्वार्थत्वात् । प्रत्यक्षानुपलभगृहीतप्रतिनिषत्तदेशकं उसाध्यता-
 धनव्यतिमात्रप्रमादित्वाभावात् गृहीतप्रह्वणमभवात् बाधकवर्जिततराणं । नहि तर्कस्य प्रत्यक्षं बाधकं तद्वि-
 षये तस्याप्रवृत्तेऽनुमानान् प्रवृत्तौ वा सर्वथा तद्वाधकत्वविरोधात् क्वचिदेव तद्वाधकत्वोपपत्तेः । यस्य तु तद्वाधकं
 स तर्कानामो न प्रमाणमितीदं शिष्टं स्मरणप्रत्यभिज्ञानाभासवत् । प्रत्यक्षानुमानाभासवद्वा तथा प्रमाणं
 तर्कानोऽर्थं परिच्छिद्यं प्रवर्तमानत्वार्थक्रियायां विसृज्यताभावात् प्रत्यक्षानुमानवदिति प्रतिपत्तव्यं । पराक्ष-
 येदं तर्कज्ञान-अविसृज्यतादप्यन्तु अनुमानवत् । किं पुनरनुमानं नाम ?

साधनान्साध्यविज्ञानमनुमानं ।

नस्य साधनस्य । ननु नाकस्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तौ मन्त्रमभावात् परत्र गौरेऽपि तपुत्रे तपुत्रस्य भागान्
न सम्पत् साधनमनन्त इति च तर्हि कार्त्स्न्येन साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तेर्निश्चयपूर्वक साधनलक्षणं सत्या
न्यधानुपपत्तिनियमनिश्चय स्याद्वादिभिः साधनलक्षणमभिधीयते तस्मिन्नेव पक्षधर्ममात्रमात्रेऽपि साधन-
स्य सम्पत्प्रतीति उदेष्यति शक्यं च कृत्तिकादद्यादित्यस्य पक्षधर्मत्वामात्रेऽपि प्रयोजकत्वव्यतिरिक्तं ।
न हि शक्यं धर्मिण्युद्देश्यतायां साध्यायां कृत्तिकाया उदयोऽस्ति तस्य कृत्तिकाधर्मत्वान्न ततो न पक्ष-
धर्मत्व । यदि पुनराकाश काले वा धर्मो तस्योद्देश्योऽन्यत्र च मास्यं कृत्तिकादयसाधन पक्षधर्म एवेति
मतं तदा धरित्रीधर्मिणि महोदध्याधाराग्निमन्त्र साध्यं महानसधूममन्त्र साधन पक्षधर्मोऽस्तु तथा च महा-
नसधूमो महोदधामन्न गमयेदिति न कश्चिदपक्षधर्मो हेतुः स्यात् । अथेत्येतस्य साधनस्य पक्षधर्मत्व-
सिद्धान्तं न साध्यसाधनसामर्थ्यमिनाभाविनियमनिश्चयस्याभावादिन्यभिधीयते तर्हि स एव साधनलक्ष-
णमक्षणं परीक्षादक्षैरुपलक्ष्यते ।

योप्याह शक्योदयो भाविकारण कृत्तिकोदयस्य तदन्यव्यतिरेकानुविधानात् सति हि स्वकाले
भविष्यति शक्योदये कृत्तिकोदय उपलभ्यते नासतीत्यन्वयव्यतिरेकानुविधानं सिद्धं भविष्य उक्तकृत्ति-
कोदययोः कार्यकारणभाव साधयति विनष्टतमानन्देव । यथेतेदग्नाद्गणः कृत्तिकोदयादित्यत्रातीतो भर-
प्युदय कारण, कृत्तिकोदयस्तत्कार्यं स्वकालेऽतीते सति भरप्युदये कृत्तिकोदयस्य भावादसत्यमात्राय तद-
न्यव्यतिरेकानुविधानात् कार्यकारणभावः । तथा भविष्यद्वर्तमानयोरपि प्रकृतसाध्यसाधनयोर्न्यायस्य
समानत्वात् । नथैकस्य कृत्तिकोदयस्य भविष्यदतीतकारणद्वितय विरुध्यते भिन्नदेशयोरपि भिन्नकालयो-
रपि सहकारित्वविरोधात् । सर्वैकस्य कार्यस्य कारणं हि सहकारित्वनिवर्धनं नाभिन्नकालत्वमभिज्ञेदन्नतु ।
नचातीतानागतौ भरप्युदयशक्योदयौ कृत्तिकोदयस्योपादानकारणं पूर्व्वकृत्तिकाक्षणस्यानुदयमापन्नस्य
तदुपादानकारणत्वप्रतिपत्तेः ? इति सोऽपि न प्रतीतिकचन तथा प्रतीत्यभावात् । कार्यकालमप्रा-
वृत्तांनिष्ठानागतयोः कारणत्वे हि विनष्टतमानागततमयोरपि कारणत्व कथं विनियम्ये ? प्रयासत्तिशेषा-
भावादिति चेत् तर्हि स एव प्रयासत्तिशेष कारणत्राभिमतयोरतीतानागतयोः कारणत्वे हेतुर्नकथ्यः ।
स चातीतस्य कार्ये व्यापारस्तान्न भवति सर्वथापि कार्यकाले तदसत्त्वादानागतत्वं । तद्भावे भावप्रत्या-
त्तिशेष इत्यप्यसत्त्वातीतस्यानागतस्य चाभाव एव कार्यस्य भारात् मात्रे चाभावात् अन्यथा कार्यकार-
णवारेककालतापत्तेः सकलमतानामेकक्षणप्रतिपत्तिसमग । नैकक्षणसतानो नाम तस्यापरासृष्टभेद-
नानाकार्यकारणलक्षणत्वात् ।

यदप्यभधायि कारणस्यातीतस्यानागतस्य च स्वकाले भावे कार्यस्य भावात् अभावे चाभावात् तद
भावाभावेऽन्वयव्यतिरेकानुविधानलक्षणं प्रयासत्तिशेषोऽस्येव इति तदप्यसत्गत कारणत्वानभिमतत्वा-
तीतानागततमयोरपि तथा तद्भावात्प्रसंगात् । कार्यस्य भिन्नदेशस्य तु कारणत्वे युक्तत्वाभावात् कलशकु-
म्भकारादिवत् । कुम्भकारादिवृत्ति हि भिन्नदेशेषु सत्सु कलशस्य भावेऽसत्सु चाभावात् तत्र व्यापारात् ।
कारणत्वानभिमतस्य तु भिन्नदेशस्य न कार्ये तद्भावाभावे तत्र तस्याव्यापारात् अतीतानागतत्वं । सता हि
कस्य चित्स्वचिद्व्यापार श्रेयान् न पुनरसत्त्वं सत्त्वियाणादेरिवेति युक्तं ततो भिन्नदेशस्यापि कस्यचिदेकस्य
कार्ये व्यापियमाणस्य सहकारिकारणत्वं प्रतीतिमनुसरति न पुनर्भिन्नकालस्य प्रतीत्यतिव्ययान् ततो न
कृत्तिकोदयशक्योदययोः कार्यकारणभाव समप्रतिपत्तेः व्याप्यव्यापकभावत्वं । सत्यपि तयोः कार्यकारणभावे
न हेतोः पक्षधर्मत्वं युज्यते इति पक्षधर्मतरेणापि हेतोर्गमकत्वसिद्धेर्न तदुक्षणमुत्प्रेक्ष्यते । तथा न सपक्ष
एव सत्त्वं निश्चितं तदभावेऽपि सर्वमानानामनियमे साध्ये सत्त्वादेः साधनस्य स्वयं साधुत्वमर्थनात् ।
विपक्षे पुनरसत्त्वमेव निश्चितं साध्याविनाभाविनियमनिश्चयस्वमेवेति तदेव हेतोः प्रधानलक्षणमस्तु किमत्र
लक्षणातरेण ?

अथ मतमेतत्पक्षधर्मत्वमसिद्धत्वमसिद्धत्वव्यवच्छेदार्थं साधनस्य लक्षणं निर्धारयते । सपक्ष एव सत्त्वं
विरुद्धत्वव्यवच्छेदात् । विपक्षे चासत्त्वं-अनेकांस्त्वव्यवच्छिद्यते । तदनिश्चये हेतोरसिद्धत्वादिदोषपरिहारा-

सभनात् त्रैरूप्य तद्वृक्षण सफलमेव । तदुक्त—

हेतोस्त्रिप्रपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णित ।

असिद्धनिपरीतार्थव्यभिचारिप्रपक्षत इति ॥ १ ॥

तदप्यपरीक्षिताभिधान सौगतस्य हेतोरन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारसिद्धे स्वयम-
सिद्धस्यान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयासम्भवात् । अनैकातिकनिपरीतार्थवत् तस्य तथोपपत्तिनियमनिश्चय-
रूपत्वात् । तस्य चासिद्धव्यभिचारिणि विरुद्धे च हेतानसम्भवादीयत्वात् । रूपत्रयस्याविनामान-
नियमप्रपचत्वात् साधनलक्षणत्वे तत् एव रूपप्रपचकस्य साधनलक्षणत्वमस्तु । पक्षव्यापकत्वान्यव्य-
तिरेकावाधितविषयत्वात्सत्प्रतिपक्षरूपाणि हि पचाप्यविनाभावनियमप्रपच एव वाधितविषयस्य सत्प्र-
तिपक्षितस्य चाविनामाननियमानिश्चयात् पक्षाव्यापकानन्वयाव्यतिरेकवत् । न पक्षधर्मत्वे सत्येव सा-
धनस्य सिद्धत्वं येनासिद्धविवेकतस्तत्तस्य लक्षण, अपक्षधर्मस्यापि सिद्धत्वसमर्थनात् । नापि सपक्षे
सत्त्वे एव विपरीतार्थविवेक सर्वात्मिकातात्मकसाधने सत्त्वादे सपक्षे सत्त्वाभावेऽपि विरुद्धत्वाभा-
वात् परस्य सर्वान्वित्यसम्भवनवत् । नच व्यतिरेकमात्रे सत्यपि व्यभिचारिप्रपक्षे श्यामत्वे साध्ये-
तत्पुत्रत्वादेर्व्यभिचारसाधनात् व्यतिरेकाविशेषस्तु तदेवान्यथानुपपन्नत्वमिति न त्रीणि रूपाण्यविना
भाननियमप्रपच तेषु सस्तु हेतोरन्यथानुपपत्तिदर्शनात् । तेषां तत्प्रपचत्वे कालकाशादीनामपि तस्य
पचत्वप्रसक्तिसत्त्वपि सस्तु तदर्शनात् । तेषां सर्वसाधरणत्वान्न हेतुरूपत्वमित्यपि पक्षधर्मत्वादिषु समान
तेषामपि साधारणत्वाद्धेतुत्वाभासेष्वपि भावात् । ततोऽसाधारण लक्षणमाचक्षागैरन्यथानुपपन्नत्वमेव नियत
हेतुलक्षण पक्षीकर्तव्य । तथोक्त—

अन्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किं

नान्यथानुपपन्नत्व यत्र तत्र त्रयेण किं ॥ १ ॥ इति

एतेन पचरूपाणि हेतोरविनाभावनियमप्रपच एव इत्येतदपास्त सत्यप्यवाधितविषयत्वे सत्प्रतिपक्षे
चाविनाभावनियमानुलोकात् । पक्षव्यापकत्वान्यव्यतिरेकवत् । स इयामस्तत्पुत्रत्वादितरत्पुत्रवत्
इत्यत्र तत्पुत्रत्वस्य हेतोर्विषय श्यामत्वे बाधकस्य प्रत्यक्षादेरभावात् अवाधितविषयत्वासिद्धानपि अविना-
भावनियमासत्त्वात् अद्यागेन तत्पुत्रेण व्यभिचारात् । तथा तस्य श्यामत्वसाधनानुमानस्य प्रतिपक्षस्यास-
त्त्वात् असत्प्रतिपक्षत्वे सत्यपि व्यभिचारात्साधनस्य तदभाव. प्रतिपचव्य । तदत्रैव वक्तव्य—

अथथानुपपन्नत्व रूपै किं पचमि कृत

नाथथानुपपन्नत्व रूपै किं पचमि कृत ॥ १ ॥ इति

तदेवमन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चय एवैक साधनस्य लक्षण प्रधान तस्मिन्सति त्रिलक्षणस्य पचल-
क्षणस्य प्रयोगो निवर्तते एवेति प्रयोगपरिपाठ्या प्रतिपाद्यानुरोधत परानुग्रहप्रवृत्तैरनुपगमान् । तथा चा-
म्यथापि कुमारनन्दिभट्टारकै —

अन्यथानुपपत्त्येकलक्षण लिङ्गमग्यते

प्रयोगपरिपाटी तु प्रतिपाद्यानुरोधत ॥ १ ॥ इति

तत्र साधन एकलक्षण सामान्यादेकविक्रममपि विशपतोऽतिसंक्षेपाद्द्विविध विधिसाधन सक्षेपात्रिविध-
मभिधीयते कार्य कारणस्य, कारण कार्यस्य, अकार्यकारणमकार्यकारणस्येति प्रकारातरस्यात्रैवातर्भावत् ।
तत्र कार्य हेतु, अग्निरत्र घृमात् इति कार्यकार्यदेरैवातर्गतत्वात् । कारण हेतु —अस्त्यत्र छाया छायात्
इति कारणकारणादेरानुप्रवेशानार्थांतरव । न चानुकूलत्वमात्रमलक्षणमात्र वा कारण लिङ्गमुच्यते येन
प्रतिबन्धवैकल्यसम्भवाद् व्यभिचारि स्यात् । द्वितीयक्षणे कार्यस्य पक्षाकरणादनुमानानर्थकत्व वा कार्याविना-
भाविनियमतया निश्चितस्यानुमानकालप्राप्तस्य कारणस्य विशिष्टस्य लिङ्गत्वात् । अकार्यकारण चतुर्विध—
व्याप्य सहचर पूर्वचर, उत्तरचर चेति । तत्र व्याप्यलिङ्ग व्यापकस्य यथा सर्वमेवकातात्मक सत्त्वादिति
सत्त्वं हि वस्तुत्वं —

उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्

इति वचनात् । नच तदेकतित्तु सुनयविषयेण व्यभिचारि तस्य वस्त्वशत्वात् । सहचर लिंग यथा-
 अस्ति तेजसि स्पर्शसामान्य (१) न रूपसामान्यस्य कार्ये कारण वा नापि रूपसामान्य स्पर्शसामान्यस्य तयोः
 सर्वत्र सर्वदा समकालत्वात् सहचरत्वप्रसिद्धे । एतेन सयोगिन एकार्यसमवायिनश्च साध्यसमकालस्य
 सहचरत्व निवेदितमेकसामप्रयधीनस्यैव प्रतिपत्तव्य समवायिन कारणमनत् । पूर्वचर लिंग यथादेध्यति
 शकट कृत्तिकोदयात् इति पूर्वपूर्वचराद्यनेनैव संगृहीत । उत्तरचरलिंग यथा—उदगाद्गरणि कृत्तिकोदयात्
 इति, उत्तरोत्तरचरमेतनैव संगृह्यते तदेतत्साध्यस्य विधौ साधन पङ्क्तिमुक्त । प्रतिपेधे तु प्रतिपेध्यस्य विरुद्ध
 कार्ये विरुद्ध कारण विरुद्धकार्यकारण चेति । तत्र विरुद्धकार्यलिंग नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात् इति शीत
 स्पर्शेन हि विरुद्धो बन्धि तस्य कार्यं धूम इति विरुद्धकारण । नास्त्यत्र पुत्रोऽसत्यमस्ति सम्पन्नानात् इति विरुद्ध
 कासत्येन सत्य तस्य कारण सम्पन्नान यथार्थज्ञान रागद्वेषरहित तद्वत्तद्विस्तृक्ताभिधानादे प्रसिद्धयत्
 सत्य साधयति । तच्च सिद्धयदसत्य प्रतिपेधयति इति । विरुद्धकार्यकारण चतुर्विध—विरुद्धव्याप्य विरुद्धसह
 चर विरुद्धपूर्वचर विरुद्धोत्तरचर चेति तत्र विरुद्धव्याप्य नास्त्यत्र शीतस्पर्श, औष्ण्यत् । औष्ण्य हि
 व्याप्यमाने स च विरुद्ध शीतस्पर्शेन प्रतिपेधेनेति । विरुद्धसहचर नास्त्यत्र मिथ्याज्ञान सम्पद्दर्शनादिति
 मिथ्याज्ञानेन हि सम्पन्नान विरुद्ध तत्सहचर सम्पद्दर्शनमिति । विरुद्धपूर्वचर नोदेष्यति मुहुर्ताति शकट
 रेव युदयात् । शकटोदयविरुद्धो ह्यसन्नुदय तत्पूर्वचरोरेव युदय । विरुद्धोत्तरचर—मुहुर्तात् प्राज्ञोदगाद्गरणि.
 पुष्पोदयादिति । भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसूदय तदुत्तरचर पुष्पोदय इति । तान्येताभि साक्षा प्रतिपेध्य-
 विरुद्धकार्यादीनि लिंगाणि विधिद्वारेण प्रतिपेधसाधनानि पङ्क्तिहितानि । परंपरया तु कारणविरुद्धकार्ये व्याप-
 कविरुद्धकार्ये कारणव्यापकविरुद्धकार्ये व्यापककारणविरुद्धकार्ये कारणविरुद्धकारण व्यापकविरुद्धकारण कार-
 णव्यापकविरुद्धकारण व्यापककारणविरुद्धकारण चेति तथा कारणविरुद्धव्याप्यादीनि कारणविरुद्धचरचरा-
 दीनि च यथाप्रतीति यक्तव्यानि । तत्र कारणविरुद्धकार्ये—नास्त्यस्य हिमजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमात्
 इति प्रतिपेध्यस्य हि रोमहर्षादिविशेषस्य कारण हिम तद्विरुद्धोऽग्नि तत्कार्यं धूम इति । व्यापकविरुद्धकार्ये
 नास्त्यत्र शीतसामान्यव्याप्त शीतस्पर्शविशेषो धूमात् इति शीतस्पर्शविशेषस्य हि निपेध्यस्य व्यापक शी-
 तसामान्य तद्विरुद्धोऽग्नि तस्य कार्यं धूम इति । कारणव्यापकविरुद्धकार्ये नास्त्यत्र हिमत्वव्याप्तहिमविशेष-
 पजनितरोमहर्षादिविशेषो धूमात् इति रोमहर्षादिविशेषस्य हि कारण हिमविशेषस्तस्य व्यापक हिमत्व
 तद्विरुद्धोऽग्नि तत्कार्यं धूम इति । व्यापककारणविरुद्धकार्ये—नास्त्यत्र शीतस्पर्शविशेषस्तद्व्यापकशीतस्य
 शीतसामान्यकारणहिमविरुद्धाग्निर्कार्यधूमादिति शीतस्पर्शविशेषस्य हि व्यापक शीतस्पर्शमात्र तस्य कारण हिम
 तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इति । कारणविरुद्धकारण—नास्त्यस्य मिथ्याचरण तत्त्वार्थोपदेशग्रहणात् मि-
 थ्याचरणस्य हि कारण मिथ्याज्ञानेन तद्विरुद्ध तत्त्वज्ञान तस्य कारण तत्त्वार्थोपदेशग्रहण । तत्त्वार्थो
 पदेशग्रहणे सत्यपि कस्य चित्तत्वज्ञानासम्भवाद् ग्रहणवचन । तत्त्वार्थानां ध्वनानपूर्वक—अवधारण हि
 ग्रहणनिष्ठ, अयथास्य ग्रहणाभासत्वात् । मिथ्याचरणस्य वात नास्त्यता साध्यते न पुनरनाचरणस्य
 तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादुत्पन्नतरज्ञानस्याप्यस्यतस्यग्रहणैश्चारात्रासम्भवात्—अनाचास्य प्रसिद्धे । न तु मि-
 थ्याचरणमप्यस्य सम्भ्रति तत्त्वज्ञाननिरोधात् तेन सह तस्यानवस्थानात् इति । तथा व्यापकविरुद्धकारण
 लिंग—नास्त्यस्याननि मिथ्याज्ञान तत्त्वार्थोपदेशग्रहणात् इति आत्मनि मिथ्याज्ञानविशेषस्य व्यापक मिथ्या
 ज्ञानमात्र तद्विरुद्ध सत्यज्ञान तस्य कारण तत्त्वार्थोपदेशग्रहण यथाथोपपत्तिमिति । कारणव्यापकविरुद्ध-
 कारण—नास्त्यस्य मिथ्याचरण तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति ध्वन मिथ्याचरणस्य कारण मिथ्याज्ञानविशेष
 तस्य व्यापक मिथ्याज्ञानमात्र तद्विरुद्ध तत्त्वज्ञान, तस्य कारण तत्त्वार्थोपदेशग्रहणमिति प्रत्येय ।
 व्यापककारणविरुद्धकारण लिंग नास्त्यस्य मिथ्याचरणविशेषस्तत्त्वार्थोपदेशग्रहणादिति मिथ्याचरण विशेष
 स्य हि व्यापक मिथ्याचरणसामान्य तस्य कारण मिथ्याज्ञान तद्विरुद्ध तत्त्वज्ञान तस्य कारण तत्त्वार्थोपदे

(?) रूपसामान्य यात् । एव गाना ५ हि इति साधयत ।

समनात् त्रैरूप्यं तद्वक्ष्यं सकलमेव । तदुक्तं—

हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निर्णयस्तेन वर्णितः ।

असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः इति ॥ १ ॥

तदप्यपरीक्षिताभिधानं सौगतस्य हेतोरन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयादेव दोषत्रयपरिहारसिद्धेः स्वयमसिद्धस्यान्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयासंभवात् । अनैकांतिकविपरीतार्थवत् तस्य तथोपपत्तिनियमनिश्चयरूपत्वात् । तस्य चासिद्धव्यभिचारिणि विरुद्धे च हेतावसंभावनीयत्वात् । रूपत्रयस्याविनाभावनियमप्रपञ्चत्वात् साधनलक्षणत्वे तत एव रूपप्रपञ्चकस्य साधनलक्षणत्वमस्तु । पक्षव्यापकत्वान्वयव्यतिरेकावाधितविषयत्वात्सत्प्रतिपक्षरूपाणि हि पंचाप्यविनाभावनियमप्रपञ्च एव वाधितविषयस्य सत्प्रतिपक्षितस्य चाविनाभावनियमानिश्चयात् पक्षाव्यापकानन्वयान्वयतिरेकवत् । न पक्षधर्मत्वे सत्येव साधनस्य सिद्धत्वं येनासिद्धविवेकतस्तत्तस्य लक्षणं, अपक्षधर्मस्यापि सिद्धत्वसमर्थनात् । नापि सपक्षे सत्त्वे एव विपरीतार्थविवेकः सर्वानैकांतात्मकस्य साधने सत्त्वादेः सपक्षे सत्त्वाभावेऽपि विरुद्धत्वाभावात् परस्य सर्वानिलयत्नसाधनवत् । नच व्यतिरेकमात्रे सत्यपि व्यभिचारिविवेके श्यामत्वे साध्येतत्पुत्रत्वादेर्व्यभिचारसाधनात् व्यतिरेकाविशेषस्तु तदेवान्यथानुपपन्नत्वमिति न त्रीणि रूपाण्यविनाभावनियमप्रपञ्चः तेषु सस्तु हेतोरन्यथानुपपत्तिदर्शनात् । तेषां तत्प्रपञ्चत्वे कालाकाशादीनामपि तत्प्रपञ्चत्वप्रसक्तिसिद्धेऽपि सस्तु तदर्शनात् । तेषां सर्वसाधारणत्वाच्च हेतुरूपत्वमित्यपि पक्षधर्मत्वादिषु समानं तेषामपि साधारणत्वाद्देवाभासेऽपि भावात् । ततोऽसाधारणं लक्षणमाचक्षाणैरन्यथानुपपन्नत्वमेव नियतं हेतुलक्षणं पक्षीकर्तव्यं । तद्योक्तं—

अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं

नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं ॥ १ ॥ इति

एतेन पञ्चरूपाणि हेतोरविनाभावनियमप्रपञ्च एव इत्येतदपास्तं सत्यप्यवाधितविषयत्वे सत्प्रतिपक्षे चाविनाभावनियमानवलोकात् । पक्षव्यापकत्वान्वयव्यतिरेकवत् । स श्यामस्तत्पुत्रत्वादिदतरत्पुत्रवत् इत्यत्र तत्पुत्रत्वस्य हेतोर्विषये श्यामत्वे वाधकस्य प्रत्यक्षादेरभावात् अवाधितविषयत्वसिद्धावपि अविनाभावनियमासत्त्वात् अश्यामेन तत्पुत्रेण व्यभिचारात् । तथा तस्य श्यामत्वसाधनानुमानस्य प्रतिपक्षस्यासत्त्वात् असत्प्रतिपक्षत्वे सत्यपि व्यभिचारात्साधनस्य तदभावः प्रतिपत्तव्यः । तदत्रैवं वक्तव्यं—

अन्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पंचभिः कृतं

नान्यथानुपपन्नत्वं रूपैः किं पंचभिः कृतं ॥ १ ॥ इति

तदेवमन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चय एवैकं साधनस्य लक्षणं प्रधानं तस्मिन्सति त्रिलक्षणस्य पञ्चलक्षणस्य प्रयोगो निवार्यते एवेति प्रयोगपरिपाठ्याः प्रतिपाद्यानुरोधतः परानुग्रहप्रवृत्तैरभ्युपगमात् । तथा चाम्यथापि कुमारनेदिमहारकैः—

अन्यथानुपपत्त्येकलक्षणं लिगमंग्यते

प्रयोगपरिपाठी तु प्रतिपाद्यानुरोधतः ॥ १ ॥ इति

तद्य साधनं एकलक्षणं मामन्वादेकविधमपि विंशततोऽतिसिद्धेपाद्विनिधं विधिसाधने संशोपाश्रित्विधमभिधीयते कार्य कारणस्य, कारणं कार्यस्य, अकार्यकारणमकार्यकारणस्येति प्रकारांतरस्यात्रैसांती गतु । तत्र कार्य हेतुः, अशिरत्र प्रमानु इति कार्यकार्यदेरत्रैसांतीगतात् । कारणं हेतु —अस्यत्र छाया छत्रानु इति कारणकारणादेरानुप्रवेशान्नार्थातरत्वं । न चानुकूलप्रमाणमप्यक्षणात् वा कारणं लिगमुच्यते येन प्रतिवर्धयत्संभवात्संभवविचारि स्यात् । द्वितीयं लक्षणं कार्यस्य पक्षीकरणानुमानानर्थकत्वं वा कार्याविनाशानिनियमतया निश्चितस्यानुमानफाटप्राप्तस्य कारणस्य निश्चितस्य लिगत्वात् । अकार्यकारणं चतुर्विधं—
ध्यायं गदपरं पूरुचरं, उचररर रयेति । तत्र व्याप्यलिगं व्यापकरस्य यथा सर्वमनेसांतामकं सत्यादिति तापं रि परुचं—

उत्पादव्ययधौन्ययुक्तं सत्

इति वक्तव्यम् । नच तदेकतेन मुनयविषयेण व्यभिचारि तस्य बलवत्त्वात् । सहचरं लिङ्गं यथा—
 अस्ति तेजसि स्पर्शसामान्य (१) न रूपसामान्यस्य कार्यं कारणं वा नापि रूपसामान्य स्पर्शसामान्यस्य तयोः
 सर्वत्र सर्वदा समकालत्वात् सहचरत्वप्रसिद्धेः । एतेन तद्योगिन एकार्थसमायान्ध साध्यसमकालस्य
 सहचरस्य निवेदितमेकसामप्रथमधौन्यस्यैव प्रतिपत्तव्यं समवायिनः कारणत्ववत् । पूर्वचरं लिङ्गं यथोद्देश्येति
 शकटं कृत्तिकोदयात् इति पूर्वपूर्वचराद्यनेनैव संगृहीत । उत्तरचरलिङ्गं यथा—उदगाद्भरणः कृत्तिकोदयात्
 इति, उत्तरोत्तरचरमेतन्नैव संगृह्यते तदेतत्साध्यस्य विधौ साधनं पट्टिधमुक्तं । प्रतिषेधे तु प्रतिषेध्यस्य निरुद्धं
 कार्यं विरुद्धं कारणं विरुद्धकार्यकारणं चेति । तत्र विरुद्धकार्यलिङ्गं नास्त्यत्र शीतस्पर्शो धूमात् इति शीत
 स्पर्शेन हि विरुद्धो बन्धिः तस्य कार्यं धूम इति विरुद्धकारणं । नास्य पुसोऽसत्यमस्ति सम्यग्ज्ञानात् इति निरुद्धं
 ज्ञानसत्त्वेन सत्य तस्य कारणं सम्यग्ज्ञानं यथार्थज्ञानं रागद्वेषरहितं तत्सुतथित्सुक्ताभिधानादे प्रसिद्धयत्
 सत्य साध्यमिति । तत्र सिद्धयदसत्य प्रतिषेधयति इति । निरुद्धकार्यकारणं चतुर्विधं—निरुद्धव्याप्यं निरुद्धसह-
 चरं निरुद्धपूर्वचरं निरुद्धोत्तरचरं चेति तत्र निरुद्धव्याप्यं नास्त्यत्र शीतस्पर्शः, औष्ण्यत् । औष्ण्यं हि
 व्याप्यमग्नेः स च विरुद्धः शीतस्पर्शेन प्रतिषेध्येनेति । विरुद्धसहचरं नास्त्यस्य मिथ्याज्ञानं सम्यग्दर्शनादिति
 मिथ्याज्ञानेन हि सम्यग्ज्ञानं विरुद्धं तत्सहचरं सम्यग्दर्शनमिति । निरुद्धपूर्वचरं नोद्देश्येति मुहूर्तते शकटं
 रेत्युदयात् । शकटोदयविरुद्धो ह्यस्युदयः तदूर्वचरो रेत्युदयः । विरुद्धोत्तरचरं—मुहूर्तत्वात् प्राज्ञोदगाद्भरणः
 पुष्पोदयादिति । भरण्युदयविरुद्धो हि पुनर्वसुदयः तदुत्तरचरः पुष्पोदय इति । ताभ्येतानि साक्षात्प्रतिषेध्य-
 विरुद्धकार्यादीनि लिङ्गानि विधिद्वारेण प्रतिषेधसाधनानि पडभिहितानि । परंपरया तु कारणनिरुद्धकार्यं व्याप-
 कविरुद्धकार्यं कारणव्यापकविरुद्धकार्यं व्यापककारणविरुद्धकार्यं कारणविरुद्धकारणं व्यापकविरुद्धकारणं कार-
 णव्यापकविरुद्धकारणं व्यापककारणविरुद्धकारणं चेति तथा कारणविरुद्धव्याप्यादीनि कारणविरुद्धचहचरा-
 दीनि च यथाप्रतीति वक्तव्यानि । तत्र कारणनिरुद्धकार्यं—नास्त्यस्य हिमजनित्रोमहर्षादिविशेषो धूमात्
 इति प्रतिषेध्यस्य हि रोमहर्षादिविशेषस्य कारणं हिमं तद्विरुद्धोऽग्निः तत्कार्यं धूम इति । व्यापकविरुद्धकार्यं
 नास्त्यत्र शीतसामान्यव्याप्तः शीतस्पर्शविशेषो धूमात् इति शीतस्पर्शविशेषस्य हि निषेध्यस्य व्यापकं शी-
 तसामान्यं तद्विरुद्धोऽग्निः तस्य कार्यं धूम इति । कारणव्यापकविरुद्धकार्यं नास्त्यत्र हिमत्वव्याप्तहिमविशे-
 पजनित्रोमहर्षादिविशेषो धूमात् इति रोमहर्षादिविशेषस्य हि कारणं हिमविशेषस्तस्य व्यापकं हिमत्वं
 तद्विरुद्धोऽग्निः तत्कार्यं धूम इति । व्यापककारणविरुद्धकार्यं—नास्त्यत्र शीतस्पर्शविशेषस्तद्व्यापकशीतस्पर्-
 शमात्रकारणहिमविरुद्धाग्निकार्यधूमादिति शीतस्पर्शविशेषस्य हि व्यापकं शीतस्पर्शमात्रं तस्य कारणं हिमं
 तद्विरुद्धोऽग्निस्तत्कार्यं धूम इति । कारणविरुद्धकारणं—नास्त्यस्य मिथ्याचरणं तत्रार्थोपदेशग्रहणात् मि-
 थ्याचरणस्य हि कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशग्रहणं । तत्रार्थो-
 पदेशग्रहणे सत्यपि कस्य चित्तत्वज्ञानासम्भवाद् ग्रहणवचनं । तत्रार्थानां श्रद्धानपूर्वक—अवधारणं हि
 ग्रहणमिष्टं, अन्यथास्य ग्रहणाभासत्वात् । मिथ्याचरणस्य वात्र नास्तित्वात् साध्यते न पुनरनाचरणस्य
 तत्रार्थोपदेशग्रहणादुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्याप्यस्यतसम्यग्दृष्टेध्वारिणसंभवात्—अनाचरणस्य प्रसिद्धे । न तु मि-
 थ्याचरणमप्यस्य समन्वितं तत्त्वज्ञानविरोधात् तेन सह तत्त्वज्ञानस्थानात् इति । तथा व्यापकविरुद्धकारणं
 लिङ्गं—नास्त्यस्यत्वमग्नि मिथ्याज्ञानं तत्रार्थोपदेशग्रहणात् इति आत्मनि मिथ्याज्ञानविशेषस्य व्यापकं मिथ्या-
 ज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं सत्यज्ञानं तस्य कारणं तत्रार्थोपदेशग्रहणं यथार्थोपनिर्णयमिति । कारणव्यापकविरुद्ध-
 कारणं—नास्त्यस्य मिथ्याचरणं तत्रार्थोपदेशग्रहणादिति अत्र मिथ्याचरणस्य कारणं मिथ्याज्ञानविशेषः
 तस्य व्यापकं मिथ्याज्ञानमात्रं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं, तस्य कारणं तत्रार्थोपदेशग्रहणमिति प्रत्येयं ।
 व्यापककारणविरुद्धकारणं लिङ्गं नास्त्यस्य मिथ्याचरणविशेषस्तत्रार्थोपदेशग्रहणादिति मिथ्याचरणं विशे-
 पस्य हि व्यापकं मिथ्याचरणसामान्यं तस्य कारणं मिथ्याज्ञानं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानं तस्य कारणं तत्रार्थोपदे-

(१) रूपसामान्यत्वात् । स्पर्शसामान्यं हि इति भाषितम् ।

शमहणमिति तथा कारणविरुद्धव्याप्यं लिंगं न संति सर्वधैकांतवादिनः प्रशमसंवेगानुक्तपास्तिक्यानि वैपर्यासिकमिध्यादर्शनविशेषात् । प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तद्विरुद्धं मिध्यादर्शनसामान्यं तेन व्याप्यं मिध्यादर्शनं वैपर्यासिकविशिष्टमिति । व्यापकविरुद्धव्याप्यं—न संति स्याद्वादिनो वैपर्यासिकादिमिध्यादर्शनविशेषाः सत्यज्ञानविशेषात् इति वैपर्यासिकादिमिध्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिध्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य व्याप्यस्तत्त्वज्ञानविशेष इति । कारणव्यापकविरुद्धव्याप्यं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिध्याज्ञानविशेषादिति, प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनविशेषः तस्य व्यापकं सम्यग्दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिध्याज्ञानसामान्यं तेन व्याप्तो मिध्याज्ञानविशेष इति । व्यापककारणविरुद्धव्याप्यं लिंगं न संत्यस्य तत्त्वज्ञानविशेषाः मिध्यार्थोपदेशप्रहणविशेषात् । तत्त्वज्ञानविशेषाणां व्यापकं तत्त्वज्ञानसामान्यं तस्य कारणं तत्त्वार्थोपदेशप्रहणं तद्विरुद्धं मिध्यार्थोपदेशप्रहणसामान्यं तेन व्याप्तो मिध्यार्थोपदेशप्रहणविशेष इति । एवं कारणविरुद्धसहचरं लिंगं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिध्याज्ञानादिति प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनं तद्विरुद्धं मिध्यादर्शनं तत्सहचरं मिध्याज्ञानमिति । व्यापकविरुद्धसहचरं—न संत्यस्य मिध्यादर्शनविशेषाः सम्यग्ज्ञानादिति मिध्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिध्यादर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं सम्यग्ज्ञानमिति । कारणव्यापकविरुद्धसहचरं—न संत्यस्य प्रशमादीनि मिध्याज्ञानादिति प्रशमादीनां हि कारणं सम्यग्दर्शनविशेषास्तेषां व्यापकं सम्यग्दर्शनसामान्यं तद्विरुद्धं मिध्यादर्शनं तत्सहचरं मिध्याज्ञानमिति । व्यापककारणविरुद्धसहचरं न संत्यस्य मिध्यादर्शनविशेषाः सत्यज्ञानादिति मिध्यादर्शनविशेषाणां हि व्यापकं मिध्यादर्शनसामान्यं तस्य कारणं दर्शनमोहोदयस्तद्विरुद्धं सम्यग्दर्शनं तत्सहचरं सम्यग्ज्ञानमिति । तदेत्सामान्यतो विरोधिलिंगं, प्रपंचतो द्वाविंशतिप्रकारमपि भूतमभूतस्य गमकमन्यथानुपपन्नत्वनियमनिश्चयलक्षणत्वात् प्रतिपत्तव्यं । भूतं भूतस्य प्रयोजकं कार्यादि पदप्रकारं पूर्वमुक्तं । तदित्यं विधिमुखेन विधायकं-प्रतिपेधमुखेन प्रतिपेधकं च लिंगमभिधाय सांप्रतं प्रतिपेधमुखेन विधायकं प्रतिपेधकं च साधनमभिधीयते तत्राभूतं भूतस्य विधायकं-यथा-अस्यस्य प्राणिनो व्याधिविशेषो निरामयचेष्टानुपलब्धेरिति । तथा—अस्ति सर्वधैकांतवादिनामज्ञानादिदोषः युक्तिशास्त्राविरुद्धवचनाभावात् इति अस्यस्य मुनेराप्तं दिसेवावकत्वाभावात् । अभूदेतस्य तालफलस्य पतनकर्म घृतसंयोगाभावात् इति बहुधा दृष्टव्यं । तथैवाभूतमभूतस्य प्रतिपेधस्य प्रतिपेधकं यथानास्यत्र शवशरीरे बुद्धिर्व्यापारव्याहाराकारविशेषानुपलब्धेरिति कार्यानुपलब्धिः । न संत्यस्य प्रशमादीनि तत्त्वार्थश्रद्धानुपलब्धेरिति कारणानुपलब्धिः । नास्यत्र शिरापा वृक्षानुपलब्धेरिति व्यापकानुपलब्धिः । नास्यस्य तत्त्वज्ञानं सम्यग्दर्शनाभावात् इति सहचरानुपलब्धिः । न भविष्यति मुहूर्तांते शकटोदयः कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिति पूर्वचरानुपलब्धिः । नोदगाद्गणित्मुहूर्तात्प्राक्कृत्तिकोदयानुपलब्धेरिति उत्तरचरानुपलब्धिः । एवं परंपरया कारणानुपलब्धिः व्यापकव्यापकानुपलब्ध्यादिकमपि बहुधा प्रतिपेधद्वारेण प्रतिपेधसाधनमवधारणीयं ।

अत्र संग्रहश्लोकाः—

- स्यात्कार्यं कारणव्याप्यं प्राक् सहोत्तरचारि च
लिंगं तल्लक्षणव्याप्तेर्भूतं भूतस्य साधकं ॥ १ ॥
- पोढा विरुद्धकार्यादि साक्षादेवोपवर्गितं,
लिंगं भूतमभूतस्य लिंगलक्षणयोगतः ॥ २ ॥
- पारंपर्यान्तु कार्यं स्यात् कारणं व्याप्यमेव च
सहचारि च निर्दिष्टं प्रत्येकं तच्चतुर्विधं ॥ ३ ॥
- कारणाद्दिष्टकार्यादिभेदेनोदाहृतं पुरा
यथा पोडशभेदं स्यात् द्वाविंशतिविधं ततः ॥४॥
- लिंगं समुदितं द्वेषमन्यथानुपपत्तिसत्

तथा भूतमभूतस्याप्युक्तमन्यदपीदृशं ॥ ५ ॥
 अमृतं मृतमुनीतं भूतस्यानेकधा बुधैः
 तथा ऽभूतमभूतस्य यथायोग्यमुदाहरोत् ॥ १ ॥
 बहुधाप्येवमाख्यातं संक्षेपेण चतुर्विधं
 अतिसंक्षेपतो द्वेषोपलंभानुपलंभश्च ॥ ७ ॥

एतेन कार्यस्वभावानुपलंभविकल्पान् त्रिविधमेव लिङ्गमिति नियमः प्रत्याख्यातः सहचरादेर्लिङ्गांतरत्वात् प्रत्यक्षपूर्वकं त्रिविधमनुमानं-पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमित्यपि । यदि पूर्ववच्छेषवत् केवलान्वयि, पूर्ववत्सामान्य-तोदृष्टं केवलव्यतिरेकि पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतोदृष्टमन्वयव्यतिरेकि व्याख्यायते त्रिसूत्रीकरणस्य सूत्रस्य तदा न किञ्चिद्विद्वद्धं निगादितालिङ्गप्रकारेषु त्रिविधस्यापि संभवात् । यथोपपत्तिनियमात्केवलान्वयिनो गमकत्वाविरोधात् । तत्र वैधर्म्यदृष्टांताभावेऽपि साध्याविनाभावनिश्चयात् । अथ पूर्ववत्कारणात्कार्यानुमानं शेषवत् कार्या-त्कारणानुमानं सामान्यतो दृष्टं । अकार्यकारणादकार्यकारणानुमानं सामान्यतोऽविनाभावमात्रादिति व्याख्यायते तदापि स्याद्वादिनामभिमतोमेव तथा सर्वहेतुप्रकारसंप्रहस्य संक्षेपतः प्रतिपादनात् । यदापि पूर्ववत्पूर्वलिङ्ग-लिङ्गिसंबन्धस्य कचिन्निश्चयादन्यत्र पूर्ववद्वर्तमानं शेषपरिशेषानुमानं प्रसक्तप्रतिषेधे परिशिष्टस्य प्रतिपत्तेः । सामान्यतो दृष्टं विशिष्टव्यक्तौ संबन्धप्रहणात्सामान्येन दृष्टं यथा—गतिमानादित्यः देशादेशांतरप्राप्तेः देवद-त्तवदिति व्याख्या विधीयते तदापि स्याद्वादिनां नानवधेयं प्रतिपादितहेतुप्रपञ्चस्यैव विशेषप्रकाशनात् । सर्वे हि लिङ्गं पूर्ववदेव परिशेषानुमानस्यापि पूर्ववत्त्वासिद्धेः, प्रसक्तप्रतिषेधस्य परिशिष्टप्रतिपत्त्यविनाभूतस्य पूर्वं कचिन्निश्चितस्य विवादाध्यासितपरिशिष्टप्रतिपत्तौ साधनस्य प्रयोगात् । सामान्यतोदृष्टस्य च पूर्ववत्त्व-प्रतीतिः कचिद्देशांतरप्राप्तेः । गतिमत्त्वविनाभाविन्या एव देवदत्तादौ प्रतिपत्तेरन्यथा तदनुमानाप्रवृत्तेः । परिशेषानुमानमेव वा सर्वं संप्रतीयते पूर्ववतोऽपि घूनात्पावकानुमानस्य प्रसक्तौ पावकप्रतिषेधात् प्रवृत्तिवदनात् । तदप्रतिपत्तौ विवादानुपपत्तेरनुमानवैयर्थ्यात् तथा सामान्यतोदृष्टस्यापि देशांतरप्राप्तेरादित्यगत्यनुमानस्य तदगतिमत्त्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधादुपपत्तेरिति । सकलं सामान्यतोदृष्टमेव वा सर्वत्र सामान्येनैव लिङ्गालिङ्गि संबन्धप्रतिपत्तेर्विशेषतस्तत्संबन्धस्य प्रतिपत्तुमशक्तेः । केन चिद्विशेषेण लिङ्गभेदकल्पना न निवार्यते एव प्रकारांतरतस्तद्भेदकल्पनावत् । केवलमन्यथानुपपन्नत्वनियमनिश्चय एव हेतोः प्रयोजकत्वनिमित्तं तस्मिन् सति हेतुप्रकारभेदपरिकल्पनायाः प्रतिपत्तुरभिप्रायपैचिञ्चान् । वैचित्र्यं नान्यथेति सुनिश्चितं नक्षेतसि तथा प्रवृत्तेरवाच्यमानत्वात् । यदापि—अवीतं धीतं वीतावीतमिति लिङ्गे त्रिविधमनुमन्यते तदापि नान्यथानुपपन्नत्व नियमनिश्चयलक्षणमतिक्रम्य व्ययतिष्ठते । नापि प्रतिपादितहेतुप्रपञ्चबहिर्भूतं समयांतरभायया केवलान्वय्यादि त्रयस्यैव तथाविधानात् । कचिस्ताप्यसाधनधर्मयोः साहचर्यमविनाभावनियमलक्षणमुपलभ्यान्यत्र साधनधर्म-दर्शनात् । साध्यधर्मप्रतिपत्तिरातीतमुच्यते यथा गुणागुणिनौ परस्परं भिन्नौ भिन्नप्रत्ययविषयत्वात् घटपटव-दीति तत्र केवलान्वयीष्यते कथंचिद्भेदएव साध्ये ऽन्यथानुपपन्नत्वसिद्धेः सर्वथा भेदे गुणागुणिभावविरोधात् गमकत्वसिद्धेः । तथा कचिदेकस्य धर्मस्य व्यावृत्तौ परस्य धर्मस्य व्यावृत्तिं नियमवर्तमानुपलभ्यान्यत्र तद्धर्मस्य निश्चयात् साध्यसिद्धिर्वीतं कथ्यते यथा सात्मकं जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वात् इति तदिदं केवल व्यतिरेकीष्टं परिणामिनात्मना सात्मकत्वं व्यावृत्तौ भस्मनि प्राणादिमत्त्वव्यावृत्तिनियमनिश्चयात् निरन्वय क्षणिकचित्तवत् कूटस्थेनात्मना प्राणाद्यर्थक्रियानिष्पादनविरोधात् । धीतावीतं तु तदुभयलक्षणयोगादन्व-यव्यतिरेकि घूमादेः पावकाद्यनुमान प्रसिद्धमेवेति न हेत्वंतरमस्ति ततः सूक्तं—अन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चय-लक्षणं साधनं अतिसंक्षेपवित्स्तरतोऽभिहितस्य तत्कलसाधनविशेषस्य तेन व्युत्पन्नान् । तथाविधलक्षणान्ता-धनात् साध्ये साधीयतु शक्ये, अभिप्रेते कचिदप्रसिद्धे च विश्रानमनुमानमिति । सागर्थितुमशक्ये सर्वथैकते साधनस्याप्रवृत्तेः तत्र तस्य विरुद्धत्वात् स्वयमनभिप्रेते चातिप्रसंगात् प्रसिद्धे च वैयर्थ्यात् तस्य साध्यामान-प्रसिद्धेः प्रत्यक्षादिविरुद्धस्यानिष्टस्य सुप्रसिद्धस्य च साधनाविषयत्वनिश्चयान् ।

तदुक्त—अकलकदेवै —

साध्य शक्यमभिप्रेतमप्रसिद्ध ततोऽपर

साध्यामास विरुद्धादि साधनानिपयत्वत् ॥ १ ॥

तदेत्साधनात् साध्यविज्ञानमनुमान स्वार्थमभिनिवोधलक्षण विशिष्टमतिज्ञान साध्य प्रत्यभिमुखाविधिमि
त्तात्साधनाद्दुपजातबोधस्य तर्कफलस्याभिनिवोध इति सज्ञाप्रतिपादनात् । परार्थमनुमानमनक्षरश्रुतज्ञान-
अक्षरश्रुतज्ञान च तस्य श्रोत्रमतिपूर्वकस्य च तथात्वोपपत्ते १ । शब्दात्मक तु परार्थानुमानमयुक्त शब्दस्य
प्रत्ययमर्शिनोऽपि सर्वस्य इव्यागमरूपत्वप्रतीति कथमन्यथा प्रत्यक्षमपि शब्दात्मक परार्थ न भवेत् सनथा
विशेषाभावात् प्रतिपादकप्रतिपाद्यजनयो स्वपरार्थानुमानकार्यकारणत्वात्सिद्धेरुपचारादनुमानपरामर्शिनो
षाक्यस्य परार्थानुमानत्वप्रतिपादनमविरुद्ध नान्यथातिप्रसगादिति बाद्धव्य । तदेत्यरोक्ष प्रमाणमविशदत्वात्
श्रुतज्ञानवत् ।

न सर्वेषां । तथा चेश्वरकृतैः कार्यैः कार्यत्वादिति हेतुर्व्यभिचारित्वाच्च सर्वकार्याणामीश्वरनिमित्तत्वं साधयेत् । नच सकलप्रकारवर्णादिवाचकप्रपञ्चं जिज्ञासमानः कश्चित्प्रतिपाद्य एव न संभवतीति वक्तुं युक्तं सर्वज्ञवचनस्याप्रतिग्राहकत्वप्रसंगात् । तत्संभवे च सर्गे सर्गे सकलवर्णादीनां प्रणेतेश्वरोऽनुवादक एव स्यात् न पुनरुत्पादकः सर्वदैवेति सिद्धं ततोऽनेक एव सर्वज्ञोऽस्तु किमेकेश्वरस्य कल्पनया यथा चैको नवमिति वदति तदेवान्यः पुराणमित्यनेकसर्वज्ञकल्पनायां व्याघातात् वस्तुव्यवस्थानासंभवस्तथैकस्यापीश्वरस्यानेकसर्गकालप्रवृत्तावनैकोपदेशान्मनुज्ञानात् । तत्र पूर्वस्मिन् सर्गे नवमित्युपदेशीश्वरेण तदेवोत्तरस्मिन् सर्गे पुराणमित्युपदिश्यते न पुनरेकदैव नवं पुराणं चैकमिति व्याघातासंभवे कथमनेकस्यापि सर्वज्ञस्य कालभेदेन नवमिति पुराणमित्युपदेशानस्तत्त्ववचनव्याघातः ? इत्यलमनाद्येकेश्वरकल्पनया तत्साधनोपायासंभवात् ।

सोपायसिद्धस्तु सर्वज्ञोऽनेकः प्रमाणसिद्धः निरतकालोच्छ्रयस्य परमागमस्य प्रबंधेनाभिव्यंजकोऽनुवादक इति प्रयत्नानंतरमभिव्यक्तैः कथं चित्प्रयत्नानंतरीयकत्वं कथंचित्पौरुषेयत्वं साधयेत्— तथाहि—

परमागमसंतानमनादिनिधनक्रमं नोत्पादयेत्स्वयं कश्चित्सर्वज्ञोऽसर्ववेदिवत् ॥ १ ॥

यथैकः संकलार्थज्ञः स्वमहिम्ना प्रकाशयेत् तथान्योऽपि तमेव चानादिः सर्वज्ञसंततिः ॥ २ ॥

सिद्धा तत्प्रोक्तशब्दोत्थं श्रुतज्ञानमशेषतः प्रमाणं प्रतिपत्तव्यमदुष्टोपायजत्वतः ॥ ३ ॥

ततो बाह्यं पुनर्द्वेषा पौरुषेयपदक्रमात् जातमार्यादनार्पाच्च समासव्यासतोऽन्वितात् ॥ ४ ॥

तत्रार्पमृषिभिः प्रोक्ताददुष्टैर्वचनक्रमात् समुद्भूतं श्रुतज्ञानं प्रमाणं बाधकाल्यात् ॥ ५ ॥

अनार्पं तु द्विधोरिष्टं समयांतरसंगतं लौकिकं चेति तन्मिथ्या प्रवादिवचनोद्भवं ॥ ६ ॥

दुष्टकारणजन्यत्वादप्रमाणं कथं च न सम्यग्दृष्टेस्तादेतत्स्यात् प्रमाणं सुनयार्पणात् ॥ ७ ॥

नन्वदुष्टकारणजन्यत्वेन श्रुतज्ञानस्य प्रमाणत्वसाधने चोदनाज्ञानस्य प्रामाण्यं स्यात् पुरुषदोषरहितायाश्चोदनायाः सर्वथाप्यपौरुषेयजनितत्वात् ।

तदुक्तं—

चोदनाजनिता बुद्धिः प्रमाणं दोषवर्जितैः ।

कारणैर्जन्यमानत्वाद्धिगातोक्त्वक्षुब्धिवत् ॥ १ ॥

तदेतदुक्तं—

गुणवत्कारणजन्यत्वस्यादुष्टकारणजन्यत्वशब्देनाभिप्रेतत्वात् लिंगातोक्त्वक्षुब्धिषु तथैव तस्य प्रतिपत्तेः । न हि लिगस्यापौरुषेयत्वमदुष्टं साध्याविनाभावनिवृत्तनिश्चयाख्येन गुणेन गुणवत्त्वस्यादुष्टत्वस्य प्रतीतेः । तथाप्रोक्तेरविसंवादकत्वगुणेन गुणवत्त्वस्य तथाक्षाणां चक्षुरादीनां नैमित्त्यादिगुणेन गुणवत्त्वस्येति ।

ननु चादुष्टत्वं दोषरहितत्वं कारणस्य तच्च कश्चिदोषविरुद्धस्य गुणस्य सद्भावात् । तथा मन्वादिस्मृतिवचने कश्चिदोषकारणभावात् । यथा चोदनायां तदुक्तं—

शब्दे दोषोद्भवस्तावद्भवन्नधीनमिति स्थितं

तदभावः कश्चित्तावद्गुणवद्भवन्नकृतकत्वतः ॥ १ ॥

तद्गुणैरपकृतानां शब्दे संक्रात्यसंभवात्

यद्वा वक्तुरभावेन न स्युर्दोषा निराश्रयाः ॥ २ ॥

तदप्यस्यारं सर्वत्र गुणाभावस्यैव दोषवत्त्वात्, गुणसद्भावात्स्यैव चादोषप्रतीतिरभावस्य भावांतरत्वमात्रस्यासिद्धेः, अन्यथा प्रमाणाविपयत्वविरोधात् । गुणवद्भवन्नकृतकत्वस्य हि दोषरहितस्य वक्तृकत्वस्य संप्रत्ययः कथमन्यथा गुणदोषयोः सहानवस्थानं युज्येत ? रागद्वेषमोहादिवक्तुर्दोषावितथाभिधानहेतवः । तद्विरुद्धाच्च वैराग्यधृष्टतास्यावबोधोदाहृदभावात्मकाः सत्याभिधानहेतयो गुणा इति परीक्षकजनमनसि वर्तते नच मन्वाद्यः स्मृतिशास्त्राणां प्रणेतारो गुणवत्त्वोपां तादृशगुणाभावात् । निर्दोषवेदपरधीनवचनस्याप्येतां गुणवत्त्वमित्यप्यसंभवात् न च येदस्य गुणवत्त्वस्यासिद्धेः पुरुषस्य गुणाश्रयस्याभावात् । यथैव हि दोषवान् वेदाभिवर्तमानो

निर्दोषतामस्य साधयेत् तथासौ गुणवानपि—अगुणवतामिति न वेदो गुणवानाम् । यदि पुनरपौरुषेयत्वमेव
गुणस्तदानादिश्लेच्छब्दव्यवहारस्यापि गुणवत्त्वं—अपौरुषेयत्वाविशेषात् ।

तदेवं—

नादृष्टा चोदना पुंसोऽसत्त्वाद्गुणवतः सदा
तद्व्याख्यातुः प्रयत्तुर्वा श्लेक्षादिव्यवहारवत् ॥ १ ॥
तथा यजनितं ज्ञानं तत्रादुष्टनिमित्तजं
सिद्धं येन प्रमाणां स्यात् परमागमवोधवत् ॥ २ ॥
वेदस्य पौरुषेयस्योच्छिन्नस्य चिरकालतः
सर्वज्ञेन विना कश्चिन्नोदतीतीन्द्रियार्थदृक् ॥ ३ ॥
स्याद्वादिनां तु सर्वज्ञसंतानः स्यात्प्रकाशकः
परमागमसंतानस्योच्छिन्नस्य कथंचन ॥ ४ ॥
सर्वमापाकुमापाश्च तद्भवसर्वार्थधीदग्निभिः
प्रकाश्यते च्चिन्तेषां सर्वभाषास्वभावकः ॥ ५ ॥
ताप्रमाणं श्रुतज्ञानं परोक्षं सिद्धमंजसा
भदुष्टकारणोद्भूतैः प्रत्यक्षवदिति स्थितं ॥ ६ ॥

ततः सूक्तं प्रत्यक्षं परोक्षं चेति द्वे एव प्रमाणे प्रमाणांतराणां सकलानामप्यत्र संप्रहात् इति संख्या-
विप्रतिपत्तिरतिरक्षणमनवचं स्वल्पविप्रतिपत्तिरतिरक्षणम् ।

विपयविप्रतिपत्तिरतिरक्षणार्थां पुनरिदमभिधीयते—द्रव्यपर्यायात्मकः प्रमाणविषयः प्रमाणविषयत्वान्य-
थानुपपत्तेः प्रत्यक्षविषयेण स्वलक्षणोऽनुमानादिविषयेण च सामान्येन हेतोर्यथैवमिचार इति न मंतव्यं
तथाप्रतीत्यभावात् । न हि प्रत्यक्षतः स्वलक्षणं पदोपमात्रं सन्मात्रविशेषोपलभामहे । नान्यनुमानादेः सामा-
न्यद्रव्यमात्रं विशेषमात्रमिव प्रतिपद्येमहि सामान्यविशेषात्मनो द्रव्यपर्यायात्मकस्य जात्यंतरस्योपलब्धेः
प्रवर्तमानस्य च तत्रोप्रातेः अन्यार्थक्रियानुपपत्तेः । न हि स्वलक्षणमर्थक्रियासमर्थं क्रमयौगपदविरोधात्
सामान्यवत् । नच तत्र क्रमयौगपथे संभवतः परिणामाभावात् । क्रमाक्रमयोः परिणामेन व्याप्तत्वात् सर्व-
थाप्यपरिणामिनः क्षणिकस्य निरस्य च तद्विरोधसिद्धेः प्रसिद्धे च सामान्यविशेषात्मनि वस्तुनि तदंशमात्रे
विशेषे सामान्ये वा प्रवर्तमानं कथं प्रमाणं नाम प्रमाणस्य यथावस्थितवस्तुप्रहणलक्षणत्वात् तदेकदेशाग्रा-
हिनः सापेक्षस्य सुनयत्वाच्चिरपेक्षस्य दुर्णयत्वात् । तत एव न तद्विषयेणानेकांतः साधनस्य स्यात् । तत्र
प्रमाणविषयत्वस्य हेतोरप्रवृत्तेः । अतःसिद्धो द्रव्यपर्यायात्मार्यः प्रमाणस्येति तद्विप्रतिपत्तिनिवृत्तिः ।

फलविप्रतिपत्तिनिवृत्त्यर्थं प्रतिपाद्यते—प्रमाणात्फले कथंचिद्विक्रममभिन्नं च प्रमाणफलत्वान्यथानुपपत्तेः ।
ज्ञानोपादानोपेक्षाबुद्धिरूपेण प्रमाणफलेनानेकांत इति न शकनीयं सत्साम्येकप्रमाणात्मना प्रमाणादभेद-
सिद्धेः प्रमाणपरिणतस्यैवात्मनः फलपरिणामप्रतीतेः, अन्यथा संतानांतरवत्प्रमाणफलभावविरोधात् । साक्षा-
दज्ञाननिवृत्तिलक्षणेन प्रमाणादभिज्ञेन प्रमाणफलेन व्यभिचार इत्यप्यपरीक्षिताभिधानं तस्यैव कथंचित्प्र-
माणादभेदप्रसिद्धेः प्रमाणफलयोगैकैकसाधनविरोधात् । करणसाधनं हि प्रमाणं स्वार्थनिर्णीती साधकतम-
त्वात् । स्वार्थनिर्णीतिरज्ञाननिवृत्तिः फलं भावसाधनं तस्माप्यत्वात् । एतेन कर्तृसाधनात् प्रमाणात्कथंचि-
दभेदः प्रतिपादितः तस्य स्वार्थनिर्णीती स्वतंत्रत्वात् । स्वतंत्रस्य च कर्तृत्वात् स्वार्थनिर्णीतस्य अज्ञाननिवृत्ति-
स्वभावायाः क्रियात्वात् । नच क्रियाक्रियावतोऽर्थांतरमेवार्थान्तरमेव वा क्रियाक्रियावद्भाष्यविरोधात् । भाव-
साधनात्प्रमाणादज्ञाननिवृत्तिरतिरक्षणैवेति, अयुक्तं प्रमातृरुदासौनावस्थायामव्याप्यमाणस्य प्रमाणशक्तैर्भाष्यसाधन-
प्रमाणस्य व्यवस्थापितत्वात् तस्याज्ञाननिवृत्तिरतिरक्षणसंभवात् । स्वार्थव्यवसिती व्याप्तिप्रमाणं हि प्रमाणम्-
ज्ञाननिवृत्तिं साधयेत् नान्यथा अतिप्रसंगात् । ततः सूक्तं—

प्रमाणात्कथंचिद्भिन्नाभिश्च फलयिति

ततस्तस्य सर्वथा भेदे बाधकवचनात् । अभेदवत्सकृत्या प्रमाणफलव्यवहार इत्यप्रतीतिकवचनपरमार्थतः स्वैच्छसिद्धिविरोधात् ततः पारमार्थिकप्रमाणं फलं चिच्छसिद्धिलक्षणमभ्यनुज्ञातव्यं । ततः सर्वपुरुषार्थसिद्धिविधानादिति संक्षेपः ।

इति प्रमाणस्य परीक्ष्य लक्षणं विशेषसंख्याविषयं फलं ततः
प्रबुध्य तत्त्वं दृढशुद्धदृष्टयः प्रयातु विद्याफलमिष्टमुच्चकैः ॥ १ ॥

इति श्रीस्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानन्दस्वामिचिरचिता प्रमाणपरीक्षा समाप्ता ।

